Tijdschrift voor geschiedenis van stad en provincie Utrecht

ablop 4 oct 1903

Oud-Utrecht

72e jaargang 1

1999

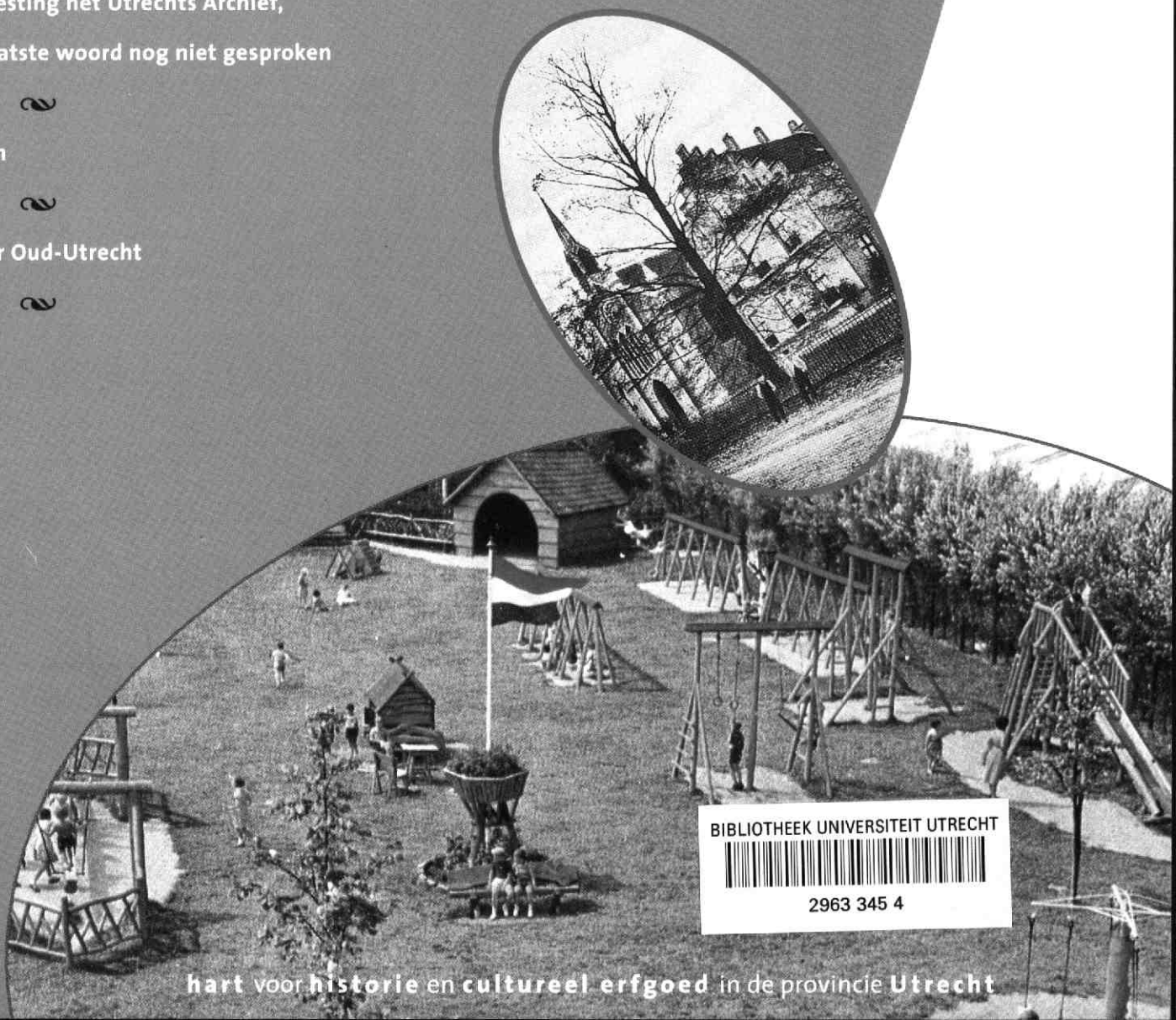
BIBLIOTHEEK DER RIJKSUNIVERSITEIT UTRECHT

Buitenplaats Oud-Veldheim in Zeist

Huisvesting het Utrechts Archief, het laatste woord nog niet gesproken

Spelen

75 jaar Oud-Utrecht

BIBLIOTHEEK UNIVERSITEIT UTRECHT
2963 345 4

hart voor historie en cultureel erfgoed in de provincie Utrecht

voor
Utrecht-boeken
stad en provincie

Broese Wristers
Boekverkopers

aan de Stadhuisbrug 5 - Utrecht - tel. 030 2335200

GREEP Schilders bv

- Restauratiewerken
- Onderhoud

Maarssenbroeksedijk 15A
3606 AG Maarssen
Tel. 030-241 31 15

DAATSELAAR & GODHELP
ANTIQUAIRS - BEËDIGD TAXATEUR
Lid. VHOK/CINOA/VNAG/NVK

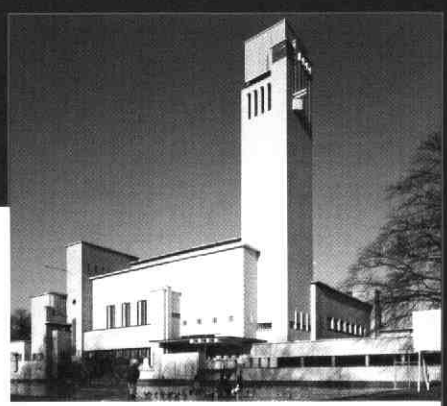
Lid Ned. Antiquairs Genootschap

Utrecht
Korte Jansstraat 17-19, 3512 GM Utrecht
Tel. 030-2318266, Fax 030-2316474

Amsterdam
Rokin 46, 1012 KV Amsterdam
Tel. 020-6208100

Laren
Torenlaan 5, 1251 HE Laren
Tel. 035-5381454

'beeldbepalend in bouwen'

Utrecht*
Amsterdam
Groningen
Zeist
Maarssen

*Telefoon
030-2412912
(hoofdvestiging)

AANNEMINGSBEDRIJF H.J. JURRIËNS BV

KERSBERGEN
INSTALLATIETECHNIEKEN B.V.
UTRECHT

Activiteiten o.a. op het gebied van:

* **Elektra**
* **Klimaat**
* **Sanitair**
* **Beveiliging**
* **Telematica**

Kaap de Goede Hooplaan 7, 3526 AR UTRECHT
Telefoon 030-88 24 64 Telefax 030-88 57 33

Bouw Belegging
Restauratie Recreatie
Bemiddeling

LISMAN & LISMAN BV ZEIST

LAAN VAN VOLLENHOVE 3225 3706 AR ZEIST
POSTBUS 143 3700 AC ZEIST
TELEFOON 030-6956644

2] AB-LOP: 18 OCT 1903

1] AB-IC

Van de redactie

Door omstandigheden verschijnt het eerste nummer later dan bedoeld, onze excuses daarvoor.

In het nieuwe jaargang 1999 gaat Oud-Utrecht op de vertrouwde manier door met een mengeling van artikelen, nieuwe rubrieken, berichten van het bestuur, actualiteiten en de agenda.

De wens om in het blad meer in te spelen op de actualiteit wordt ditmaal gehonoreerd door een brief van de Werkgroep Herstel Leefbaarheid over de verhuizing van Het Utrechts Archief.

Nieuw is een speciale pagina voor kinderen. Zes maal zal voor hen op een speelse manier een stukje historie behandeld worden. Ook wordt er met nieuwe moed gepoogd om u als lezers beter op de hoogte te houden van interessante publicaties die verschijnen of verschenen zijn op het gebied van de geschiedenis van stad en provincie. Anneke Jansen gaat daartoe voor ons systematisch de publicaties bij houden. Hoewel het nieuwe jaar al weer voortvarend van start is gegaan, kijken we nog even terug op het lustrumjaar 1998 middels een collage van foto's en krantenkoppen.

Tenslotte vragen we graag uw aandacht voor twee bijzondere activiteiten: de jaarlijkse Van de Mondelezing op 16 februari en een bijzondere Rietveldexcursie op 21 februari.

Inhoud

Van de bestuurstafel	*4*
Huisvesting van het Utrechts Archief, het laatste woord nog niet gesproken	*5*
De Buitenplaats Oud-Veldheim in Zeist R.P.M. RHOEN	*8*
75 jaar Vereniging Oud-Utrecht	*11*
Agenda	*18*
Spelen	*20*
Literatuursignalement	*21*

Colofon

Oud-Utrecht
Tweemaandelijks tijdschrift
72e jaargang nr. 1
februari 1999
ISSN 1380-7137

Oud-Utrecht is een uitgave van de Vereniging Oud-Utrecht, vereniging tot beoefening en tot verspreiding van de kennis der geschiedenis van stad en provincie Utrecht.

Voorzitter: P.A. Blok
Secretariaat:
Mw. C.C.S. (Tolien) Wilmer,
p/a Alexander Numankade 199-201,
3572 KW Utrecht.
Tel.: (030) 2866611
Fax: (030) 2866600
Penningmeester: P. Kroes
U kunt zich opgeven als lid van de vereniging Oud-Utrecht door te schrijven naar:
Oud-Utrecht,
Pr. Hendriklaan 76, 3584 ER Utrecht.
De contributie bedraagt ƒ 54,= per jaar (26- ƒ 30,=; 65+ ƒ 44,= per jaar).
U-paslid ƒ 30,-
Familielidmaatschap ƒ 15,-
Contributie- en ledenadministratie:
P. Kroes.
Betaling contributie op giro 575520.

Redactie: M. Dolfin, B. van den Hoven van Genderen, J.Leguyt, M.C. van Oudheusden, P. Rhoen, B. van Santen, M. van de Vrugt, en A. van der Zeijden.
Redactieadres:
Alexander Numankade 199,
3572 KW Utrecht.

Vormgeving: De Vormers, Utrecht
Vormgeving cover: Hans Lodewijkx
Druk: PlantijnCasparie Utrecht

Oud-Utrecht.
Tweemaandelijks tijdschrift
verschijnt zes maal per jaar.
Deadline agenda nummer 2, 1999:
20 februari 1999, verschijningsdatum 1 april 1999.
Uw bijdragen kunt u toesturen aan de redactie, Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht, op 3 1/2 inch floppy (WordPerfect, versies 5.0 of 5.1 en Word). Aanbevolen omvang tussen de 2000 en 4000 woorden, waarbij het aantal noten zo beperkt mogelijk gehouden moet worden. Het gebruik van tussenkopjes wordt aangeraden; illustratie-suggesties zijn zeer welkom.

Van de bestuurstafel

Het lustrum afgesloten

Wat fijn dat zoveel leden het afsluiten van ons lustrum op 13 december hebben bijgewoond, veel meer den het aantal aanmeldingen deed vermoeden. En hoe goed was het de vele oud-bestuursleden, die eraan hebben bijgedragen dat onze vereniging de driekwart eeuw heeft kunnen halen, te ontmoeten en te spreken. Zo werd de recente geschiedenis weer levend.

Onze beeldhouwer van de lantaarnconsole, de heer Koos Boomsma, had zijn werf prachtig ingericht. De gezellige muziek van het orgeltje wees ieder de weg. Het prototype, door loco-burgemeester de heer Zwart en onze oud-voorzitter de heer Lemaier gezamenlijk onthuld, ziet er schitterend uit. De definitieve console zal half mei kunnen worden geplaatst en een verrijking vormen voor de Oudegracht.

De heer Lemaier schetste leven en werken van Olivier van Noort in relatie tot Utrecht, door ons medelid de heer Smit in verband gebracht met ons lustrumthema het water.

In het Bartholomeusgasthuis, dat ons uiterst gastvrij ontving werd het eerste exemplaar van het Jaarboek overhandigd aan de heer Manten vanwege zijn vele verdiensten zowel als amateur-historicus als in bestuurlijk opzicht.

Met veel genoegen verleenden wij op onze beurt gastvrijheid aan gedeputeerde de heer Kok, die het eerste exemplaar van de Archeologische Kroniek van de provincie Utrecht 1996-1997 aanbood aan de burgemeester van Vleuten-De Meern, de heer Westra. In zijn boeiende betoog gaf de heer Kok aan dat in tegenstelling tot voorheen, thans niet met name in het oosten, maar in het westen van de provincie de bodem zijn archief opent. Hij onderlijnde het grote belang van de aandacht van de gemeentebesturen voor archeologisch onderzoek en roemde in dat verband Vleuten-De Meern. De heer Westra gaf aan dat het, nadat de vondsten aan het licht zijn gekomen, pas echt begint en wees op de hoge kosten waarvoor het Rijk oog moet hebben.

Mede dankzij de nimmer verflauwende aandacht en inzet van gedeputeerde Kok is de inhaalrace geslaagd en is de serie provinciale kronieken geheel bij de tijd. Schril daarbij steekt af de reeks Archeologische en Bouwhistorische Kronieken der gemeente Utrecht, waaromtrent na het deel over de jaren 1991-1992 niets meer wordt vernomen. Oud-Utrecht met als bakermat de stad betreurt het stilvallen van deze serie ten zeerste.

Wat verder terug ligt de najaarsvergadering, waarin de heer Lemaier het voorzitterschap neerlegde. Veel heeft hij voor onze vereniging gedaan en met veel inzet en inventiviteit heeft hij Oud-Utrecht verdedigd. De lezing van de heer Koen over de forten van de Hollandse Waterlinie en hun verdedigende functie had in die zin ook op hem betrekking. Het erelidmaatschap vormde een passende onderscheiding voor zijn grote verdiensten. Dat geldt ook voor het erelidmaatschap van de heer Pietersma, die zich op vele fronten met grote betrokkenheid en trouw voor onze vereniging heeft ingezet en gelukkig nog blijft doen.

Over de ledenwerving moet de berichtgeving gemengd uitvallen. Enerzijds is het aantal nieuwe leden verheugend hoog. Een aanwas van 218 nieuwe leden geeft aan dat Oud-Utrecht zeker wel aantrekkingskracht heeft en dat de doelstelling nog steeds aanspreekt. Daar staat tegenover dat de gerichte mailing aan dat succes geen grote bijdrage heeft geleverd. Tot dusverre, haast ik mij daaraan toe te voegen. Want de ledenwerfcommissie is nog druk doende en aan haar inzet ligt het niet. Toch blijkt, wederom tot dusverre, het werven door de leden in hun omgeving de beste resultaten op te leveren. Gaat u daarmee door, aldus onze oproep. Hoe prachtig zou het zijn indien u het millenniumprobleem van Oud-Utrecht zou oplossen door het jaar 2000 in te gaan met tenminste 2000 leden. Met aller inspanning moet dat toch lukken. Nog zo'n 150 nieuwe leden en het is zover.

De vele activiteiten van ons lustrum boden elk wat wils. Sommige werden druk bezocht, andere minder. De lustrumcommissie, hoewel gedechargeerd, zal nog een keer bij elkaar komen om het jaar de revue te laten passeren. Uit de opgedane ervaringen moet lering kunnen worden getrokken.

Alles overziende mag het lustrumjaar geslaagd heten. Veel hebben wij te danken aan het Comité van Aanbeveling, de gulle sponsors en vanzelfsprekend onze leden met hun persoonlijke bijdrage in velerlei opzicht. In zo'n feestelijk jaar is onze vereniging op haar best. De leden zijn actief en betrokken, kortom het bruist in Oud-Utrecht. Kunst is dat vast te houden tot weer een lustrum aanbreekt. Het bestuur zet zich er voor in daartoe de voorwaarden te scheppen. Maar aan u als leden is het gelegen. Op uw medewerking rekent het bestuur.

P.A. Blok

Huisvesting van het Utrechts Archief, het laatste woord nog niet gesproken

Van de Stichting Werkgroep Herstel Leefbaarheid Oude Stadswijken ontvingen wij bijgaande brief met het verzoek aan deze zaak aandacht te besteden. De redactie heeft aan dit verzoek willen voldoen omdat zij meent dat zowel de historische plek van de Paulusabdij van groot belang is als een goede huisvesting en toegankelijkheid van Het Utrechts Archief. Wij hebben ervoor gekozen een vorm van hoor en wederhoor toe te passen door zowel de brief van de Werkgroep af te drukken als de heer Jamar, directeur van Het Utrechts Archief om een reactie te vragen.

Geachte Staatssecretaris,

Sinds kort zijn het rijksarchief in de provincie Utrecht en het Utrechts gemeentearchief samengevoegd onder de benaming Het Utrechts Archief. Deze instelling bevat duizenden strekkende meters archiefstukken en andere geschreven en gedrukte collecties. Voor de periode van de Middeleeuwen is dit archief - verreweg het belangrijkste van Nederland.
Een archief van geheel andere aard vormt de Utrechtse binnenstad. Ontstaan in de Romeinse tijd groeide Utrecht al in de vroege Middeleeuwen uit tot een centrum van kerkelijk en wereldlijk bestuur. Binnen de muren van haar burcht was eeuwenlang de enige bisschopszetel van Nederland gevestigd. Bovendien bevond er zich een keizerlijk paleis. Buiten de burcht groeide Utrecht uit tot Nederlands grootste en belangrijkste middeleeuwse stad.
Kenmerkend voor dit belang was het feit dat er in Utrecht al vroeg veel gebouwen uit steen waren opgetrokken. Rondom de kerkengroep van dom en Oudmunster en de keizerlijke palts binnen de burcht op en rond het tegenwoordige Domplein liet bisschop Bernold tegen het jaar 1050 een drietal stenen kerken bouwen: Sint-Pieter aan de oostkant, Sint-Jan in het noorden en Sint-Paulus in het zuiden. Aan deze laatste kerk werd een abdij verbonden. Daar kwamen monniken te wonen van een klooster dat door bisschop Bernolds voorganger Ansfried rond het jaar 1000 bij Amersfoort was gesticht.

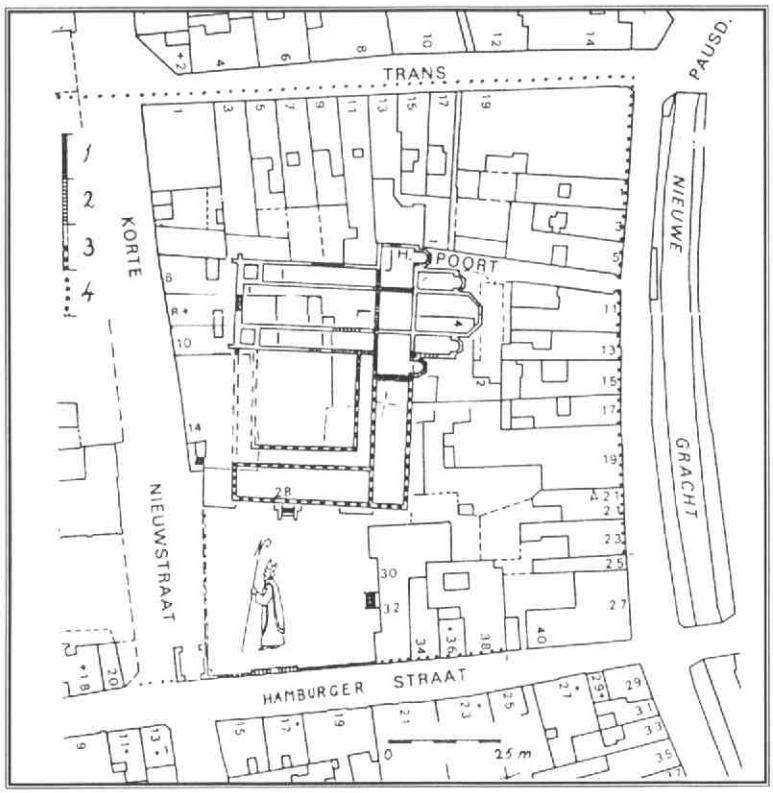
De abdij werd bij de Hervorming in 1580 opgeheven. In de kloostergebouwen, gelegen tussen de huidige Trans en de Hamburgerstraat (zie de bijgevoegde plattegrondjes), werd een andere van oorsprong kerkelijke instelling, het geseculariseerde kapittel van Oudmunster, ondergebracht en het provinciaal gerechtshof, later de rechtbank. Een deel van de gebouwen werd in de loop van de eeuwen gesloopt. Maar zowel onder als boven de grond is nog veel van dit unieke 'stenen archief' bewaard gebleven.
Binnen afzienbare tijd gaat de rechtbank verhuizen naar een nieuw gebouw buiten de oude stad. Het plan bestaat om in de vrijkomende bebouwing Het Utrechts Archief onder te brengen, dat zich thans buiten de binnenstad bevindt. Op het eerste gezicht lijkt deze verhuizing van het archief naar het voormalig abdij- en rechtbankterrein een gelukkige vondst: cultureel erfgoed dat voor Nederland van eminent belang is, kan op deze manier worden samengebracht. 'De verhuizing geeft het archief de kans om zich goed te positioneren in de stad. Het Utrechts Archief zal een waardevolle aanvulling zijn in het Museumkwartier, ' aldus de burgemeester van Utrecht, mr. I.W. Opstelten, in de nieuwsbrief van het archief van mei 1998.
Bij nader inzien wordt echter duidelijk dat het in vele opzichten om een weinig gelukkig plan gaat. In de eerste plaats vraagt de bewaring van archieven om optimale condities: een constants temperatuur en vochtigheidsgraad. Deze is ook bij de huidige techniek van klimaatbeheersing in historische bebouwing van uiteenlopende samenstelling en uit verschillende perioden alleen met hoge kosten te verwezenlijken.
Daar komt nog bij dat het terrein relatief laaggelegen is. Al in de Middeleeuwen was hier sprake van ernstige wateroverlast. De voor de bouw en verbouwing – en mogelijk zelfs daarna nog nodige – wateronttrekking zal ongetwijfeld leiden tot schade aan de vele historische gebouwen in de omgeving. De aanleg van een parkeergarage aan de zuidkant van de Trans – dus in de directe nabijheid – heeft in een recent verleden ook tot dergelijke problemen geleid.

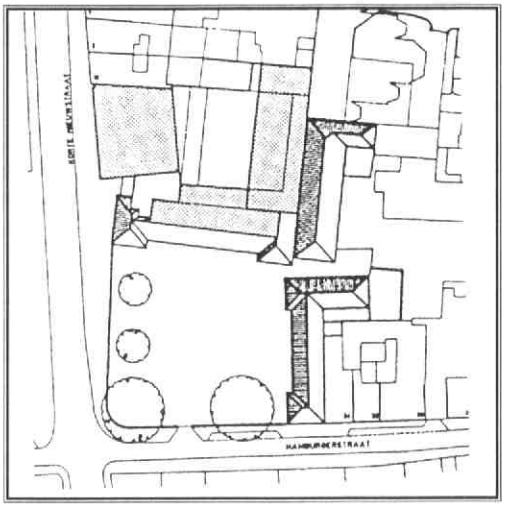
Een volgend bezwaar is dat de bebouwing van de voormalige rechtbank niet omvangrijk genoeg is om het totale Utrechts archief te huisvesten. Daarom wordt overwogen op het terrein zelf een ondergrondse archiefbewaarplaats te bouwen. Dit leidt tot een niet te herstellen verwoesting van een deel van het

Het pand aan de Hamburgersstraat (foto: Het Utrechts Archief)

Huisvesting van het Utrechts Archief

Tekening links: Plattegrond met kerk en bebouwing van de voormalige Sint-Paulusabdij
1. nog bestaand opgaand muurwerk van de abdijkerk. 2. bij opgravingen gevonden funderingen van de kerk en van de ommuring. 3. hoofdstructuur van het abdijcomplex. 4. grens van het abdijterrein.

Tekening rechtsboven: Plattegrond van de bebouwing van de rechtbank

bodemarchief. Ook zullen boven de grond tal van aanpassingen nodig zijn die tot aantasting van de historische gebouwen zullen leiden. Deze bebouwing dateert voor een deel nog uit de tijd van de vestiging van de abdij op deze plek in 1050. Maar ook uit latere eeuwen zijn interessante onderdelen bewaard gebleven, waaronder bijvoorbeeld een markant interieur uit de jaren vijftig van de twintigste eeuw. Het geheel vormt een monument van geschiedenis en kunst van formaat. Door de plannen komt ook de oude monumentale begroeiing op het voorplein van de rechtbank in gevaar, als zij al niet sneuvelt in het verbouwings- en nieuwbouwgeweld.Kortom, er vindt in verschillende opzichten een vernietiging van een belangrijk onderdeel van het 'historisch geheugen' van stad, bisdom en Sticht Utrecht plaats.
Maar zelfs met deze verbouwing en uitbreiding is het nieuwe bouwvolume ontoereikend om aan alle archiefstukken, archiefambtenaren en archiefbezoekers een goede plaats te geven. Een steeds groter wordend deel van het sterk groeiend archief - binnenkort wordt er met het archief van de Nederlandse Spoorwegen weer 3,5 kilometer aan toegevoegd! - zal dus elders moeten worden ondergebracht. Het is duidelijk dat een dergelijke dislocatie om vele redenen ongewenst is. Archiefstukken zullen voortdurend verplaatst moeten worden naar een voor autoverkeer weinig toegankelijke plek. Wanneer dit niet het geval is moeten ambtenaren en bezoekers zich vaak van de ene plaats naar de andere begeven. Ook een combinatie van beide verkeersstromen is denkbaar en zelfs waarschijnlijk. Hiermee zijn de primaire taken van een archiefbewaarplaats van de overheid - bewaring, openbaarheid en toegankelijkheid - onvoldoende te realiseren. Voor welke oplossing men ook kiest, zij is altijd nadelig voor alle genoemde categorieën. Ook leidt ze tot onnodige extra verkeersbewegingen in de in dit opzicht toch al zwaar belaste historische binnenstad van Utrecht.

Dit alles overziende wegen de voordelen die genoemd zijn niet op tegen de vele ernstige bezwaren. Daarom wenden ondergetekenden zich tot U als belangrijkste betrokken bestuurders met het klemmende verzoek om van het plan tot overbrenging van Het Utrechtse Archief naar het voormalig abdij- en rechtbankterrein aan de Utrechtse Hamburgerstraat af te zien.
Ter conservatie van unieke en alleen al daarom uiterst waardevolle historische bronnen kan Het Utrechts Archief beter ondergebracht worden in een adequaat gebouw met uitbreidingsmogelijkheden, dat aan alle hoge eisen van bewaring en dienstverlening kan voldoen.

Het terrein en de bebouwing van de voormalige Sint-Paulusabdij dienen een bestemming te krijgen die de instandhouding van dit belangrijk historisch monument ten volle garandeert. Als suggestie zouden we in overweging willen geven om in de deze gebouwen of een deel daarvan de afdeling Utrechtse geschiedenis van het Centraal Museum onder te brengen en deze te combineren met het historisch bezoekerscentrum RonDom. Daarmee kan de geschiedenis van het abdijterrein, geplaatst in de context van de geschiedenis van de stad, veel beter tot haar recht komen. Het bodemarchief en het bouwarchief hoeven daarvoor niet of nauwelijks te worden aangetast.
Het Utrechts Museumkwartier wordt op deze manier echt museaal versterkt zonder de nadelen die de vestiging van Het Utrechts Archief, dat in beginsel geen museale functie heeft, op deze plaats met zich meebrengt.

Hoogachtend,
namens de Werkgroep,

E. van den Dool, secr.

Geachte werkgroep,

Naar aanleiding van uw brief van 10 september, waarin u uw bezwaren uiteenzette tegen de voorgenomen verhuizing van Het Utrechts Archief naar de Hamburgerstraat heb ik u op 16 september laten weten dat ik behoefte had aan nadere informatie en dat ik met u een gesprek wilde hebben, zo gauw ik die nadere informatie ontvangen had.
Inmiddels is dat het geval en hebben wij op 26 october het gesprek gehad. In dat gesprek is door mij en ir. A. Hutschemaekers, hoofd afd. Gebouwen van de dienst Stadsbeheer van de gemeente Utrecht, uiteengezet dat er op dit moment alleen sprake is van een haalbaarheidsonderzoek, uitgevoerd door de Rijksgebouwendienst om te bezien of het programma van eisen in het complex van de rechtbank aan de Hamburgerstraat zou kunnen worden gerealiseerd. Dat haalbaarheidsonderzsoek heeft uitgewezen dat het programma van eisen gerealiseerd zou kunnen worden; de gemeente Utrecht heeft aan de realisatie een aantal randvoorwaarden gesteld, waarmee bij de definitieve planvoorbereiding rekening gehouden moet worden. Overigens stelt ook het rijk een aantal randvoorwaarden, wanneer het gaat om verbouw van monumenten.
Verschillende modellen zijn in dat haalbaarheidsonderzoek aan de orde geweest, waarbij de voorkeur is uitgesproken voor onderbrenging van Het Utrechts Archief in het complex aan de Hamburgerstraat met handhaving van de archieftoren aan de Alexander Numankade.
Op dit moment vinden er gesprekken plaats tussen rijk en gemeente over de vraag wie in de toekomst eigenaar wordt van het complex aan de Hamburgerstraat en wie in het verlengde daarvan het procesmanagement tijdens de bouw zal voeren. Ik heb er goede hoop op dat deze vragen binnen enkele weken beantwoord zullen zijn. Daarna kan er gestart worden met het definitieve programma van eisen; een bouwhistorische opname, milieu-eisen en stedebouwkundige randvoorwaarden zullen onderdelen van dit programma van eisen vormen, evenals de eisen die het rijk stelt aan de bouw van een archiefbewaarplaats en aan hergebruik van monumenten. Als het project die fase bereikt heeft, is er uiteraard meer bekend en op dat moment wil ik nog eens graag met uw werkgroep van gedachten wisselen, zodat er in een vroegtijdig stadium met uw opmerkingen rekening gehouden kan worden. Ik zal het initiatief nemen tot een vervolggesprek.

In grote lijnen hebt u op dit moment de volgende bezwaren tegen de verhuizing:

1. **U bent van mening dat het bewaren van archieven in een historische bebouwing alleen met hoge kosten is te realiseren.**
   Het is inderdaad juist dat exploitatie van historische gebouwen meestal duurder is dan de exploitatie van nieuwbouw. Echter de exploitatie wordt niet duurder door archieven onder te brengen in een historische omgeving. Ook de archiefdepots aan de Hamburgerstraat moeten voldoen aan de wettelijke eisen, hetgeen zal betekenen dat er grotendeels nieuwbouw (of verbouw van de bestaande kelders) moet plaats vinden.

2. **U bent bezorgd dat de bouw door wateronttrekking ernstige schade zal veroorzaken aan de vele historische gebouwen uit de omgeving. Dit zowel tijdens de bouw als mogelijk ook daarna.**
   Het probleem dat u aansnijdt, wordt door de dienst Stadsbeheer onderkend. Men is van mening dat er technische oplossingen te bedenken zijn. Men zal bij het opstellen van het programma van eisen ter dege rekening houden met de door u geschetste problematiek.
   Overigens is er in de haalbaarheidsstudie van uit gegaan dat de kelders niet veel dieper gaan dan de huidige kelders en dat er derhalve weinig tot geen sprake zal zijn van wateronttrekking. Daarom ook zullen niet alle archieven straks in het complex aan de Hamburgerstraat ondergebracht kunnen worden en is er sprake van dislocatie van de archieven (zie onder 4).

3. **U bent bezorgd voor de vernietiging van het bodemarchief; ook voorziet u tal van aanpassingen boven de grond die zullen leiden tot aantasting van de historische gebouwen.**
   Juist vanwege de aantasting van het bodemarchief op het voorplein en de gevaren die de twee grote platanen zouden lopen bij grootscheepse graafwerkzaamheden op het voorplein, is reeds bij de haalbaarheidsstudie afgezien van onderkeldering van het voorplein. Een gevolg daarvan was wel dat niet alle archieven aan de Hamburgerstraat ondergebracht zouden kunnen worden en dat er derhalve sprake zou zijn van dislocatie (zie onder 4). Van vernietiging van het bodemarchief zal derhalve geen sprake zijn.
   Aanpassing van historische gebouwen aan nieuwe functies kan overigens op zeer verantwoorde wijze geschieden. Wij hebben daar in Utrecht ook heel geslaagde voorbeelden van. Vaak is een nieuwe functie (en daarmee verantwoord beheer) de redding van een monument. Overigens is er in de voorbereidingsfase rekening gehouden met een bouwhistorisch opname als onderdeel van het programma van eisen.

4. **U bent van mening dat dislocatie van archieven ongewenst is.**
   Het is correct dat – juist vanwege de bescherming van het bodemarchief, eventuele problemen met de waterhuishouding en om ecologische redenen – dislocatie der archieven zal optreden. In het voorkeursmodel zal de archieftoren aan de Alexander Numankade dan ook in gebruik blijven. Daarmee wordt tevens voorkomen dat er een flinke kapitaalsvernietiging plaats vindt, aangezien de toren in 1995 volledig gerenoveerd is (o.a. een nieuwe klimaatbeheersing-installatie).
   Wij verwachten dat de gebruikers van deze dislocatie weinig tot geen last zullen hebben. Op dit moment inventariseren wij welke bestanden reeds verfilmd zijn en hoe de kwaliteit van de films is. Die zullen straks in het nieuwe Utrechts Archief ingezien kunnen worden. Tevens hebben we een duidelijk beeld van de meest geraadpleegde archieven. Die zullen uiteraard een plaats krijgen in de depots aan de Hamburgerstraat. In de toekomst kan via Internet in het archievenoverzicht worden aangegeven welke archieven aan de Alexander Numankade zijn achtergebleven.
   Ik voorzie door deze maatregelen dat transport van archiefstukken beperkt zal kunnen blijven tot hooguit één keer per week.

Tenslotte vraagt uw laatste zin, waarin u stelt dat Het Utrechts Archief in beginsel geen museale functie heeft om een reactie mijnerzijds.
Ik ben het met u eens dat een archief geen museum is (net zo min als een museum een archief is); dat neemt niet weg dat steeds meer archiefdiensten in Nederland zich niet alleen richten op de actieve gebruiker van de archieven (de man of de vrouw die in de studiezaal zelf het onderzoek doet) maar ook op de passieve gebruiker. Daarmee wordt de man of vrouw bedoeld die niet zelf onderzoek doet, maar graag kennis neemt van de resultaten van andermans onderzoek en derhalve lezingen bijwoont, exposities bezoekt en aan rondleidingen deelneemt. In ons nieuwe beleid willen wij deze passieve gebruiker tegemoetkomen door in het nieuwe gebouw ruimte vrij te maken voor een vaste presentatie van de stadsgeschiedenis van Utrecht. Met het Centraal Museum zijn afspraken gemaakt om doublures te voorkomen.
Juist voor de afstemming met de andere culturele instellingen en voor gebruikmaking van elkaars voorzieningen is het nodig dat Het Utrechts Archief in het Museumkwartier gevestigd wordt en daarom gaan we graag naar de Hamburgerstraat, omdat wij de (actieve en de passieve) gebruiker van de Utrechtse archieven daar beter van dienst kunnen ziijn dan op de huidige locatie. Een juist en verantwoord beheer van het cultureel erfgoed is een schitterende taak, maar legt ons tevens de verplichting op daar zeer zorgvuldig mee om te gaan en derhalve met u (en andere geïnteresseerden) in de nabije toekomst van gedachten te wisselen over de plannen en de uitvoering van de plannen, teneinde een zo goed mogelijk resultaat te kunnen bereiken.

Met vriendelijke groeten,

Drs. J.T.J. Jamar
Directeur Het Utrechts Archief

De buitenplaats Oud-Veldheim in Zeist

Aan de Utrechtseweg in Zeist ligt het uit het begin van deze eeuw daterende in neo-Hollandse barokstijl opgetrokken landhuis Veldheim. Bij velen is dit pand bekend als Zonnehuis Veldheim. Voor die tijd stond aan de overzijde van de straat een buiten dat dezelfde naam droeg. Om die reden wordt de hierna beschreven buitenplaats in de titel Oud-Veldheim genoemd.

Bijgeval

Op 28 januari 1848 verschenen voor notaris Mr. H.A.R. Vosmaer in Utrecht, in verband met de verkoop van de buitenplaats Bijgeval, gelegen in Zeist aan de Utrechtseweg, Cornelis Hoogeveen, fabrikant, Johannes Hendrikus Kraamwinkel, koopman, en Dr. Agnites Vrolik, inspecteur essayeur-generaal van de Rijksmunt; alle drie afkomstig uit Utrecht.

De te verkopen buitenplaats bestond uit een herenhuis, een stalgebouw voor twee paarden, een koetshuis en een koetsierswoning. De verkopers hadden de grond met ingang van 1 mei 1841 voor de tijd van tien jaar in erfpacht ontvangen van Frans Nicolaas van Bern uit Zeist. Van Bern was burgemeester van Zeist en lid van de provinciale staten van Utrecht. De verkopers hadden in 1842 op het in erfpacht verkregen perceel het herenhuis gebouwd en een tuin met park aangelegd. De koopsom bedroeg 10.700. gld. Tot 1 mei 1849 was het herenhuis op de buitenplaats evenwel nog verhuurd. Expliciet wordt in de akte genoemd dat de zonneschermen bij de verkoop waren inbegrepen.

In de notariële akte van 28 januari 1848 had men abusievelijk de verkeerde kadastrale gegevens vermeld. In een akte van 18 september van hetzelfde jaar werd die vergissing hersteld. Uit deze akte blijkt dat de nieuwe eigenaar de naam van de buitenplaats intussen gewijzigd had in Veldheim. In het kadaster wordt als grootte van het huis opgegeven 1 a en 20 ca; van het terrein van vermaak 39 a en 40 ca, en van de tuin 21 a 20 ca. De buitenplaats bezat dus geen stal en koetshuis.

Voor 2625 gld. verkocht Van Bern op 23 september 1848 aan Vrolik de grond van de buitenplaats ter grootte van 61 a en 80 ca en een daaraan grenzend perceel grond van 22 a en 90 ca. De totale grootte bedroeg nu 84 a en 70 ca. De buitenplaats werd aan een kant begrensd door de r.-k. kerk met de pastorie en aan de andere kant door de Schipsloot. Hierbij werd ook notarieel vastgelegd dat het uitzicht vanuit het herenhuis niet mocht worden belemmerd door bebouwing op het ernaast gelegen terrein.

Vrolik breidde zijn buitenplaats uit met een overplaats. Op een openbare veiling die gehouden werd in Utrecht op 30 juni 1849, kocht hij voor 4150 gld een tegenover Veldheim gelegen perceel grond. Dit perceel, bestaande uit een boomgaard en bouw- en bosland, had een grootte van 4 ha, 15 a en 40 ca. Het liep van de Utrechtseweg tot aan de Oude Arnhemseweg.

Het herenhuis liet hij in 1854 verbouwen. Oorspronkelijk had het huis, dat op een kleine heuvel stond, een vierkant bouwlichaam. Aan de rechterkant werd een stuk aangebouwd, met een uitgebouwde driezijdige zijgevel, waarop de verdieping een balkon was aangebracht. De aanbouw was niet in de voorgevelrooilijn geplaatst, maar lag iets naar achteren. Aan de achterkant van het huis liet hij een nieuwe entree aanbouwen. Het huis werd de helft groter; een uitbreiding met 60 m². Aan de voorkant had het huis een veranda. De huurwaarde steeg van 335 gld. naar 405 gld. Ook liet hij, dat moet in 1848 zijn gebeurd, een stal met een koetshuis bouwen.

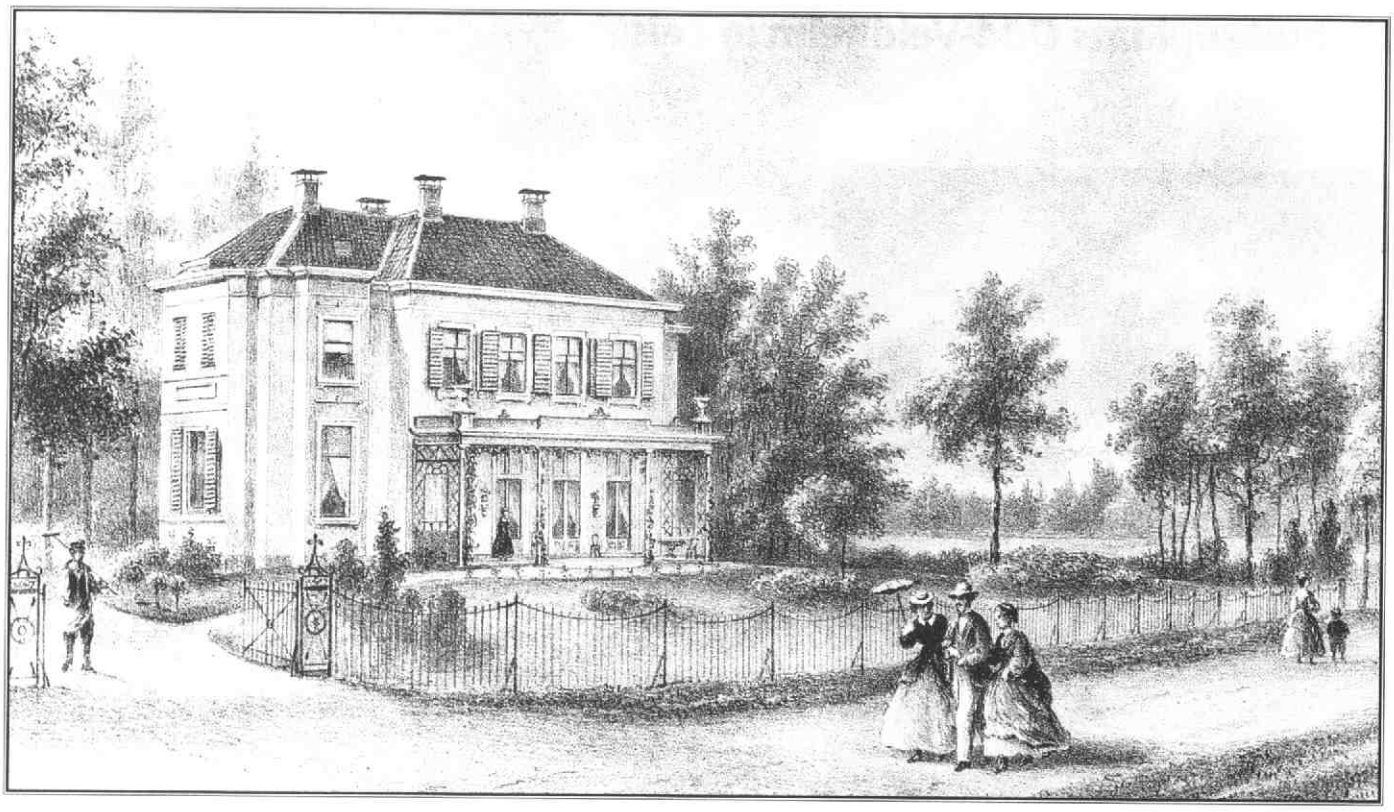
In zijn agenda's noteerde Vrolik nauwkeurig elke uitgaaf. Ook de fooien die hij gaf. Op 24 januari 1854 noteerde hij: *'Aan E.C. Martin f 155,-' en op 5 juni d.o.v. 'G. Moen f 101,59. L. Schütz f 126,95'*. Martin dreef in Zeist een terra cotta fabriek, Moen was schilder en Schütz was metaalgieter. Zij zullen voor Vrolik werk aan Veldheim hebben uitgevoerd.

De eerst bekende afbeelding van Veldheim is een litho van A. Wouters en P.W. van de Weijer uit vermoedelijk 1858 en die toont een huis in de neo-classicistische stijl.

Fatsoenlijk doch stil leven

Dr. Agnites Vrolik (1810-1894), de nieuwe eigenaar van Veldheim, werd in Amsterdam geboren en in die stad bezocht hij het atheneum. In Utrecht studeerde hij aan de hogeschool wis- en natuurkunde en in 1836 promoveerde hij. In 1840 werd hij essayeur-generaal van de Rijksmunt en later voorzitter van het Muntcollege. Van 1854 tot 1858 was Vrolik minister van Financiën. Als minister was hij verantwoordelijk voor de totstandkoming van de Wet tot afschaffing van den accijns op het gemaal, van 13 juli 1855, Stbl. 103. Hij was in 1861 een van de oprichters van de Maatschappij (tot exploitatie) voor Spoorwegmaterieel, die in Utrecht in haar fabriek Damlust rollend materieel vervaardigde. In 1863 ging deze

R.P.M. Rhoen

Aan de Utrechtseweg in Zeist ligt het uit het begin van deze eeuw daterende in neo-Hollandse barokstijl opgetrokken landhuis Veldheim. Voor die tijd stond aan de overzijde van de straat een buiten dat dezelfde naam droeg. (foto: Gemeentearchief Zeist)

maatschappij op in de Maatschappij tot Exploitatie van Staatsspoorwegen, waarvan hij president-directeur werd.
Uit zijn huwelijk met Anna Jacoba van Gennep (1814-1885) werden vijf kinderen geboren. Vrolik was Ridder en Commandeur van de Orde van de Nederlandse Leeuw en droeg nog enkele andere belangrijke buitenlandse onderscheidingen.

Op 23 juni 1854 voelde Vrolik zich erg ziek en aan zijn vrouw schreef hij op die dag: *'Indien het in de wegen der Voorzienigheid ligt mij spoedig van hier te nemen, dan zult gij uwe levenswijze nog al moeten inkrimpen, want dan mist gij jaarlijks de f 3420 die mijne betrekking bij de Munt opbragt. Indien echter de coupon van al de effecten die ik bezit, regelmatig betaald worden benevens de huren van sectie B, kunt gij fatsoenlijk doch stil leven. Zoo gij er niet tegen opziet zou ik u aanraden, geheel op Veldheim te gaan wonen, en de meubels, boeken, platen, enz. die wij in Utrecht hebben te verkoopen, met uitzondering van hetgeen gij nog voor het huis buiten noodig hebt. Ziet gij er daarentegen te veel tegen op om 's winters buiten te blijven, dan raad ik u Veldheim te verkoopen en een huisje in Utrecht of Den Haag te huren. Utrecht zou het best zijn, wegens de Technische School van Willem, en de latere opvoeding van Agnites.' Bijna twee jaar later, op 15 april 1856, schreef hij aan zijn vrouw: 'Zoo mijn geheugen mij niet bedriegt, raadde ik u toen aan, indien het den Heer van leven & dood behaagde mij tot zich te nemen, op Veldheim te blijven en dat winter & zomer te bewonen. Indien zich thans die omstandigheid voordeed, die elken dag kan plaats vinden, dan raad ik u thans in tegendeel aan Veldheim zoo spoedig mogelijk te verkoopen en een huis van f 800 à f 900 in den Haag te betrekken. Met een inkomen van ruim f 8000 dat ik u en de kinderen hoop na te laten, kunt gij in den Haag fatsoenlijk leven in een huis van f 800 à f 900. Het buiten wonen levert voor de opvoeding der kinderen te veel moeijelijkheden, en den Haag, wij hebben 't dikwijls besproken, is eene stad waar men den zomer genoegelijk kan doorbrengen, (...)'.*
Uit deze brieven blijkt dat men met een geringer inkomen in een dorp toch op stand kon wonen, maar dat het leven op het platteland, zeker met studerende kinderen, problemen met zich mee bracht.

De verhuur in 1855

In de verkoopakte van 1848 staat dat de buitenplaats verhuurd was tot 1 mei 1849. Wie in die jaren huurder was, is niet bekend. In een brief van 16 juni 1858 wordt ook gesproken van een huurcontract van 30 oktober 1849. Mogelijk heeft Vrolik Veldheim gedurende de jaren 1850-1855 zelf als zomerverblijf gebruikt, maar in 1855 verhuurde hij het buiten voor vier jaar aan Johanna Pols. De concept-huurovereenkomst geeft zoveel informatie over de verhuur van een buitenplaats en, zover is na te gaan, is nog niet eerder uitvoerig gepubliceerd over de verhuur van een Zeister buitenplaats, dat wij de tekst ervan in zijn geheel laten volgen. *'De ondergeteekende A. Vrolik Minister van Financiën te 's Gravenhage verklaart bij deze te hebben verhuurd aan Mejonkvrouwe Nancy Pols, die bij mede onderteekening dezes bekend gehuurd te*

De buitenplaats Oud-Veldheim in Zeist

Dr. Agnitus Vrolik (1810-1894) (foto: Kenografisch Bureau 's Gravenhage)

hebben het buitenverblijf genaamd "Veldheim", met zijne heerenhuizinge, stalling, tuinmanswoning, enz. staande en gelegen te Zeist, vermeld op den kadastralen legger sectie G, nummero 690, 707, 708, 712, [en sectie B, nummero] 148, 158, 523, 524, 525 en 533, en zulks voor den tijd van vier jaren, ingaande primo Mei achttien honderd vijf en vijftig en eindigende ultimo April achttien honderd negen en vijftig, voor de somma van twee duizend drie honderd gulden in het jaar te betalen bij het eindigen van ieder halfjaar met een duizend honderd en vijftig gulden. Contractanten beloven zich te gedragen naar de voorschriften aangaande huur en verhuur in het Burgerlijk Wetboek bepaald. De huurderesse neemt aan de glasruiten welke gedurende den huurtijd in de voorschreven huizen en stalling worden gebroken voor hare rekening te doen maken. De verhuurder verbindt zich niet alleen de huizingen maar ook het buitenverblijf in voldoenden toestand te doen onderhouden en tot dat einde voortdurend te leveren eenen bekwamen tuinbaas, eenen vasten daglooner, de noodige tuingereedschappen, benevens telken jare zeven pramen gier. De twee vakken bouwland worden niet voor rekening van den verhuurder bemest. Alle voortbrengselen van den grond worden door de vrouwe huurderesse genoten, met uitzondering van het hout dat gehakt of gesnoeid word en ten voordele van den huurder blijft. Huurderesse en verhuurder zullen elkander vóór primo January achttien honderd negen en vijftig waarschuwen ten aanzien van het al of niet continueren der huur en ingeval die niet wordt voortgezet neemt de vrouwe huurderesse aan het voorschreven huis en plaats twee dagen 's weeks ter bezigtiging te stellen. Tot nakoming van vorenstaande overeenkomst verbinden de ondergeteekenden zich als naar regten. 's Gravenhage den [niet ingevuld] Maart 1855'. Uit zijn agenda blijkt dat die datum op 5 maart 1855 gesteld dient te worden.

De verkoopperikelen in 1858

Na tien jaar eigenaar te zijn geweest, wilde Vrolijk zijn Zeister buitenplaats verkopen. Aan zijn vriend de Utrechtse notaris Mr. C.G. de Balbian van Doorn schreef hij op 13 juni 1858: *'Daar er nog geen koopers uit de hand voor Veldheim schijnen op te dagen, zal het langzamerhand tijd worden aan eene publieke verkoping te denken. (...) Daar het buiten in allen geval eerst het volgende jaar door den kooper kan geaccepteerd worden, zou eene verkooping wat laat in het saison, mij het best voorkomen, b.v. in de tweede helft van September, dan is alles nog op zijn avantage en dan beginnen zij die hun buitenverblijf verlaten al langzamerhand te denken, waar zij den volgenden zomer zullen doorbrengen.'* Met zijn broer Willem ging Vrolik in de zomer van dat jaar een buitenlandse reis maken, en aangezien hij zelf aanwezig wilde zijn, werd de datum van de veiling tenslotte bepaald op 20 oktober.

Notaris De Balbian van Doorn stelde de volgende concept-advertentie op: *'In de maand September e.k., op nader te bepalen dag, zal, te Utrecht Achter St. Pieter, worden geveild: De Buitenplaats Veldheim, alleraangenaamst gelegen aan den Straatweg te Zeist, naast de Roomsche Kerk, bestaande in fraai, arlangs gebouwd Heerenhuis, met Koetshuis, Stal, Bloemkasten en sierlijke beplanting aan weerszijde van den Weg: Inmiddels uit de hand te koop en te bevragen bij de Notarissen de Balbian van Doorn te Utrecht en Schadee te Zeist.'* Vrolik liet weten niet helemaal akkoord te gaan met de voorgestelde tekst en schreef: *'Daar ik met broeder Willem, zoo als gij van hem zult vernomen hebben een reis hoop te gaan doen en misschien eerst in het laatst van September terugkom, zoo acht ik het voorzigtig in de advertentie te zeggen: In den aanvang der maand October op een nader te bepalen dag, zal en dan verder in plaats van te Zeist naast de R.K., de woorden nabij het dorp Zeist, terwijl tusschen zal en bloemenkasten, zou kunnen worden ingelascht het woord tuinmanswoning. De vermelding naast de RK is voor vele protestanten, ook in verband met het bewuste kerkhof, geen recommendatie, daarom wensch ik die weg te laten.'*

Uiteraard wilde Vrolik een behoorlijke prijs voor Veldheim ontvangen. Hij merkt in zijn brief van

13 juni op: *'(...) digt bij de f 40.000. Bood mij iemand die som uit de hand, dan zou ik Veldheim terstond daarvoor geven. Ondertusschen zou mij f 36.000 niet overdreven hoog voorkomen. Men zegt dat vHengst Ma Retraite voor f 46.000 heeft verkocht: het is geene 5 bunders grooter dan Veldheim. Wanneer ik dus f 10000 minder krijg maakt dat 2 mille per br. Gaarne verneem ik echter ook uwe gedachten over den mogelijke te verkrijgen prijs.'* De Balbian van Doorn schreef terug: *'De vermoedelijke opbrengst van Veldheim kan ik niet begrooten. Ware het eene boerenhofstede dan zou ik die wel ten naastenbij kunnen berekenen, maar huizen en buitenplaatsen zijn waard, zooveel als er een liefhebber voor geven wil. Bouw het kostbaarste paleis in eene streek waar men niet wonen wil, en bij verkoop krijgt gij zelfs de waarde van den afbraak niet. Komt er omgekeerd een Indische man die te Zeyst zijn ideaal ziet, dan belegd hij de oppervlakte van den grond met geldstukken.'* Op 27 september schreef De Balbian van Doorn dat hij notaris Van Schermbeek had laten weten te verwachten dat de prijs rond de 40.000 gld. zou liggen. Die richtte zich nu met een bod van 28.000 gld. tot Vrolik zelf. Vrolik vond dat hij toch minimaal 34.000 gld. moest ontvangen en hij liever de kansen van de veiling liep dan de prijs te verlagen. Bij de taxatie van de waarde van de bezittingen van Vrolik in 1856 was Veldheim getaxeerd op 36.500 gld.

Omdat de in Utrecht residerende notaris De Balbian van Doorn een vriend van hem was, had Vrolik hem benaderd voor de verkoop van zijn buitenplaats. Toch maakte hij zich zorgen over de houding van diens ambtgenoot in Zeist. Hij vroeg op 13 juni aan De Balbian van Doorn: *'Zoude Notaris Schadee ook op de een of andere wijze in de zaak kunnen geïnteresseerd worden? Daar hij nog al lokale invloed heeft, zou zijn tegenwerking wel ongunstig voor de verkoop kunnen zijn.'* Deze schreef hem drie dagen later: *'Met het oog op de mogelijkheid van ophouden en de voor dat geval verhoogde kosten, zou ik een regtstreeksche bemoeijing van Schadee niet aanraden. Ik neem evenwel aan om hem schadeloos te stellen en zijne medewerking te winnen buitendien, en zekerlijk zal ik zorgen, dat hij uw voordeel niet tegenwerke, ten dien opzigte kan ik U gerust stellen.' Hierop antwoordde Vrolik: 'Ten opzigte van den Heer Schadee laat ik de zaak geheel aan uw beleid over, niet twijfelend of gij zult wel zorgen dat hij geen belang hebbe ons tegen te werken. Voor eenige weken is hij hier geweest om informaties te nemen voor een Dame, die Veldheim op dezelfde condities wenschte te huren als Mejufvrouw Pols: waarop ik hem geantwoord heb, dat ik het niet meer wilde verhuren maar wel verkoopen. Daarop zeide hij ook eene Heer te weten die het wel wilde koopen; daar ik echter niets meer van hem vernam, houd ik het er voor dat hij alleen is gekomen pour me tirer les vers du nez. Ik heb hem dadelijk gezegd dat ik de publieke verkooping wegens oude vriendschapsrelaties aan u had opgedragen.'*

Johanna Pols kocht in 1857 de schuin tegenover Veldheim gelegen buitenplaats Schaerweijde. Uit een brief van tuinbaas De Bruyn van 7 maart 1858 aan Vrolik blijkt dat zij druk was met haar nieuwe buitenplaats en dat zij toen twintig werklieden in dienst had. Vrolik vroeg op 13 juni van dat jaar aan notaris De Balbian van Doorn om met haar te overleggen over een voortijdige beëindiging van de huur, haar huur liep tot 1 mei 1859, en over het overnemen van enkele goederen. *'Zij heeft dubbele ramen, ramen voor de warande, een bloemenbakje en eenig timmerwerk laten maken, dat zij gaarne wil overdoen aan den nieuwen bewoner'*, meende Vrolik. Hij lichtte zijn gedachte toe in de volgende brief aan De Balbian van Doorn: *'Mijn bedoeling is deze. Wanneer ik verkoop om met 1° Nobr. te leveren en dan betaald te worden dan beleg ik natuurlijk dadelijk mijn geld en heb met 1° Mei een half[jaar] rente in plaats van een halfjaar huur. Ik wilde*

vervolg op pagina 14

R.K. pastorie en R.K. kerk a/d Utrechtseweg circa 1900 (foto: Gemeentearchief Zeist)

Historische vereniging bestaat 75 jaar

Oud-Utrecht is de tijd ver vooruit

Expositie, excursies, stadswandelingen

April is 'watermaand' in het Waterleidingmuseum

UTRECHT — Het Waterleidingmuseum in Utrecht presenteert in april een aantal interessante activiteiten met als thema 'Utrecht en Water'. Het museum speelt daarmee in aan het nieuwe pompstation. Daar wordt tekst en uitleg gegeven over waterwinning, zuivering, -distributie etc. De reis naar Soestduinen en terug vindt plaats per old-timerbus. pompstation, Van Weerden Poel manweg 2 te Soestduinen. (Op het terrein is parkeergelegenheid. Het gebouw ligt op vijf minuten loopafstand van het station Soestduinen. riode 4 april tot 15 novemb opendinsdagt/mvrijdagen dag van 13.30 17.00 uur; op dag van 11.00 16.00 uur. Buit seizoen is het museum op v dag open van 13.30 17.00 u

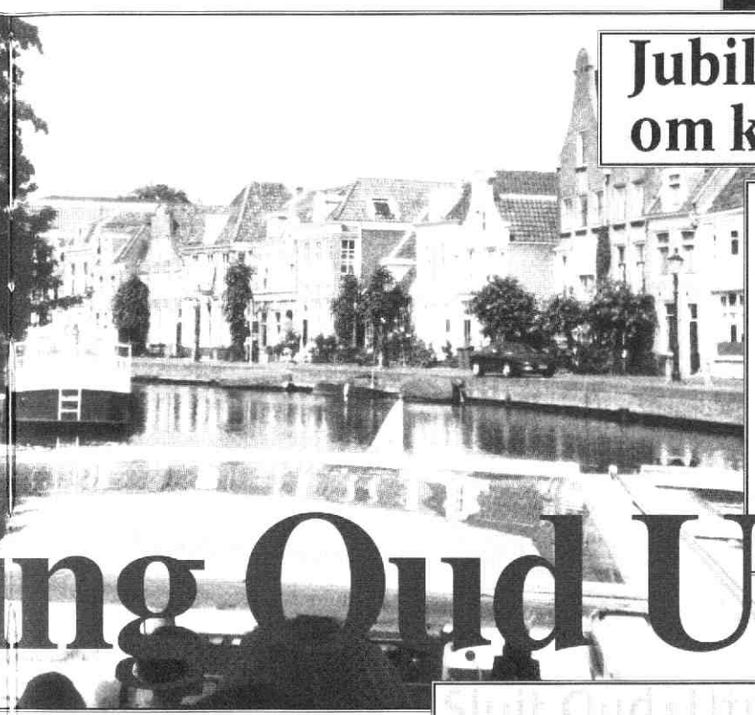

Jubileumspel vraagt om kennis historie

Vereniging Oud Utrecht bestaat 75 jaar

Op zoek naar vers bloed

75 jaar Vereniging Oud Utrecht

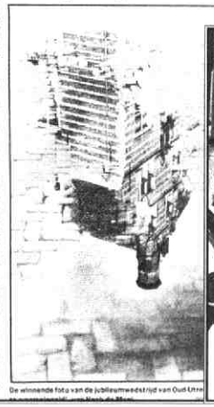

Ter gelegenheid jubileum Oud-Utrecht

Aorta toont inzendingen wedstrijd 'Kijk op Water'

UTRECHT — In architectuurcentrum Aorta, Achter de Dom 14, zijn momenteel de inzendingen te zien van de fotowedstrijd die de historische vereniging Oud-Utrecht organiseerde ter gelegenheid van haar 75-jarig bestaan.

De winnende foto van de jubileumwedstrijd van Oud-Utre

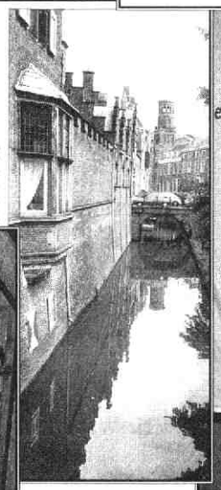

Jubilerende vereniging zoekt jong bloed

Vooral gepensioneerden vallen op Oud-Utrecht

Utrecht – De vereniging Oud-Utrecht bestaat dit jaar haar 75-jarig bestaan. Met bijna 1700 leden is het de historische vereniging daarmee [illegible] hij de grootste verenigingen in de provincie Utrecht. Maar Oud-Utrecht heeft wel[illegible] dienstverlening, slechts vijf leden [illegible] Utrecht de 25-jarige

Sluit Oud-Utrecht in uw hart!

De buitenplaats Oud-Veldheim in Zeist

Mr. Johan Jacob Clotterbooke Patijn van Kloetinge (1862-1922) (foto: Gemeentearchief Zeist)

Vervolg van pagina 11

daarom jufvrouw Pols alleen conditioneel ontslaan, namelijk in geval ik het goed verkoop en niet ophoud. Door dat conditionele ontslaan heeft zij belang in den verkoop, want daardoor bespaart zij een half jaar huur dat zij anders voor uit betaalt. In dien geest heb ik ook met haar gesproken en dit scheen zij ook goed te keuren: aldus heb ik meer kans dat zij de kooplustigen de zaak smakelijk maakt, dan wanneer zij het vooruitzigt heeft nog een halfjaar huur voor uit te betalen. Met hetzelfde oogmerk deel ik ook geheel uwe inzigten dat men het overnemen der haar behoorende zaken gemakkelijk moet maken.' De notaris liet op 8 juli Vrolik weten dat zij bereid was het huis drie dagen per week beschikbaar te stellen voor bezichtiging, en wel op maandag-, woensdag- en vrijdagmiddag van 2 tot 4 uur. Zij vond echter dat zij recht had op: *'bloem- en broeiramen; zeven dubbele ramen behalve de glazen vóór de warande; togtdeuren; een raampje in de keuken; een buitenhekje; sluiting op de bovenramen; de bellen; planken in de kasten en in de kelder; betimmering voor berging van brandstoffen op de zolder boven het koetshuis; hijschkatrol; kippenhok; tuigkasten en andere kleinigheden; voorts op de helft van de bloemen (omdat ééne bloemenkast door haar is aangebragt, zonder welke zij slechts de helft der bloemen had kunnen kweeken).'*

Zij verlangde voor die goederen 1000 gld. De notaris noemde haar een 'pretentieuse dame'. Vrolik vond het verstandiger om maar alles over te nemen. De prijs van 1000 gld. vond hij wel te hoog. Juffrouw Pols was echter niet te vermurwen. Op 10 september schreef De Balbian van Doorn: *'*

Zij brak liever weg en gebruikte voor Scharreweide, wat zij met zoo groote kosten had daargesteld; dan altoos uitgelagchen te worden om hare dwaasheid, dat zij voor het goed van een ander, zooveel uitgaven had gedaan.' En hij kwam met haar overeen dat zij de door haar verlangde schadevergoeding zou krijgen voor *'de tuigkasten en rekken in het koetshuis, waaruit zij niets mede neemt dan hetgeen volkomen los en duidelijk als meubilair kenbaar is voor een ieder; de latten of het beschot op den hooizolder, door haar gemaakt om de voorraad turf tegen weghalen te verzekeren; de kippenloop, door haar besteed om die dieren swinters warmer te houden en zoo beter eijeren te doen leggen; de laken deur, swinters dienende om de vestibule af te sluiten; de deuren op het zoldertje, gemaakt om de beneden achterkamer als één geheel met die aan den weg te gebruiken, zonder last van koude en togt; de losse ramen voor de veranda, om die ook in de winter te kunnen gebruiken; de bloembakken en ramen in den overtuin, en in het algemeen, alles wat niet als volkomen los, dadelijk in het oog valt als mobilair aan de bewoners te behooren'.* Deze opsomming van goederen is op zich misschien niet zo interessant, maar hieruit blijkt hoe men trachtte het wonen op een buiten gerieflijker te maken.

In zijn brief van 10 september wordt De Balbian van Doorn bijna lyrisch als hij de te verkopen buitenplaats beschrijft: *'Veldheim ziet er uitnemend aanlokkelijk uit; de vruchtboomen fraai overheerlijk en zijn rijkbeladen met schoone vruchten, perziken waren er in menigte en de appels en perenboomen bogen onder hunnen last; als er kooplustigen komen, er zijn er nog geen geweest, dan kunnen zij nooit in betere omstandigheden uw eigendom opnemen; het huis netjes gemeubeld, met eene Bewoneres die groot belang heeft om de verkoop smakelijk te maken en die ook beloofd heeft alles op zijn voordeligst te doen uitkomen; de grond in den beste staat van bebouwing en de beplanting in volkomene frischheid en kracht, alles verlicht door eene heldere najaarszon.'*

Buitenplaats van de familie Clotterbooke Patijn

Koper van de buitenplaats Veldheim was de in Utrecht woonachtige Johannes Cornelis Clotterbooke Patijn, heer van Kloetinge. Hij was in Middelburg geboren op 9 september 1832. Op 8 oktober 1857 was hij in Utrecht getrouwd met Jkvr. Anna Calkoen. Deze werd geboren in Maartensdijk op

12 mei 1834. Zij gebruikten Veldheim alleen als zomerverblijf. Hun beide kinderen werden in Zeist geboren: Johan Jacob op 28 juli 1859 en Margaretha Cornelia Wilhelmina op 18 september 1862.
In 1864 kocht hij het herenhuis op de hoek van de Nieuwe Gracht/ Zuilenstraat (thans genummerd 69A) met het koetshuis in de Zuilenstraat (was genummerd 20).
Nadat Clotterbooke Patijn op 19 november 1858 de buitenplaats Veldheim met zijn overplaats voor 31.000 gld. had gekocht, breidde hij zijn bezittingen in Zeist uit van ruim 5 ha tot meer dan 63 ha. De buitenplaats wist hij door de aankoop van Johanna Pols op 14 november 1871 van een huis (ingericht tot twee woningen) en bouwland gelegen aan de Kroostweg en grenzend aan de achterzijde van zijn buiten met een oppervlakte van 1 ha 41 a en 60 ca te vergroten tot 2 ha 33 a en 50 ca. De andere aankopen hadden plaats in 1860, 1861, 1863, 1868, 1870 en 1875.

In 1881 werd de buitenplaats nog uitgebreid door zijn erfgenamen door aankoop van Christoffel Willem Soutendijk uit Utrecht van een perceel wei- en bouwland ter grootte van 1 ha 19 a en 40 ca gelegen aan de Utrechtseweg en in 1883 door aankoop van drie percelen weiland, die als bouwterrein werden aanbevolen, aan de Kroostweg ter grootte van 65 a en 94 ca van Hermann Diederich Kramer uit Amsterdam en van Johan Meerdink uit Zeist. De Schipsloot die de noordwestelijke grens gevormd had, werd nu opgenomen in de buitenplaats.

Clotterbooke Patijn liet in 1865 zijn buitenhuis verbouwen. Op een in 1869 gepubliceerde prent van Lutgers is de uitbreiding aan de linkerkant van het huis te zien. De plattegrond van het huis wordt weergegeven op een kadastrale kaart van 1865. Het huis werd met 10 m^2 vergroot. Zijn herenhuis op de Nieuwe Gracht liet hij in hetzelfde jaar verbouwen. Die verbouwing werd uitgevoerd door de architect S.A. van Lunteren. Het ligt voor de hand om aan te nemen dat Van Lunteren ook betrokken is geweest bij de verbouwing van Veldheim. De huurwaarde steeg tot 525 gld. en werd later gesteld op 1000 gld.
Over de architectuur van de buitenhuizen die gevonden werden, schreef Craandijk in 1880: *'En de huizen zijn juist niet het sterkste punt der buitens in deze streek. Ongetwijfeld zijn zij, met hun veranda's en groote spiegelruiten, hoogst aangenaam ter bewoning, maar zij zijn meerendeels wat stijf en eentoonig en "portland" of pleisterkalk speelt er een te groote rol. Gebouwen, die door stijl of versiering opmerkelijk zijn, vindt men er niet overvloedig. Dat architecten van bekwaamheid en smaak, met villa's en landhuizen buitenlands of elders in ons vaderland bekend, de plannen hebben ontworpen, blijkt minder dan men wel zou wenschen.'* Hiermee gaf hij indirect ook zijn mening over Veldheim.
Craandijk spreekt over het grijze Veldheim. Daaruit mag worden opgemaakt dat het herenhuis bepleisterd was met portlandcement. Toch zal het aanvankelijk bakstenengevels hebben gehad. Het ernaast gelegen Buitenzorg had volgens oude foto's ook bakstenengevels. Beide huizen hadden immers dezelfde bouwheren, dateerden uit hetzelfde jaar en het oorspronkelijke bouwvolume van beide huizen was bijna identiek.
In 1877 werd het huis aan de Kroostweg (laatstelijk genummerd 58) dat in 1871 was aangekocht, herbouwd. Het huis deed sedertdien dienst als woning van de koetsier. Het koetsiershuis werd in 1966 gesloopt in verband met de bouw van een gymnastieklokaal ter plaatse.

De waarde van de inrichting van Veldheim werd in 1861 voor de personele belasting geschat op 3500 gld. Het meubilair en de stoffering werd voor de belasting geschat op 1500 gld., de bedden met matrassen en linnengoed op 800 gld., 'Glas en kristal, marmer en albast, brons- en plated, porselein en aardewerk' op 150 gld., tafel- en ander zilverwerk op 400 gld., rij- en paardentuig en stalgereedschap op 600 gld. en het overig meubilair op 50 gld.
De waarde van het buiten Veldheim met het huis en de grond aan de Kroostweg werd in 1883 geschat op een totale waarde van 53.700 gld. De waarde van de gronden die in 1881 en 1883 werden gekocht, zijn daarbij niet meegerekend.

Op 5 januari 1876 overleed Johannes Cornelis in Utrecht. Volgens de krant was hij *'een man die door zijn braaf en innemend karakter, door zijne groote welwillendheid en ijver voor het goede en nuttige de algemeene achting en toegenegenheid had verworven en wiens plotseling afsterven iedereen allerhevigst geschokt heeft. Stelde zijn groot vermogen hem in de gelegenheid om op ieder gebied mildelijk bij te dragen waar stoffelijke hulp noodig was, ook in eigen persoon was Clotterbooke Patijn*

De buitenplaats Oud-Veldheim in Zeist

bereid nuttig te zijn waar hij kon en ontzag hij noch moeite noch zijn wankelende gezondheid. Zoo heeft hij vroeger met eere een zetel in den gemeenteraad van Utrecht bekleed, zoo was hij een waardig, geacht en bemind commandant onzer schutterij, zoo stond hij aan het hoofd der twee voornaamste inrichtingen op muziekaal gebied te Utrecht enz. Kunsten en wetenschappen, inzonderheid de toonkunst, verliezen ontzachelijk veel in hem want hij eerde de kunst en den kunstenaar.' Hij werd begraven in de grafkelder van de familie Calkoen in Groenekan.

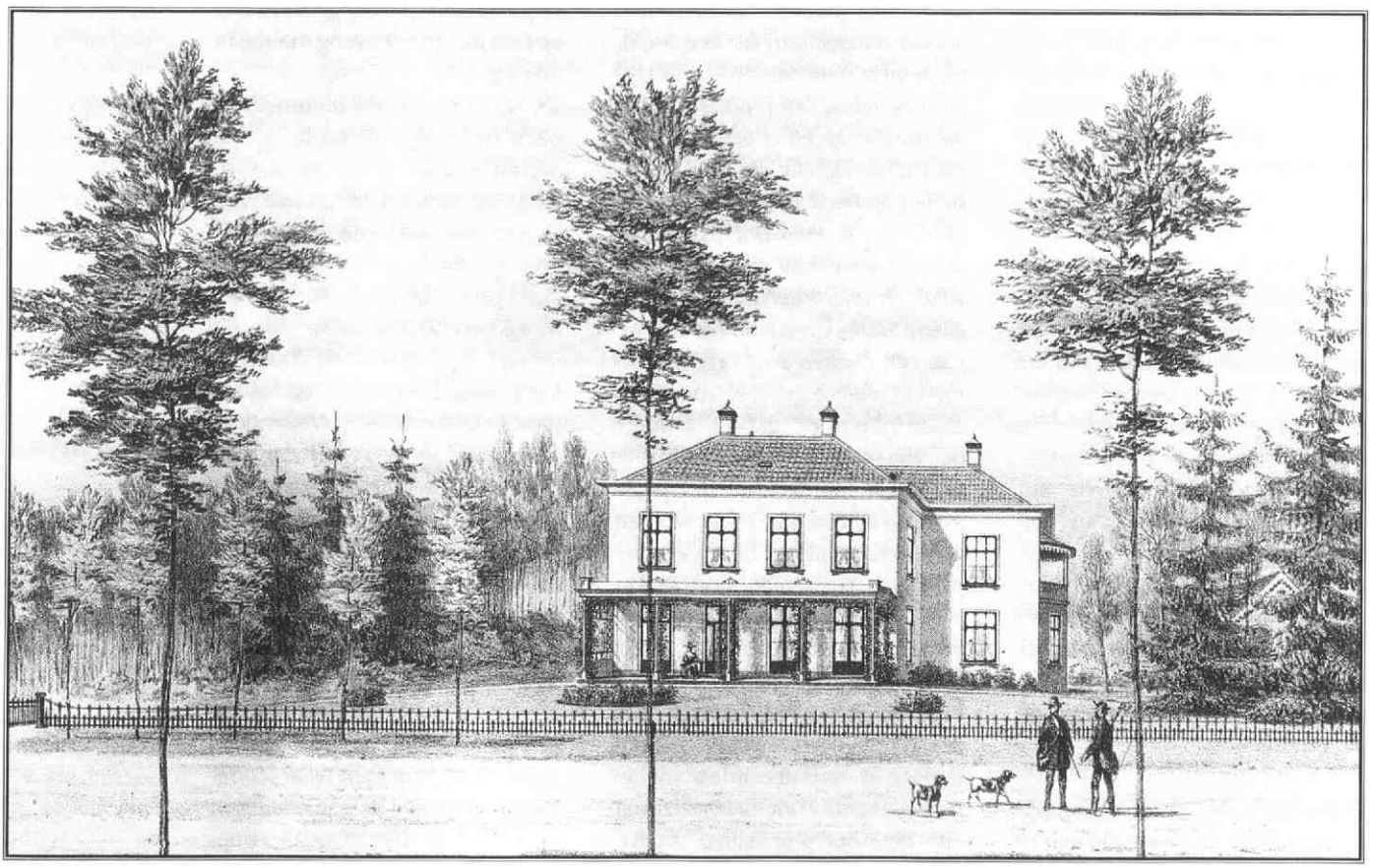
Zijn enige zoon Mr. Johan Jacob erfde Veldheim. Deze vestigde zich in Zeist op 3 januari 1884. Hij promoveerde op 8 juni 1888 in Utrecht tot doctor in de rechtswetenschap op zijn proefschrift 'Afpersing en dreiging'.

Bij Koninklijk besluit van 20 december 1893, nr. 21, werd hij tot burgemeester van de gemeente Zeist benoemd. Een functie die hij tot 1 mei 1919 zou vervullen.

Uit de 'Lijst der kiezers van Leden der Tweede Kamer van de Staten-Generaal in de gemeente Zeist'uit 1888 blijkt dat Clotterbooke Patijn tot de hoogst aangeslagenen in de gemeente behoorde. Mr. Charles Bernard Labouchere, die op Slot Zeist woonde, betaalde 2150 gld.,-; Mr. Matthieu Christiaan Hendrik ridder Pauw van Wieldrecht, eigenaar van de buitenplaats Pavia, betaalde 1750 gld.,- en Johan Jacob Clotterbooke Patijn van Kloetinge 900 gld.

Verantwoordelijk voor de verzorging van de tuin en het park was de tuinbaas. Vrolik had Matthijs de Bruyn als tuinbaas aangenomen. De Bruyn werd geboren te Dordrecht op 28 februari 1816 en vestigde zich in Zeist op 3 mei 1852. Op aanbeveling van Vrolik kwam hij als tuinbaas in dienst bij Clotterbooke Patijn.

In de 'Gids voor Zeist' (Zeist 1896) kan men lezen: *'Waar Ma Retraite eindigt, begint Veldheim d.w.z. de fraaie overplaats met prachtig geboomte, die tot deze plaats behoort. Het Buiten zelf, ligt aan de tegenovergestelde zijde van den weg en spreidt als alle plaatsen in dit bloemendorp, een schat van planten en bloemen ten toon.'* en Jan W. Kraal Wz., hij drukt zich nogal graag uit in superlatieven, schreef in zijn 'Kraal's nieuwe groote gids van Zeist' (Zeist 1907): *'(...) Veldheim, dat wat verder,*

Veldheim (foto: Gemeentearchief Zeist)

naast 't mooie R.K. Kerkje, op een kleine glooiing gelegen is. Hoe gastvrij en gezellig ligt Veldheim, 't verblijf van den Burgemeester van Zeist, aan den weg! Prachtig zijn er de linden bij 't koetshuis, zonder ons evenwel 't mooie uitzicht op de weide er naast te ontnemen.' Over de tuinaanleg is verder weinig bekend. In de verkoopakte van 1848 wordt melding gemaakt van het feit dat de verkopers in 1842 een tuin met park hadden aangelegd. Bekend is wel dat Vrolik op 19 februari 1853 76,685 gld. betaalde aan J. Copijn en een jaar later op 24 oktober 51,90 gld. Aangenomen mag worden dat dit de bekende boomkweker en tuinarchitect Jan Copijn betreft. De tuinbaas heeft het in een brief uit 1858 over een rekening van Copijn. De 'Kaart van de gemeente Zeijst' van J.H. van Giessen uit 1861 laat zien dat de toegangsweg om het herenhuis heen liep. De ingang van het huis bevond zich aan de achterzijde zoals bij veel van zulke huizen. Voorlangs langs de veranda liep een voetpad. De reeds eerder genoemde S.A. van Lunteren was behalve architect ook tuinarchitect. Indien hij inderdaad de verbouwing in 1865 heeft uitgevoerd, hoeft niet te worden uitgesloten dat hij ook iets aan de parkaanleg heeft gedaan.

Tussen 1897 en 1903 liet Clotterbooke Patijn het herenhuis en het stalgebouw verschillende keren verbouwen. De huurwaarde van het huis kwam nu op 1100 gld. In 1911 kreeg hij een bouwvergunning voor de bouw van een autogarage. De bewaard gebleven bouwtekeningen uit 1902 en 1903 waren van de hand van de gemeentearchitect Johan Meerdink en op de tekening van de verbouwing in 1911 staat 'Meerdink & van Nie'. Op de twee eerste bouwaanvragen werd door Meerdink ook een ambtelijk advies uitgebracht.

Clotterbooke Patijn was blijkbaar toch niet meer tevreden met zijn ruim zestig jaar oude herenhuis. Hij gaf aan de jonge architect Jan Stuivinga, die ook het in november 1908 voltooide Zeister raadhuis heeft gebouwd, opdracht voor hem een landhuis te bouwen op de overplaats van Veldheim. De bouwvergunning werd verleend op 7 juli 1908. Uit de uitgaven van het Adresboek van Zeist van 1909 en 1910 blijkt dat Clotterbooke Patijn tussen 1 april 1909 en 1 april 1910 is verhuisd. Zijn nieuw buiten kreeg de oude naam Veldheim.
Het oude herenhuis Veldheim liet hij afbreken. In de Weekbode voor Zeist, Driebergen en Omstreken van zaterdag 15 april 1911 stond de volgende advertentie: *'Notaris A. Vosmaer te Zeist zal op Donderdag 20 April 1911 dus namiddag één uur te Zeist in het Hôtel "Willemsen" om contant geld in één perceel verkoopen: De Buitenplaats "Veldheim" voor afbraak, te zeist aan den Utrechtschen straatweg no. 12, bevattende, behalve een groote partij steenen, pannen, deuren, ramen, kozijnen, balken, vloeren, trappen, lood, ijzer en houtwerk, onder meer: verschillende marmeren schoorsteenmantels, marmeren vloertegels, spiegels en spiegelramen, verwarmingsmachine met pijpen, closets, reservoir voor warm en koud water. Te bezichtigen op 17, 18, 19 en 20 April van 9-12 uur, waartoe men zich te vervoegen heeft bij den tuinbaas J.H. van den Ham te Zeist.'* Het huis werd voor afbraak verkocht aan de Utrechtse aannemer J.R. Simonis voor 2820 gld. Op 1 juni werden allerlei materialen die afkomstig waren van het gesloopte huis verkocht. Over het interieur is niets bekend.
Blijkbaar was het huis voorzien van enkele moderne gemakken zoals centrale verwarming en warmwatervoorziening.
De buitenplaats werd voortaan de overplaats genoemd.

De verkaveling van de overplaats

Op 2 maart 1922 overleed Johan Jacob op Veldheim. Drie jaar later lieten zijn erfgenamen de overplaats openbaar veilen. In de Zeister Courant van zaterdag 14 maart 1925 stond de volgende advertentie: *'Notaris F.L.M. van Hoogstraten te Zeist zal op Donderdag 19 Maart 1925 te Zeist in het Café "Buitenlust" aan de Montaubanstraat 's middags 2 uur veilen: De gronden met stal, oranjerie en woning en landerijen van de voormalige Overplaats van de Buitenplaats "Veldheim" te Zeist aan den Utrechtschen straatweg en aan den Kroostweg, te zamen groot 4 Hectaren 28 Aren 10 centiaren, te veilen in 15 perceelen, in combinatie en in massa. Bezichtiging der gebouwen Dinsdags en Donderdags van 2-4 uur. Aanvaarding en betaling vóór of op 1 Mei 1925. Inlichtingen en veilingsboekjes met kaart (schaal 1 à 800) bij Notaris Van Hoogstraten voornoemd en bij den Heer Baron Taets van Amerongen, Huize "Blikkenburg".'* Kopers waren Marinus France, een koopman uit Zeist, Johannes Bernardus Bartelds, een tuinbaas uit Zeist, Gerard Pieter Johannes Versteegh, wethouder, wonende in Amerongen, en Jhr. Egbert Lintelo de Geer uit Zeist. Versteegh had in opdracht van een lastgever gekocht en De Geer was lasthebber van

De buitenplaats Oud-Veldheim in Zeist

zijn schoonmoeder Jeanne Henriëtte Beuker, weduwe van Johannes Hendrikus van Marwijk Kooij. De overplaats werd voor in totaal 61.475 gld. verkocht. Hierna volgde de verkaveling van de buitenplaats.

De Schipsloot

Craandijk schreef in 1880 dat het huis zich spiegelde in de vijver. Met de vijver kan hij alleen de Schipsloot hebben bedoeld. Deze sloot met een lengte van ongeveer 925 meter en die ook enkele zijtakken had, liep van de Utrechtseweg tot in de Biltse en Zeister Grift. Oorspronkelijk hield de sloot op bij de Kroostweg, maar tussen 1832 en 1841 werd zij doorgetrokken van de Kroostweg tot aan de Utrechtseweg. Hier boog zij af richting Oirschotlaan. Bij de aftakking was een draaikom gegraven. In de Kroostweg lag een brug over de sloot. Blijkens de eerder genoemde kaart uit 1861 waterde de schuin tegenover gelegen buitenplaats Ma Retraite af op de Schipsloot.

Uit correspondentie uit de jaren 1934 en 1935 blijkt dat de sloot maar weinig water meer bevatte en vervuild was en langzaam dichtgroeide. Jarenlang werd door de omwonenden geklaagd over de stankoverlast totdat het gemeentebestuur de sloot in de zomer van 1957 dempen liet. Met de aanleg van de wijk Nijenheim is de gehele Schipsloot verdwenen. Een muurtje naast het pand Kroostweg 35 met een steen waarop het jaartal '1957' staat herinnert aan het feit dat hier ooit de Schipsloot liep.

Dit artikel is tot stand gekomen met medewerking van de heer H. de Lanoy Meijer.

Bronnen

- Archief der gemeente Zeist, 1599-1905, inv.nrs. 164 (ag.nr. 172), 182 (ag.nr. 755/72B), 200 (ag.nr. 1030), 234 (ag.nr. 117/12K); 452, 464, 471, 483, 724 en 725; Gemeentearchief Zeist
- Idem 1946-1965, inv.nrs. 275 en 1066; Gemeentearchief Zeist
- Archief van de dienst Openbare Werken van de gemeente Zeist, ds.nr. I 658 en ds.nr. II 221; Gemeentearchief Zeist
- Archiefbescheiden betreffende diverse buitenplaatsen en boerderijen, 1699-1909; Gemeentearchief Zeist
- Archief van de familie Vrolik en verwanten, 1704-1923, inv.nrs. 64 en 111; Algemeen Rijksarchief
- Archief van notaris J.C. Schadee te Zeist, inv.nr. Z 002-e-009; Rijksarchief Utrecht
- Archief van notaris A. Vosmaer te Zeist, inv.nrs. Z 002-k-018 en Z 002-k-022; Rijksarchief Utrecht
- Archief van notaris J.H. Schermbeek te Utrecht, inv.nrs. U 321-e-055 en 155; Gemeentearchief Utrecht
- Archief van notaris H.W. Arentzen, inv.nr. U 325-g-014; Gemeentearchief Utrecht
- Bewaarder der hypotheken, het kadaster [...] te Amersfoort, deel 18 (63); Kadaster Utrecht
- Weekbode van Zeist, Driebergen en omstreken van 8 en 15 januari 1876
- Weekbode voor Zeist, Driebergen en Omstreken van zaterdag 15 en 22 april en 27 mei 1911
- De Zeister Courant van 14 en 21 maart 1925
- Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek, derde deel, Leiden 1914

Agenda

Van de Mondelezing over de Bewoningsgeschiedenis van Leidsche Rijn

In de komende jaren worden ten Westen van de gemeente Utrecht 30.000 woningen gebouwd op de bouwlocatie Leidsche Rijn. Op deze plek ontstaat een geheel nieuwe stad, die het open agrarisch landschap, waar de bewoningsgeschiedenis nog duidelijk zichtbaar is, drastisch zal veranderen. In 2015 zal Leidsche Rijn zijn veranderd in een dicht bebouwd stedelijk landschap. Zowel de gemeente Vleuten - De Meern als Utrecht verrichten archeologisch onderzoek in Leidsche rijn. Erik Graafstal en Herre Wynia, de projectarcheologen van Vleuten - De Meern en Utrecht vertellen het verhaal van de bewoningsgeschiedenis aan de hand van zichtbare en onzichtbare sporen in het landschap.
Sprekers: Erik Graafstal en Herre Wynia
Datum: 16 februari 1999
Plaats: Pieterskerk, Utrecht
Aanvang: 20.00 uur

Inzendingen Heemschut NOG Persprijs over 1998

De Vereniging tot Bescherming van Cultuurmonumenten in Nederland, de bond Heemschut looft voor de 13e keer de Heemschut NOG Persprijs uit.

De prijs werd in 1986 ingesteld en bedraagt f 10.000,--. Naast de prijs worden ook eervolle vermeldingen toegekend. De prijs is bestemd voor de beste journalistieke productie uit 1998 (geschreven artikel/serie artikelen of radio/t.v.-productie) over cultuurmonumenten, cultuurhistorisch interessante landschappen, de invulling van de openbare ruimte en de welstandszorg.

Inzendingen moeten voor 15 februari 1999 worden toegestuurd.
Inzendingen of nadere inlichtingen:
Bond Heemschut, Nieuwezijds Kolk 28, 1012 PV Amsterdam, t.a.v. Jaap Kamerling, secretaris.
Tel. 020 - 6225292.

Verzoek om informatie betreffende Bergkisten

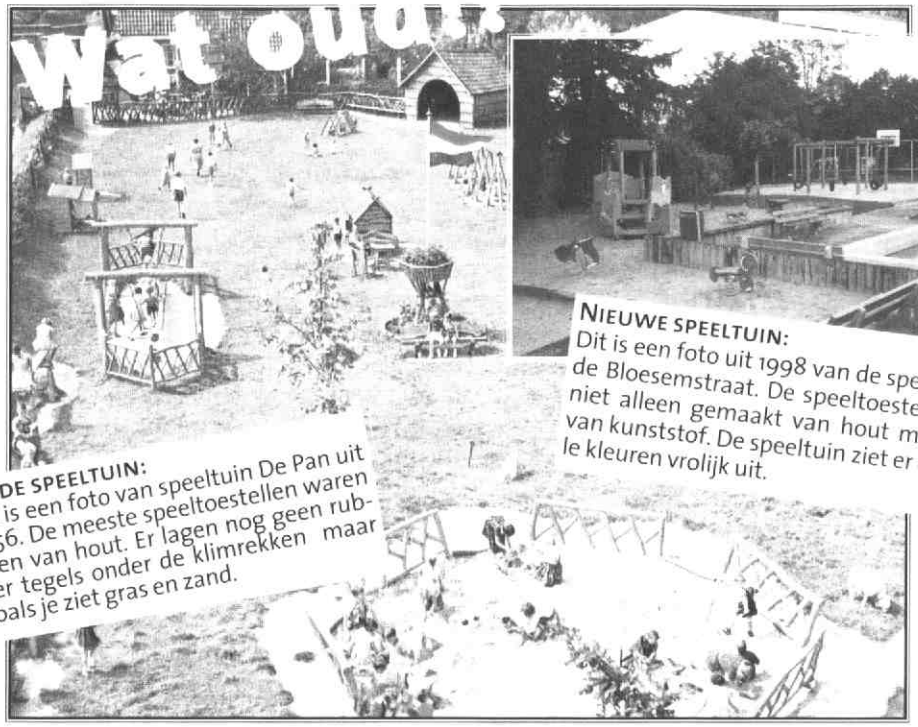
Openluchtmuseum (onder)zoekt kisten
Om meer te weten te komen over een wetenschappelijk nog onvoldoende belicht gedeelte van zijn omvangrijke collectie is het Ned. Openluchtmuseum een onderzoek begonnen naar het verschijnsel "Nederlandse bergkisten".
De kist is het oertype van het bergmeubel: een afgesloten, verplaatsbare ruimte om voorwerpen als kleding en kostbaarheden veilig in te bewaren. Zij heeft als zodanig een eeuwenlange ontwikkeling doorgemaakt en kan als voorloper van de kast beschouwd worden.
Vanaf het midden van de 17e eeuw verloor de kist geleidelijk aan andere, modieuzere meubelstukken haar centrale plaats in de leefomgeving.
Alle reacties, schriftelijk hetzij mondeling danwel elektronisch of per fax, graag naar:
Het Nederlands Openluchtmuseum, t.a.v. drs. A.W. Jansen, Postbus 649, 6800 AP Arnhem,
tel.: 026 - 3576293,
fax: 026 - 3576147,
e-mail: info@openluchtmuseum.nl.

Rietveld en Utrecht

Op zondag 21 februari 1999 organiseert Oud-Utrecht i.s.m. het Historisch Platform in het Rietveld-Schröderhuis een lezing over de Utrechtse architect Gerrit Rietveld. Aansluitend volgt een uitgebreide rondleiding door het huis.
De lezing wordt gehouden door kunsthistorica Marijke Kuper. Zij heeft o.m. meegewerkt aan de grote Rietveld-tentoonstelling in het Centraal Museum in 1992 en aan het samenstellen van de oeuvre-catalogus.
Mevrouw Kuper zal in grote lijnen vertellen wat Rietveld (1888-1964) in Utrecht gebouwd heeft. Zij zal daarnaast een indruk geven van hoe hij in Utrecht gewaardeerd werd, zoals valt op te maken uit de artikelen die over hem verschenen in het Utrechts Dagblad. Verder zal zij zijn maatschappelijk optreden aan de orde stellen. Rietveld was b.v. na de oorlog lid van de Utrechtse Schoonheidscommissie, die, net als de Welstandscommissie nu, haar oordeel uit moest spreken over o.a. nieuwbouw in de stad. Dit is frappant als men bedenkt dat hij voor de oorlog juist een fervent tegenstander was van deze commissie.
Mevrouw Kuper zal in haar lezing een beeld schetsen van een bevlogen man, die zich sterk bij de stad betrokken voelde. Een aantal maanden voor zijn overlijden heeft hij zicht nog sterk gemaakt voor de oprichting van een vereniging "Nieuw Utrecht": hij vond het belangrijker om zich in te zetten voor de groei en de ontwikkeling van de stad, in plaats van zich bezig te houden met Oud-Utrecht.
Het Rietveld-Schröderhuis is in 1924 gebouwd door Rietveld, en later bestempeld tot "het manifest van de Stijl". Inmiddels is het een wereldberoemd gebouw, dat is voorgedragen voor de Werelderfgoedlijst. Het heeft een plaatsje veroverd op de Union Internationale d'Architecture, de lijst met de belangrijkste gebouwen uit deze eeuw.
Rietveld ontwierp ook het gehele interieur, inclusief de meubelen van het huis. Hij deed dit i.s.m. mevrouw Schröder-Schräder, voor wie het huis gebouwd is. Zij heeft er tot haar overlijden in 1985 gewoond. Sindsdien is het huis opengesteld voor het publiek. Na de lezing zal mevrouw Kuper met een deel van de groep naar buiten gaan om nog enkele huizen van Rietveld van buiten te bekijken. De andere helft kan dan met de rondleiding beginnen. Daarna worden de rollen omgedraaid.
Datum: 21 februari 1999
Plaats: Rietveld-Schröderhuis, Utrecht
Aanvang: 12.30 uur (tot ca. 14.45 uur)
Prijs: ƒ 6,-- voor leden Oud-Utrecht en medewerkers Historisch Platform, ƒ 9,-- voor niet-leden en niet-medewerkers
U kunt zich opgeven bij het secretariaat van het Historisch Platform: tel. 020 - 4446487.
Het maximum aantal deelnemers is 30 personen.

Spelen

Hellen Clemens
Mieke Snelleman

Oude speeltuin:
Dit is een foto van speeltuin De Pan uit 1956. De meeste speeltoestellen waren toen van hout. Er lagen nog geen rubber tegels onder de klimrekken maar zoals je ziet gras en zand.

Nieuwe speeltuin:
Dit is een foto uit 1998 van de speeltuin in de Bloesemstraat. De speeltoestellen zijn niet alleen gemaakt van hout maar ook van kunststof. De speeltuin ziet er door alle kleuren vrolijk uit.

Hoe speelde de opa (70) van Boris (7)?

De vriendjes van opa heetten: Joop, Ben, Wim, Harrie en Piet. Boris grinnikt, zijn vrienden heten: Joshua, Dylan, Dinzey en Duyguy. Opa vertelt dat hij vroeger met een houten tol, een hoepel, een bal of knikkers op straat speelde. Ook Boris knikkert en voetbalt graag buiten. Een tol en een hoepel zegt hem weinig. Opa vraagt aan Boris waar hij nog meer mee speelt. Boris en zijn vrienden skaten en skeeleren graag of crossen op hun mountainbike door de straat. Opa lacht, hij vertelt dat hij vroeger zijn eigen houten speelgoed maakte: een boot, een vliegtuig en grote houten puzzels. "Wat is het verschil tussen spelen vroeger en spelen nu Opa?" Opa antwoord: "Wij hadden geen Lego, Knex en spelcomputers! En als we wilden zwemmen gingen we niet naar een zwemparadijs maar naar het Amsterdam-Rijnkanaal. Daar werden 's zomers zelfs badhokjes neer gezet om je om te kleden". "En als je een dag uitging, ging je dan ook naar een pretpark opa?" "Met je moeder gingen wij naar de Pyramide van Austerlitz, dat was toen echt een avontuur."

Tips

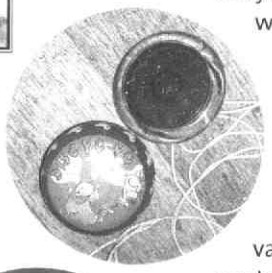
Historische speeltuinen in de provincie Utrecht:
Ontspanningspark Oud Valkeveen, Driftweg 12, Huizen
Speeltuin Pyramide van Austerlitz Zeisterweg 98, Woudenberg

Musea met historisch speelgoed:
Museum Kinderwereld, Brink 31, Roden
Op Stelten, St.Vincentiusstraat 86, Oosterhout

De JoJo

Wist je dat de JoJo al heel erg oud is? Lang geleden was de JoJo in China al een geliefd speeltje. Op de afgebeelde schaal uit het oude Griekenland staat een jongen die kunstjes met zijn JoJo oefent. In de achttiende eeuw waren er Britse en Franse edelen die de JoJo opnieuw ontdekten. Deze eeuw is de JoJo driemaal een rage geweest: in de jaren dertig, zestig en nu weer in de jaren negentig. Er zijn zelfs Jojo-clubs geweest, waar de meest onwaarschijnlijke trucs vertoond werden.

Maak zelf een JoJo
Wat heb je nodig: twee dekseltjes van dezelfde grootte b.v. van appelmoespotten, een boutje en een moertje, een reepje papier van een halve centimeter en een touwtje van ongeveer vijfenzeventig centimeter.
Boor een gat in de beide dekseltjes, doe dit precies in het midden. Steek het boutje door een dekseltje en draai het reepje papier er om heen en plak dat vast. Schuif het andere dekseltje op het boutje en zet het moertje erop. Knoop het touwtje vast en de JoJo is klaar. Als je de dekseltjes versiert ziet jouw JoJo er nog mooi uit ook.

Reactie
Is je JoJo leuk geworden? Wij zijn benieuwd. Stuur ons je JoJo (of een foto of tekening). De mooiste inzending krijgt een verrassing. Het redactieadres is Al. Numankade 199, 5575 KW Utrecht.

Literatuursignalement

BOEKEN:

Verkrijgbaar in de boekhandel of bij de uitgever:

Van over de grens: gids voor lokaal historisch onderzoek naar immigratie in Nederland / Annemarie Cottaar, Jan Lucassen en Leo Lucassen; [onder red. van D.P. Blok eindred. H.T.L.C. Strouken]. - Utrecht Nederlands Centrum voor Volkscultuur, 1998. - 72 p.: ill. 24 cm. - ISBN 90-7184 0 - 37 - 9
Reeks: Cahiers voor lokale en regionale geschiedenis Een systematische behandeling van de belangrijkste bronnen die van belang zijn voor de bestudering van lokaal historisch onderzoek naar immigranten in Nederland.

Van pandhuis naar Gemeentelijke Kredietbank: een halve eeuw Kredietbank Utrecht de geschiedenis van de Kredietbank Utrecht vanaf 1947 tot heden / Erik Nijhof en Kasper Sloots. - Utrecht Kredietbank Utrecht, (1998]. - 56 p. : ill., krt., tab. 21 cm. - Uitgegeven ter gelegenheid van het vijftig jaar krediet verlenen en een nieuw pand aan de Domstraat. - ISBN 90-9011946-9

M.R. Rademacher Schorer 1888-1956: minnaar van het 'schoone' boek / [tekst Tanja de Boer ... [et al.1 [eindred. Tanja de Boer]. - Amsterdam: De Buitenkant; Den Haag: Museum van het Boek, 1998. - 141 p. : ill., portr. 24 cm. - Met lit.opg., reg. - ISBN 90-70386-97-6 M.R. Rademacher Schorer Utrechtse bibliofiel en mecenas.

Cruydenborch & Endelhoef geschiedenis en opgraving van twee verdwenen buitenplaatsen aan de Vecht te Maarssen, red. Werkgroep Archeologie Historische Kring Maarssen. Maarssen : Historische Kring Maarssen, (1998]. - 80 p. ill., plgr., tek. ; 26 cm. - Met lit.opg. - ISBN 90-9010-3 3 9 - 2

'Voor den armen alhier' : de geschiedenis van vijf Utrechtse fundaties en hun vrijwoningen / Ren, de Kam. - Utrecht : Matrijs, 1998. - 63 p. : ill., plgr., tek. ; 24 cm. - Met lit.opg. - ISBN 90-5345-128-5 Reeks: Historische Reeks Utrecht

SCRIPTIES:

Ter inzage in de bibliotheek van HUA:

Geld voor de muzen : cultuurbeleid van de gemeente Utrecht 1945-1965 / Angela van Son. Utrecht : A. van Son, 1998.
123 p.: ill., graf., tab. 30 cm. - Doctoraalscriptie
Cultuurgeschiedenis en Economisch Historische Studies. - met bronverm., lit.opg.

De Suikermolen en Sandenburg: een onderzoek naar middeleeuwse koopmanshuizen in Utrecht / Sanne Alberts. Amsterdam : Sanne Alberts, 1998. - 2 dl. : ill. ; 30 cm.
Dl.I: Tekst. - Met lit.opg. - D1.2: Afb., tek., plgr.
Doctoraalscriptie Architectuurgeschiedenis

ANTIQUARISCH AANGEKOCHT VOOR DE BIBLIOTHEEK VAN HUA:

Ter inzage in de bibliotheek van HUA:

Hofleveranciers in Nederland: "als we zeiden 'dat heeft de Koningin ook gehad', dan vloog het de deur uit" / M.R. van der Krogt. - Amsterdam [etc.] De Bataafsche Leeuw, 1985. - 102 p. : ill., portr. ; 22 cm. Met lijst van firma's. - ISBN 90-6707-089-0
Hierin veel Utrechtse hofleveranciers. Met veel afbeeldingen.

De papiermolens in de provincie Zuid-Holland alsmede in Zeeland, Utrecht, Noord-Brabant, Groningen, Friesland, Drenthe / H. Voorn. - Wormerveer : Meijer, 1973. - XIII, 301 p. : ill., krt., tab. ; 31 cm. - (De geschiedenis der Nederlandse Papierindustrie ; II). - Met lit.opg., reg. - Met samenvatting in het Engels. - No. 132 van 750 exemplaren. Een belangrijk standaardwerk op dit gebied.

Baksteenfabricage in Nederland : van nijverheid tot industrie 1850-1920, door G.B. Janssen. Zutphen Walburg Pers, 1987. 583 p. ill., tab. 24 cm. (Gelderse Historische Reeks XVII). - Met lit.opg., reg. Met samenvatting in het Duits. - Ook verschenen als proefschrift Katholieke Universiteit Brabant.
ISBN 90-6011-544-9

ANNEKE JANSEN

Actueel

De opgraving achter het stadhuis levert veel gegevens op: hier zien we de grote, 14de-eeuwse kelders die tevoorschijn kwamen op het binnenterrein. Op de achtergrond is een dichtgezette doorgang zichtbaar (onder een boog) die liep naar de kelders van het stadhuis.
De kelders behoren bij een - verdwenen - groot huis, dat gericht was op de Ganzenmarkt en dus niet naar de Oudegracht.
Dia: Archeologisch en Bouwhistorisch Centrum, december 1998

Muus & IJzerman makelaardij heeft hart voor 'Oud-Utrecht'

- *Aan- en verkoopbegeleiding*
- *Taxaties*
- *Hypotheken*
- *Verzekeringen*

makelaardij in onroerende goederen **Muus & IJzerman**

NVM MAKELAAR

ISO 9002 GECERTIFICEERD

Maliebaan 48, Postbus 14014, 3508 SB Utrecht, Telefoon: 030 - 234 00 08, Fax: 030 - 232 19 70

van Zoelen bv
aannemersbedrijf

Kantoor:
Nevadadreef 58
3565 CC Utrecht
tel: 030-2631111
fax: 030-2623274

- ONDERHOUD
- VERBOUW
- NIEUWBOUW
- RESTAURATIE
- ONDERHOUDSSERVICE

24 UUR PER DAG

Hier had uw Advertentie kunnen staan

pre-publishing
content management
cd-rom
internet
digital print
drukwerk
direct mail
logistieke dienstverlening
teleservices

PlantijnCasparie
→Utrecht

Vrieslantlaan 14
3526 AA Utrecht
Postbus 7052
3502 KB Utrecht

T 030-282 28 22
F 030-288 35 61

BIJ KONINKLIJKE BESCHIKKING
HOFLEVERANCIER

TAILORS SINCE 1850

WILLEMARS

EXCLUSIEVE
KLEDING
EN MODES

MAATKLEDING

OUDEGRACHT 118
UTRECHT
TEL. 030-231 01 74

BEAUFORT
BOGAARD
MAKELAARS

Voor een gedegen advies in bedrijfsmatig onroerend goed.

verhuur-verkoop-taxaties-beleggingen-begeleiding
projektontwikkeling en herhuisvestging

Maliebaan 39a 3581 CC Utrecht **030-2 334 336**

J&B Conseil B.V.
Rika Hopperlaan 17, 3584 GM Utrecht
Tel. 030 - 254 32 12, Fax 030 - 254 32 11

J&B

FINANCIEEL - ECONOMISCH ADVIESBUREAU
o.m. restauratiefinancieringen en hypotheken

Tijdschrift voor geschiedenis van stad en provincie Utrecht

Oud-Utrecht

72e jaargang 2

1999

BIBLIOTHEEK DER RIJKSUNIVERSITEIT UTRECHT

Josua Wilst, de dolle torenwachter van de Dom

Boekbespreking: Agnietenreeks

Spelen

Register 1998

hart voor historie en cultureel erfgoed in de provincie Utrecht

voor
Utrecht-boeken
stad en provincie

Broese Wristers
Boekverkopers

aan de Stadhuisbrug 5 - Utrecht - tel. 030 2335200

GREEP Schilders bv

- Restauratiewerken
- Onderhoud

Maarssenbroeksedijk 15A
3606 AG Maarssen
Tel. 030-241 31 15

DAATSELAAR & GODHELP
ANTIQUAIRS - BEËDIGD TAXATEUR
Lid. VHOK/CINOA/VNAG/NVK

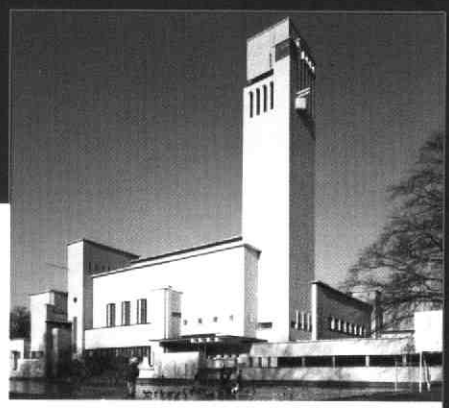
Lid Ned. Antiquairs Genootschap

Utrecht
Korte Jansstraat 17-19, 3512 GM Utrecht
Tel. 030-2318266, Fax 030-2316474

Amsterdam
Rokin 46, 1012 KV Amsterdam
Tel. 020-6208100

Laren
Torenlaan 5, 1251 HE Laren
Tel. 035-5381454

'beeldbepalend in bouwen'

Utrecht*
Amsterdam
Groningen
Zeist
Maarssen

*Telefoon
030-2412912
(hoofdvestiging)

AANNEMINGSBEDRIJF H.J. JURRIËNS BV

KERSBERGEN
INSTALLATIETECHNIEKEN B.V.
UTRECHT

Activiteiten o.a. op het gebied van:

* Elektra
* Klimaat
* Sanitair
* Beveiliging
* Telematica

Kaap de Goede Hooplaan 7, 3526 AR UTRECHT
Telefoon 030-88 24 64 Telefax 030-88 57 33

Bouw Belegging
Restauratie Recreatie
Bemiddeling

LISMAN & LISMAN BV ZEIST

LAAN VAN VOLLENHOVE 3225 3706 AR ZEIST
POSTBUS 143 3700 AC ZEIST
TELEFOON 030-6956644

2) AB-LOP: 15 OCT 1903

1) AB-IC

Van de redactie

Zoals vaak brengt de redactie hier alvast een paar aktiviteiten onder uw aandacht. Ditmaal kondigen zich weer enige zeer bijzondere aktiviteiten aan. Als eerste binnenkort een rondleiding over de Grebbeberg, toneel van de gedenkwaardige eerste dagen van mei 1940. Op de langere termijn vragen we vast uw aandacht voor de Stichtendag, 25 september a.s. Wat een Stichtendag inhoudt? U zult er de komende tijd meer over te horen krijgen.
Voor wie houdt van verhalen over Utrechters met een moeilijk karakter, is er dit keer het levendige verhaal over Josua Wilst torenwachter van de Dom, zoals geschetst door Jeroen van Meerwijk.
Wij wensen u veel leesplezier.

Inhoud

Van de bestuurstafel 28

Josua Wilst, de dolle torenwachter van de Dom 29
JEROEN VAN MEERWIJK

Register 1998 37
R.P.M. VAN ANTWERPEN

Koninginnedag 40

Boekbespreking 41

Literatuursignalement 44

Agenda 45

Vooraankondiging Stichtendag 47

Colofon

Oud-Utrecht
Tweemaandelijks tijdschrift
72e jaargang nr. 2
april 1999
ISSN 1380-7137

Oud-Utrecht is een uitgave van de Vereniging Oud-Utrecht, vereniging tot beoefening en tot verspreiding van de kennis der geschiedenis van stad en provincie Utrecht.

Voorzitter: P.A. Blok
Secretariaat:
Mw. C.C.S. (Tolien) Wilmer,
p/a Alexander Numankade 199-201,
3572 KW Utrecht.
Tel.: (030) 2866611
Fax: (030) 2866600
Penningmeester: P. Kroes
U kunt zich opgeven als lid van de vereniging Oud-Utrecht door te schrijven naar:
Oud-Utrecht,
Pr. Hendriklaan 76, 3584 ER Utrecht.
De contributie bedraagt ƒ 54,= per jaar (26- ƒ 30,=; 65+ ƒ 44,= per jaar).
U-paslid ƒ 30,-
Familielidmaatschap ƒ 15,-
Contributie- en ledenadministratie:
P. Kroes.
Betaling contributie op giro 575520.

Redactie: M. Dolfin, B. van den Hoven van Genderen, J.Leguyt, M.C. van Oudheusden, P. Rhoen, B. van Santen, M. van de Vrugt, en A. van der Zeijden.
Redactieadres:
Alexander Numankade 199,
3572 KW Utrecht.

Vormgeving: De Vormers, Utrecht
Vormgeving cover: Hans Lodewijkx
Druk: PlantijnCasparie Utrecht

Oud-Utrecht.
Tweemaandelijks tijdschrift
verschijnt zes maal per jaar.
Deadline agenda nummer 3, 1999:
20 april 1999, verschijningsdatum
1 juni 1999.
Uw bijdragen kunt u toesturen aan de redactie, Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht, op 3 1/2 inch floppy (WordPerfect, versies 5.0 of 5.1 en Word). Aanbevolen omvang tussen de 2000 en 4000 woorden, waarbij het aantal noten zo beperkt mogelijk gehouden moet worden. Het gebruik van tussenkopjes wordt aangeraden; illustratie-suggesties zijn zeer welkom.

Enquête, oratie en Stichtendag

De Stichting Stichtse Geschiedenis heeft vorig jaar een enquête gehouden onder de leden van een aantal Utrechtse historische verenigingen. Over de uitkomsten daarvan is een discussieavond gehouden voor bestuursleden van die verenigingen. De opkomst in het Moluks Historisch Museum was groot. Het was een boeiende ervaring met collegae van verwante verenigingen van gedachten te wisselen. Enkele resultaten licht ik toe.

Het zal weinig verbazing wekken dat verreweg de meeste leden zich aanmelden vanwege hun interesse voor de geschiedenis van regio en woonplaats. Interessant is het gegeven dat de meesten lid zijn geworden via een kennis, vriend of buur. Dat betekent niet dat de ledenwerfcommissie bij de pakken kan gaan neerzitten, zeker niet. Maar wèl geeft het aan dat in ieders directe omgeving goede kansen liggen om onze vereniging te versterken. Grijpt die kansen aan en, naast voldoening over de groei van Oud-Utrecht, ontvangen u én het nieuwe lid de CD met het Utrechts Te Deum van Händel.

Tijdens de discussieavond werd weinig verwonderd gereageerd op de uitkomst dat de meeste leden ouder zijn dan 55 jaar. Ouderen hebben nu eenmaal meer tijd en zijn vaker geïnteresseerd in het verleden dan jongeren die zich vooral op de toekomst richten. U zult zich bespiegelingen als deze nog herinneren van de laatste voorjaarsledenvergadering. Toch staat er tegenover dat 35% van de leden jonger is. Vaak is die groep in de verenigingen minder actief omdat de prioriteiten nog bij werk en gezin liggen, waardoor een vertekend beeld ontstaat.

Een eerste analyse gaf aan dat enerzijds sprake is van stabiliteit tot lichte groei van het ledental en anderzijds van een verloop. Dat betekent dat het zaak is te investeren in de categorie der jongeren, ten einde het natuurlijk verloop in de groep ouderen ten minste te compenseren.

Memorabel is dat 1 februari jl. prof.dr. P.D. 't Hart zijn inaugurele rede hield. U zult zich wellicht herinneren dat de bijzondere leerstoel Utrecht Studies in 1996 in het leven is geroepen op initiatief van onze vereniging en het PUG. Een nieuwe aanstelling was nodig, omdat prof. 't Hart tot ieders verwondering inmiddels 65 jaar was geworden , een leeftijd die hem in geen enkel opzicht is aan te zien.

Zijn rede handelde over de geschiedenis van de komst van schoolartsen in Utrecht. Het was een boeiende verhandeling, waarbij de drie Utrechtse belangengroepen die aan de wieg hebben gestaan, de artsen, de onderwijzers en de SDAP, de revue passeerden. Maar ook waren er doorkijkjes naar anderen, zoals in een citaat uit 1906: "De ervaring leert immers altijd en overal, dat ambtenaren zich vermenigvuldigen."

Dat aan het slot werd ingegaan op Utrecht Studies verwarmde de harten van de vele leden van Oud-Utrecht en het PUG in de aula. Het doet ouders altijd goed als aan hun kind positieve woorden worden gewijd.

Dan is er nog de Stichtendag. De eerste werd op initiatief van de "Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch regt en geschiedenis" in 1997 te Deventer gehouden. Ook Drenthen, Groningers en Utrechters woonden die bij. Onze niet genoeg te prijzen, enthousiaste activiteitencommissie heeft een zo leuk plan voor een tweede Stichtendag aan het bestuur voorgelegd, dat het begeesterd daaraan zijn zegen hechtte. Noteert u vast zaterdag 25 september in uw agenda. Wijk bij Duurstede en bisschop David van Bourgondië zullen dan centraal staan in de Grote Kerk en het kasteel. Twee lezingen, een Bourgondische lunch, rondleidingen, middeleeuwse muziek en een interstichtelijk Triviantspel staan op het programma.

De Stichtendag vormt een goede mogelijkheid na het lustrum de vaart er in te houden. Aan u als leden is het gelegen.

Vrijwilligers voor de activiteitencommissie kunnen zich opgeven bij mevrouw Vroemen (tel. 's avonds 020 - 266.29.14).

P.A. Blok

Josua Wilst, de dolle torenwachter van de Dom

Driftkikker verknalde eigen leven met startschot voor homojacht

Er is al heel wat gepubliceerd over de homovervolgingen in het verleden. Vooral de jacht van 1730 heeft heel wat aandacht gekregen[i]. De aanloop daar naar toe had een typisch Utrechts kantje: burenruzie op de Domtoren.

Problemen op het werk

In het begin van de 18e eeuw was het geen gemakkelijk baantje, torenwachter op de Dom. Bezoekers van de kroegen en koffiehuizen aan het Domplein zorgden continu voor overlast in de buurt; tussen de puinhopen van het ingestorte Domschip was het ook vaak niet pluis in het struikgewas; en in de pandhof ("de Academie") wilden enkele wilde subculturen zich desnoods met geweld manifesteren. Dronken of minstens flink aangeschoten studenten stonden op hun recht om een degen te dragen, terwijl ook anderen daar hun eigenaardige parades hielden.

En net in die tijd woonde een ongemakkelijk heerschap als torenwachter op de Dom, Josua Wilst geheten. Na diverse wrijvingen liepen zijn sociale contacten steeds stroever.

De onenigheid in de woon- en werksituatie liep in 1714 zo hoog, dat de schout er aan te pas moest komen. Kennelijk was er in de loop van dat jaar wat gekift over verdwenen lood, makkelijk door te verkopen dakbedekking, "en andere gevallen meer". Torenwachter Josua Wilst en Coenraad van Mansveld, die was belast met de zorg over het uurwerk, kwamen in aanvaring. En niet te zuinig.

JEROEN VAN MEERWIJK

Bijna doodslag op de Dom

Ze probeerden elkaar werkelijk zowat dood te meppen. Uit de diverse getuigenverklaringen is de aanloop van het conflict te reconstrueren. Josua zat met financiële problemen, en stelde Coenraad voor om zijn dagelijkse werk, de klok opwinden, expres slecht te doen. Want Coen deed dat als vervanger voor een Utrechtse regent. Als die regent wegens wanprestatie van die taak ontheven zou worden, kon Josua dat baantje in zijn pakket krijgen. En Josua zou Coen wel beter betalen. Coen had er geen oren naar, want hij dacht, waarschijnlijk terecht, dat hij dan meteen werkeloos zou zijn[ii]. Bovendien werd hij het een beetje zat om boodschappenjongen voor Josua te spelen, ook al kwam hij tweemaal per dag de torenwachterswoning voorbij op weg naar het uurwerk[iii].

De ruzie liep steeds hoger op in de loop van dat jaar. De kemphanen gingen elkaar bedreigen[iv]. Josua liep herhaaldelijk met een getrokken mes te zwaaien, eenmaal met een zaag in de hand zei hij zelfs: "Coenraad daar sal ik uw nogh eens de kop mede inbruijen".

Op woensdag 7 november kwam Coenraad 's avonds omlaag, nadat hij de klok had opgewonden; Josua riep hem in de keuken en verweet hem dat hij lood van de toren had gestolen. Hij fouilleerde Coenraad zelfs. Die lachte hem vierkant uit, toen er niets te vinden bleek. Op zondag schold Josua hem uit en gaf hem een slag in de nek, zodat Coen een eind van de trap viel en zich bezeerde.

Volgens Josua had hij op 7 november Coen in de keuken geroepen; schoolmeester De Leeuw was erbij als getuige. Josua ontkende dat hij Coen van diefstal beschuldigd had, "maar dat gesegt heeft ghij brenght altijd so veel pluggen mede die wil ick niet booven hebben. Mijn heeren en meesters die vraagen mijn nae t loot en willen dat ick daar voor sal staan." Dat Josua geen trek had om verdwenen lood uit eigen zak bij te betalen omdat hij het toezicht had is te begrijpen. Op de andere klacht, over die pluggen, werd totaal niet gereageerd. In het licht van 1730 is dat uiterst merkwaardig, maar de term was de heren van het gerecht waarschijnlijk nog niet bekend.

Josua ontkende dat hij had gefouilleerd, gescholden of geslagen; hij had Coen alleen maar de deur uit gestoten en de deur voor diens neus toegesmeten.

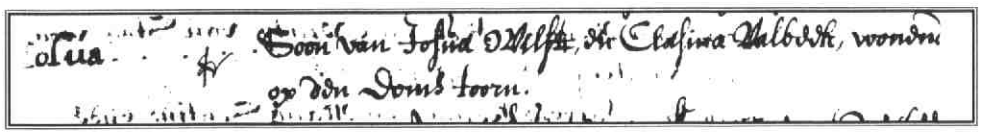
Coenraad nam op 13 november, 's avonds om 7 uur, een stok en een pistooltje mee, naar eigen zeggen als zelfbescherming. Het pistool was defect en alleen maar bedoeld om te bluffen. Hij kwam bij de deur van Wilst's torenwoning. Vanaf hier zijn de verklaringen nogal tegenstrijdig[v].

Josua's vrouw liet hem binnen, en Josua eiste overhandiging van de wapens. Josua kreeg enkele klappen met de stok, en vroeg aan Coen "off hij quam om te moorden". Josua ontkende in zijn verklaring uiteraard dat hijzelf een zaag in de hand of zelfs maar in huis had gehad. Naderhand verklaarden de getuige-deskundigen, twee chirurgijns, dat Coenraads verwondingen wel degelijk gekartelde randen vertoonden. Op de weigering van klokkeman Coenraad om zijn wapentuig af te geven en na de eerste klappen vielen

Josua Wilst, de dolle torenwachter van de Dom

ook Josua's vrouw Clasina Valbeek, haar zus Hendrina Valbeek en de meid Jannetje Pieters op hem aan, waarbij hij behoorlijk werd "geslagen & gepluckt". Clasina hield hem vast, en Josua gaf hem enkele fikse klappen met de

Doop Josua (geboren op Domtoren)

zaag op arm en hoofd. Coen kon met "verscheijde contusies en quetsuren" ontsnappen door Clasina gemeen in de vingers te bijten en met zijn lantaarn en sleutelbos wild in het rond te meppen[vi].

Omdat het handgemeen na zonsondergang was voorgevallen, eiste de schout op 11 december van alle betrokkenen de maximumboete van 300 gulden. Gezien hun geringe financiële draagkracht besloot het gerecht op 7 februari 1715 om met de vechtlustigen te accorderen, dwz om ze een flinke schrobbering te geven en een lagere boete op te leggen[vii]. Josua moest een lening afsluiten. Het goud en zilver werd beleend voor ƒ 340. Tante Agnes moest bovendien borg staan. In 1728 bleek hiervan pas ƒ 30 afgelost.

Begrafenis 't kint (Josua jr.) vanaf de Domtoren. Het eerste kind in de torenwachterswoning, Josua jr., was in 1812 geen lang leven beschoren. Gedoopt in de Domkerk, na 3 weken begraven in de Buurkerk.

Nette familie met probleemgevallen

In de 17e eeuw behoorde de familie Wilst in Utrecht tot de gegoede burgerij, bijna in de toplaag. Begin 18e eeuw waren enkele leden op de maatschappelijke ladder een flink eindje gezakt. Hendrick Wilst, medicine doctor, was gehuwd met Christina de Ridder, en bij de doop van hun zoontje Willem in 1649 waren de peetooms Boudewijn van Cortenhoeff, secretaris der stad Amsterdam, en de secretaris der stad Utrecht De Ridder. Hendrick's broer Egbert was deken van het smedengilde en regent van het Eloyengasthuis.

Tussen 1646 en 1658 werden kinderen van Egbert Wilst en Johanna Ogilvie gedoopt. De oudste, Agnes, huwde in 1684 met wijnkoper Johan Sweerman, en overleed kinderloos te Utrecht in 1721. Haar broer Alexander (1648) trok naar Amsterdam en kreeg daar vier kinderen die in leven bleven: Johanna, Margareta, Josua en Anna. Tussen 1702 en 1712 huwden ze alle vier te Utrecht. Bij het huwelijk van Josua met Clasina Valbeek (17-7-1708 Antoniusgasthuis) was zijn aangetrouwde oom Johan Sweerman getuige. Een maand later verwierf Josua het Utrechts burgerschap, een maand tevoren leende hij ongeveer ƒ 400, waarbij tante Agnes borg was. Hij was toen nog verver van beroep en woonde bij de Gaardbrug, op de Lichte Gaarde.

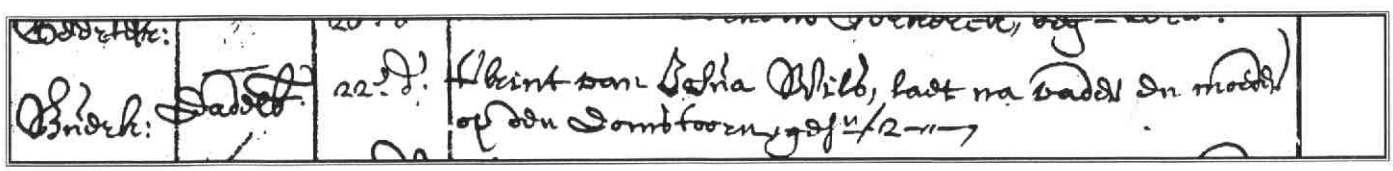
Zijn achterneef Jan Wilst was soldaat en woonde op de werf aan de Oudegracht, bij de Hoge Korenmarkt. Geen riante loopbaan en qua woonsituatie behoorlijk aan lager wal geraakt. Achterneef Joris Wilst woonde aan het Nicolaaskerkhof, ook niet bepaald op stand. Kinderen van Jan en Joris werden van de armen begraven.

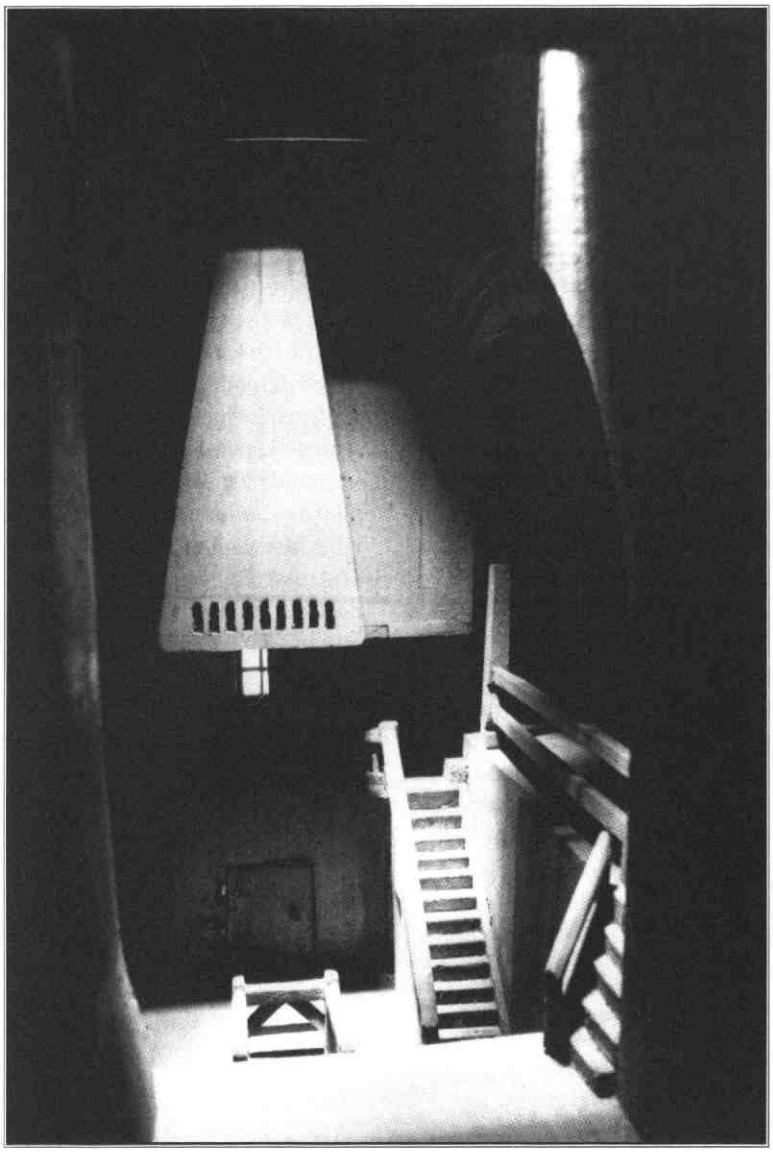
Het eerste kind van Josua overleed in 1709 na 5 dagen en werd voor het bescheiden burgertarief van 2 gulden en 10 stuivers in de Buurkerk ter aarde besteld. Johan werd bij de Gaardbrug geboren en op 21-12-1710 in de Dom gedoopt. Josua jr, het eerste kind dat op de Domtoren werd geboren, werd in 1712 slechts 3 weken oud. De begrafenis kostte nog maar 2 gulden. Er werden nog twee kinderen geboren op de Dom, Johanna Carolina (17-1-1714) en Egbertus (4-12-1715).

Testamententreiterij

Niet alleen in huis en op het werk, maar ook in de familie liep het niet allemaal even soepel. Suikertante Agnes woonde heel behoorlijk aan de Ganzenmarkt (het pand werd op ƒ 3600 getaxeerd, een gemiddelde prijs), en veranderde haar testament regelmatig van 1691 tot vlak voor haar dood in 1721. Begunstigden waren meestal haar zus Dorothea, gehuwd met Salomon van de Jouwer (van Joure), en de vier kinderen van haar broer Alexander. Bij het tweede testament van 1691 bleven alleen de kinderen van Alexander over. Er was wat onenigheid met zwager Salomon.

Voor ons nogal wonderlijk is Agnes' notariële verklaring in 1703 dat beschikkingen ten gunste van haar man of diens erfgenamen bij voorbaat ongeldig verklaard worden, want die zouden afgedwongen zijn ("haer man socht haer te persuaderen"), maar dat gebeurde

Maquette van de torenwachters-woning in de Domtoren, ca 1838. (foto: Het Utrechts Archief)

toen wel vaker. Op oudejaarsdag 1710 is het kind van wijlen zus Dorothea weer mede-erfgenaam, en, zoals altijd, de kinderen van broer Alexander.

In 1711 mag oudste nicht Johanna het huis op de Ganzenmarkt overnemen, als ze de tegenwaarde in de erfenis bijlegt.

In 1712 vindt tante Agnes het welletjes met riskante beleggingen, en doet haar kwart-aandeel in een schip van de hand.

Het jaar erna (24-2-1713) vertoont haar nieuwste testament twee belangrijke wijzigingen: aparte erfgenaam is nu ook Agnes, dochtertje van oudste nicht Johanna (het vernoemen heeft geloond); en in het rijtje kinderen van broer Alexander staat op 3 niet meer Josua zelf, maar "de kinderen van Josua". Een duidelijk teken dat tante Agnes zo haar twijfels had over neef Josua.

Op 22-10-1715 mag Josua wel het levenslang vruchtgebruik hebben van wat zijn kinderen zullen erven. Daarmee is later ook zijn kostje bekostigd. Kennelijk gunde tante Agnes hem wel wat, maar vond ze hem beslist niet meer te vertrouwen.

In 1716 zette ze zelfs ƒ 60 per jaar extra op Josua's naam vast, half-om-half te betalen uit de opbrengst van haar twee huizen.

In 1717 was er kennelijk een probleempje bijgelegd: het huis in Culemborg ging nu naar de zoon van Dorothea (met de verplichting van ƒ 30 per jaar voor Josua dus). Voor de oudste nicht Johanna kwam er een voorkeursbehandeling met prelegaten. Josua had het te druk met ruzie maken in de buurt om zich in tante's gunst te kunnen ellebogen. Op 12-6-1721 werd nicht Johanna's man, de degelijke zakenman Adriaan Bergogen, herbenoemd tot executeur testamentair, met uitdrukkelijke opdracht de belangen van de minderjarige legatarissen te bewaken. Tante Agnes overleed op 30-6-1721. Het begrafenisregister vermeldde: 12 dragers en te laat in de kerk. Het was deftig om een boete te betalen als extra gift aan de armen, en een begrafenisstoet met flakkerende flambouwen viel goed op in de schemering.

Problemen met geld

Josua had eindeloze problemen met geld en schoonfamilie. In 1711 moest hij bij de notaris een verklaring afleggen dat een lijfrentebrief niet zijn vrouw Clasina, maar haar zus Geertruid toekwam, en dat dit waardepapier dus geen onderpand voor zijn lening had mogen zijn. Het huis van zijn overleden schoonouders aan de Korte Nieuwstraat was in 1709 al verkocht. De vorderingen op zijn zus Johanna en zijn neef Egbert de Jouwer gebruikte hij als onderpand voor andere leningen. Het lijkt er verdacht veel op dat Josua Wilst het ene gat met het andere stopte, in afwachting van Agnes' reddende erfenis.

Toen Geertruid Valbeek haar zwager Josua in 1720 op een zondagmorgen tegenkwam op de Lange Nieuwstraat, informeerde ze wanneer de laatste eindjes van de Valbeek-boedel zouden worden afgerond en Josua de desbetreffende schuldbekentenissen zou aflossen. Josua werd daar zo kwaad over, dat hij haar midden op straat een paar fikse klappen verkocht.

Josua Wilst, de dolle torenwachter van de Dom

Hiervoor werd hij weer bij de schout op het matje geroepen.

Problemen in het gezin

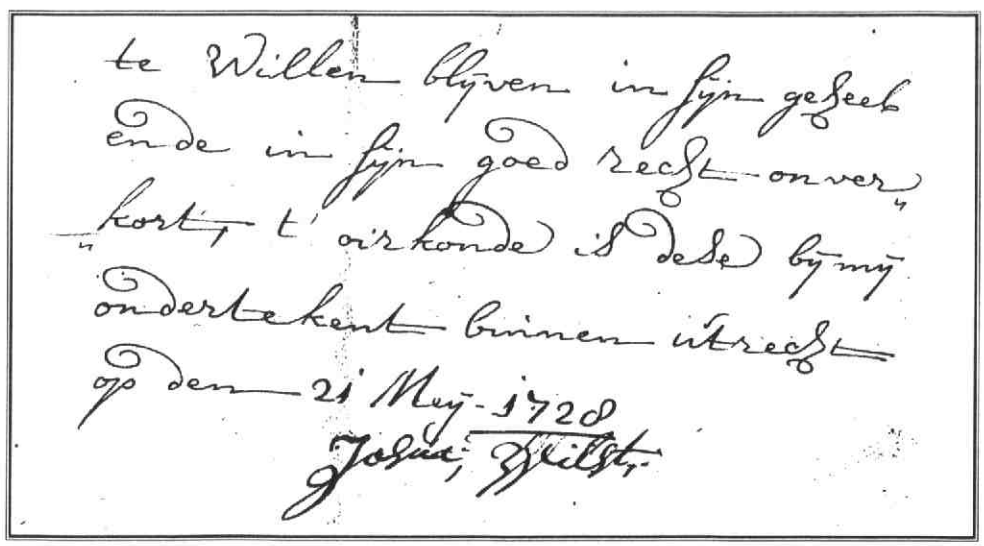
Het gedrag van Josua werd langzamerhand onhoudbaar. Zijn eigen vrouw diende een verzoek in bij het gerecht om hem een jaar in een beterhuis te mogen opsluiten. Dat werd op 5 januari 1722 toegewezen. Hij dronk nogal veel en werd dan vervelend. Kennelijk is hij tussentijds ontsnapt en bij zijn gezin op de Domtoren teruggekomen. Er zijn geen archiefstukken gevonden, waaruit blijkt hoe dit in zijn werk is gegaan (paperassen verdwalen weleens), maar Josua was weer in functie. Enkele jaren zijn er geen probleemberichten, tot het overlijden van zijn vrouw en de puberteit van zijn kinderen.
Clasina Valbeek, Josua's vrouw, overleed op de Domtoren op 29 december 1727. Ze werd nog tamelijk netjes begraven op 12 januari 1728. De status werd met moeite hoog gehouden. Er kon maar één ton bier af (12 gulden en 4 stuivers), maar de totale onkosten, zo'n *f* 125, brachten Josua toch in problemen. In totaal had hij *f* 335 aan schulden. Het goud en zilver was al verpand[viii], maar nu moest ook practisch al het nette textiel naar de bank van lening gebracht[ix]. De resterende inventaris is een schamel boeltje: al het meubilair is oud, de koperen ketels en verdere huisraad eveneens, voorzover niet bij de lommerd. Als typisch Utrechtse vergane glorie blijken er nog wat familieportretten over, plus de familiewapens van Josua en zijn vrouw[x].

Steeds meer probleempjes

Na de dood van zijn vrouw komt Josua steeds frequenter met justitie in aanraking.
Karnemelkverkoper Cornelis van Merwijck maant Josua op 27 januari 1728 te betalen wat er op de pof is geleverd. Josua ontkent dat hij nog schulden heeft en dreigt de leverancier van de trappen te gooien. Als Cornelis niet onmiddellijk ophoepelt, trekt Josua een mes en geeft hem twee japen in zijn kamisool. Cornelis krijgt nog een mep en een trap na. De verklaring van Cornelis wordt bevestigd door de 66-jarige Jannigje van Verkensweert, "een vrouwspersoon aldaar de klock luijende", en enkele omwonenden. Josua wordt hier niet meteen voor vervolgd, maar de affaire komt later weer boven water. De openstaande post zuivel betrof 2 gulden en 15 stuivers.
Een kleine verlichting van de geldzorgen komt in april 1728, als het huis van tante Agnes aan de Ganzenmarkt definitief aan Johanna wordt getransporteerd. Josua krijgt daardoor een jaarlijkse uitkering van 30 gulden erbij.

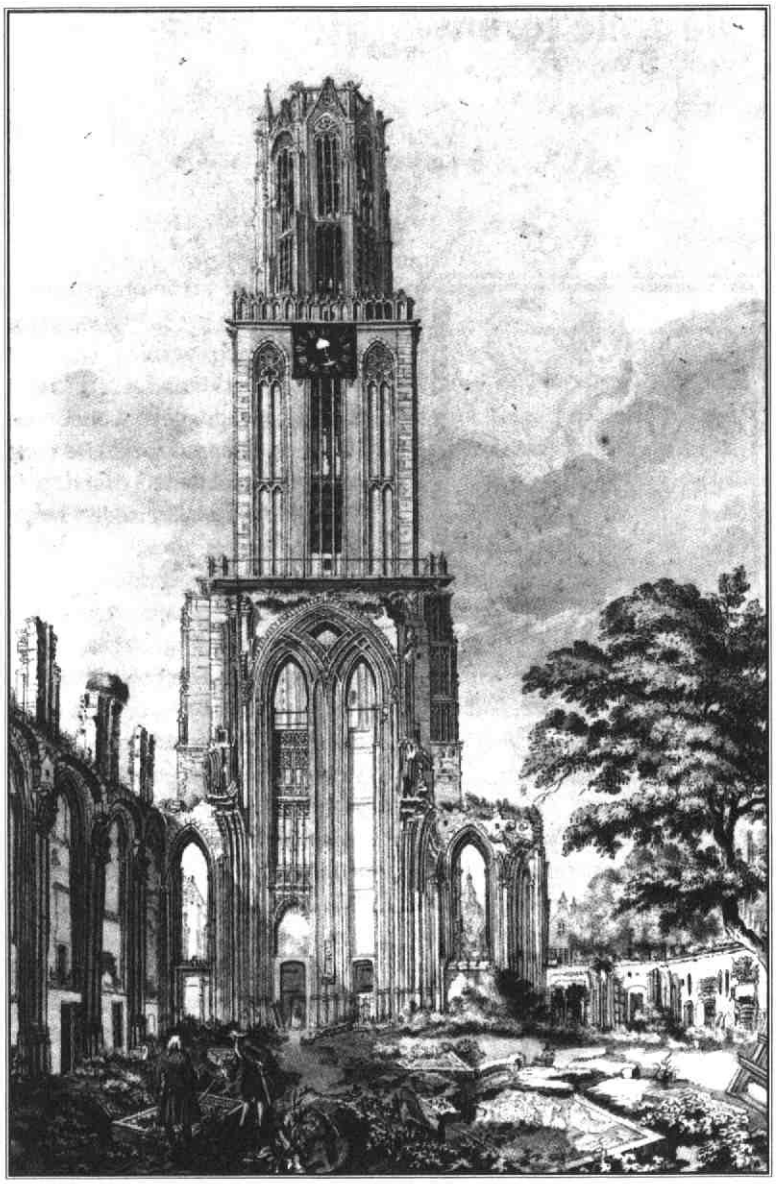
Problemen met buren en justitie knallen los

De burenruzies zijn de pan uitgerezen, als op 19 juli 1729 de eerste van een reeks klachten binnenkomt. Buurvrouw Maria van der Smitsburgh, weduwe van Jaspar Roek, verklaart "dat sij en alle haar gebuuren door dien Josua Wilst seer veel overlast sijn lijdende, soo met haarlieden dagelijks uijt te schelden en alsdan sodanige taal uijt te slaan, die de eerbaarheijt niet toelaat van op het papier te stellen, als met dreck als anders van boven te smijten" en nog veel meer fraais: drie weken tevoren 's nachts om half elf smeet hij met een steen haar dakpannen kapot; acht dagen geleden heeft hij drie ruiten ingegooid; Josua staat dagelijks met een mes of een sabel uit het raam te zwaaien onder het uiten van bedreigingen, zoals vanochtend nog om half tien; de afgelopen weken heeft hij minstens twee keer zijn zoon Jan aangezet om haar dochter Anthonetta een pak slaag te geven. Diverse getuigen bevestigen dat Josua "continueel rusie soekt en een groot leven maakt", dat ze "de insolentien en godlose manieren van spreken en doen niet langer lijden kennen", en voegen eraan toe dat diezelfde lummel Jan "eenige dagen geleden een klijn

te Willen blyven in syn gesach
ende in syn goed recht onver-
kort, t' oirkonde is dese by my
ondertekent binnen utrecht
op den 21 May 1728
Josua Wilst.

Handtekening Josua onder de boedelinventaris Na het overlijden van zijn vrouw werd voor de momboirkamer een boedelinventaris opgesteld. Zelf hield Josua kennelijk de spelling Wilst aan.

kind met een steen op den arm gesmeten heeft". De 15-jarige Anthonetta Roek verklaart op 21 juli dat "Josua Wilst eergisteren avond omtrent tien ueren met een snaphaan uyt het gat geschoten heeft, soodat alle de gebuuren door de slagh en vlam seer gealtereert (verschrikt) wierden". De vuurknal zou nog lang naklinken.
De volgende dag moet Josua voor het gerecht komen. Hij ontkent de buren "geaffronteert te hebben of eenige overlast aangedaan". Vervolgens wordt hij streng vermaand om niet meer "eenig affront of overlast te doen, ook na dese de boefklok niet meer ontijdig te trekken, ofte vanden toorn bij avond of nagte te schieten, op poene van aanstonts bij de kop gevath & op den huyse van Hasenbergh gestelt te worden". De merkwaardige formulering doet vermoeden dat hij overdag wellicht op duiven en kraaien mocht jagen.

Na het instorten van het Domschip door de storm van 1674 bleven de puinhopen liggen tot in de 19de eeuw. Josua had er van bovenaf uitzocht op. Sommige heren hadden meer belangstelling voor de oude grafzerken met familiewapens. Gezicht in het ingestorte schip van de Dom uit het oosten. Jan de Beijer, gewassen tekening in O.I. inkt, 1745. (Het Utrechts Archief)

Over en weer met modder gooien

Op 10 augustus blijken de buren niet brandschoon in het conflict: Cornelia Schouten is een zus van Maria Schouten, die enkele weken tevoren getuige was. Cornelia woont ook aan het Domplein, en laat haar dienstmaagd Catharina van Hoorn "eenige vuijligheijd aan den toorn ter neder smijten", tussen de puinhopen van de ingestorte Domkerk waarschijnlijk. Josua's zonen Jan en Bart roepen vanaf de toren dat ze het moet laten, anders zullen ze "haar met een steen nae het gat goijen". Cornelia gelast haar meid de troep te dumpen, en er komt inderdaad een steen omlaag, vergezeld met "vuijle en bordeelsexpressien". Vervolgens hebben de knapen Wilst 's avonds rond tienen de stoep van de weduwe Roek "geheel met groente en drek besmeeten", en Bart bleef met een mes in zijn hand erbij staan, terwijl hij dreigde Anthonetta de strot af te snijden als ze naar buiten kwam.
De volgende dag zit Cornelia buiten voor de deur, en de gebroeders Wilst schelden haar vanaf de toren uit voor stinkhoer met haar achterbakse zwartmakerij en geklik bij de heren van het gerecht. Anthonetta krijgt de kwalificatie "tamboershoer die geld teruggeeft voor een extra beurt". Weer een dag later, op 12 augustus, bij de volgende schreeuwpartij, constateert Cornelia dat Josua er bij staat en "sijne kinderen opstookte en aansettede".

Het gerecht besluit Josua en zijn zoons scherpelijk te laten aanzeggen dat het afgelopen moet zijn. Die beloven "sigh te sullen gedragen", maar klagen ook dat ze "altoos door de gebuuren aangehaalt en geaffronteert wierden".

Het probleem wordt even weggestopt

Vier maanden later, 16 december 1729, staat Josua weer voor het gerecht, en hem wordt "een appoinctement van interdictie" voorgelezen. Er staat niet bij wat de aanleiding was of wat er verboden wordt. Tortelduiven verstoren met geweervuur of ontijdig de boefklok luiden? Josua's brutale reactie "nu sien ik dat de Heeren mij en mijne kinderen aan den dijck

Josua Wilst, de dolle torenwachter van de Dom

Het familiewapen Wils: een rode leeuw op zilveren veld voor een vleeskleurige wildeman met knots op de schouder. Het beste textiel was al naar de lommerd, maar Josua had de familiewapens nog aan de muur hangen.

willen jagen" wordt niet gewaardeerd. Omdat hij "sigh seer indecent en irreverent heeft aangestelt" wordt hij op Hasenberg opgesloten. De volgende dag is de messentrekkerij van januari '28 erbij gehaald. Josua lijdt prompt aan geheugenverlies, hij weet nauwelijks ergens van, maar belooft ijverig beterschap "dat sulcx niet meer sal gebeuren". Maar nu komt hij er niet meer zo gemakkelijk vanaf. Hij mag weer terug naar de cel. Bij het volgende verhoor is zijn geheugen opgefrist, en hij weet te vertellen dat de kernemelcksboer "hem binnen sijn huijs be-dreijgd hadde te slaan en daarom sig verweerd en hem te keer gegaan heeft". Hij ontkent een mes te hebben getrokken, want ondertussen heeft hij wel door dat zoiets geldt als strafverzwarende factor. Op 22 december heeft het gerecht hem genoeg gehoord: drie weken op water en brood.

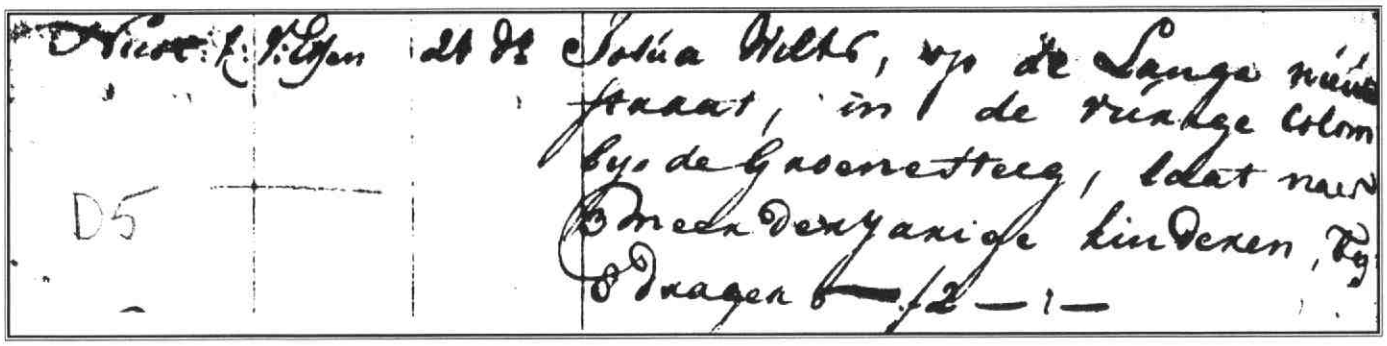
Kogel door de kerk

De paperassen van deze periode zijn nogal volumineus. In een van de stapeltjes lag het verzoek van Josua's zuster Margaretha. Wijnkoper Bergogen, de man van zus Johanna, had mede ondertekend. (De positieve beslissing van 1722 om Josua op verzoek van zijn vrouw op te sluiten zat hier in een lias bij gevoegd; geen wonder dat men zich soms suf zoekt.) De tekst schetst de problemen: "dat haeren broeder Josua Wilst sedert veele jaeren herwaerts sigh in den dranck soo seer verloopen heeft en daer bij soo slegte conduiten gehouwden dat hij tot een schandael van de gansche stadt is geweest; (en op verzoek van zijn eigen vrouw al eens is opgesloten) welck confinement hij heeft weten te ontvlugten; (en sindsdien) van quaad tot erger is vervallen in soo verre dat hij alles in den dranck verteert en sijne kinderen gebrek laet lijden (.. etc)".
Margaretha heeft zijn detentie benut om hem uit de maatschappelijke roulatie te halen en te houden. Met een vervolgverzoek, een jaar later, omdat Josua bedreigingen bleef uiten tegen haar en vele anderen, werd Josua's opsluiting definitief.

Aan het eind van de drie weken water en brood is Josua het verzoek van zijn zus meegedeeld en de positieve beslissing daarop. En nogmaals zal Josua geprobeerd hebben duidelijk te maken dat hij niet de enige lastpak was, en zeker niet de ergste. Nu werd zijn verklaring, op 12 januari 1730, eindelijk wel ernstig genomen; al ging hij onherroepelijk van de gevangenis Hasenberg rechtstreeks naar het beterhuis.
Het afvuren van een kogel had wel degelijk te maken met overlast in zijn woon/werksituatie. Diverse malen had hij geprobeerd om ongewenste bezoekers op de Domtoren weg te jagen. Enkele "pluggen" hadden er hun vaste afwerkplek, nadat ze op de begane grond enkele malen door omwonenden waren betrapt en met wapens bedreigd[xi]. Op hun beurt intimideerden ze Josua nogal bot[xii]. Josua's zoons konden met vele details bevestigen dat er regelmatig de herenliefde werd bedreven. Dreigen met een stok had niet geholpen, met een pistool evenmin. Ten einde raad had hij een waarschuwingsschot gelost. Die knal luidde het eind van zijn maatschappelijke loopbaan in, en was het begin van de grote homovervolging in de jaren '30 van de 18e eeuw. Een van de eerste arrestanten was wijnkoper Barend Blomzaad, de buurman/collega van zijn zus Johanna aan de Ganzenmarkt. De aanduidingen "Utrechtenaar" en "die komt achter de Dom vandaan" zijn tot in de 20e eeuw in gebruik gebleven.

Stil en langdurig einde

Op verzoek van Margareta Wilst is Josua dus "bij provisie" door het gerecht vastgehouden. Deze voorlopige voorziening bleek definitief. Dat kon in Utrecht; voor de geschifte Gelderse baron Van Westerholt werd bepaald dat diens detentie niet elke 3 jaar verlengd hoefde zoals in Gelderland. 's Lands wijs, 's lands eer.
De onkosten voor Josua's levensonderhoud konden worden bestreden met het aandeel in de erfenis van tante Agnes, plus die zes vaste tientjes per jaar. De momboirkamer benoemde voogden over de minderjarige kinderen. Josua zal er niet gelukkig mee zijn geweest dat zijn zus Margaretha voogd werd.
Josua is nog één keer op straat geweest, bij de oversteek van beterhuis "Het Huijs van Gemack" aan de Lange Nieuwstraat naar

het dito etablissement "De vierige Colom" aan de overkant. Een soort aanleunwoningen bij het dolhuis, de Willem Arntsz. Daar is hij zestien jaar later in 1746 overleden, 59 jaar oud. Hij werd toch nog net zo netjes begraven als zijn vrouw: met acht dragers, in het graf van de familie Wilst in de Nicolaaskerk. Voor de drie kinderen samen resteerde een schamel bedrag van vierhonderd gulden[xiii].

Eindeloze stilte na rumoer

Josua Wilst werd overigens bij lange na geen recordhouder met zijn 16 jaar opsluiting. Gerechtsdienaar Dirck Vonck, zelf lid van de vriendenclub, bracht met knikkende knieën zijn maten naar de verhoren, stopte ze extra bier en tabak toe als ze hem maar niet zouden verraden. Hij kon de spanning niet aan en vluchtte; kwam terug tijdens de "media-stilte", en werd prompt in het tuchthuis gestopt, ook bij provisie. Na een verzoek om doodstraf of vrijlating, omdat hij gek werd getreiterd door zijn medegevangenen, februari 1732, is hij daar pas in 1772 overleden.

Noten

i. Hierover publicaties van Theo van der Meer en Herman Roodenburg. Ook diverse artikelen in Spiegel Historiael, oa van Boon, Huussen en Langenbach.

ii. En ten anderen dat Josua hem hadde voorgeslaagen en gevergt het uerwerck qualijck op te winden opdat de graaf dat ampt quijt soude raacken en hij Josua tselve becoomen, beloovende in dat geval aan hem coenraad meer voort opwinden te sullen geeven als vande graaf hem gaff, en dat Coenraed dat ook geweijgert heeft. GAU Stad II nr 2144 16-11-1714.

iii. GAU Stad II 2159 stukken mbt vechtpartij Wilst en Van Mansvelt 1714-1715 Hierin ook de verklaring van Van Mansvelts vrouw "dat haar man haar heeft verhaald dat de questie tusschen hem en Josua Wilst oorsprong genoomen hadde over het doen van veele boodschappen die hij Coenraed naederhand weijgerde te doen".
Clasina Valbeek verklaarde over de 13e dat Coen begon met slaan en dat de stok pinnen had; en dat Coen ook "haar meijt tot verscheijde reijsen tot oneer versocht heeft".

iv. Verhoor 16-11-1714 van dienstmeid Annetje Pieters, vanaf mei daar in dienst: "Segt in die tijd gehoort heeft dat Josua seijde het eerst dat wij weer questie krijgen sal ik Coenraed doodsteecken off hij mijn en ick sal hem van de trappen stooten. Dat [ze] Josua sulcx wel dronken zijnde en ook wel nughteren zijnde heeft hooren seggen en bedreijgen."

v. Verhoor Josua Wilst 16-11-1714 in loco [op de Dom]
Na de klappen (Clasina verklaart dat Josua onderuit ging) is Josua "nae sijn kaamer gesleept en niets meer gesien heeft." En natuurlijk heeft Josua nooit met een mes of zaag op de trappen gedreigd. Afgelopen dinsdag zat hij bijvoorbeeld vredig "bij den heert een pijp taback sat te roocken". Coen viel zijn vrouw aan, en toen hij haar te hulp schoot, kreeg hij zelf dus geducht ervan langs. De meid voerde hem toen af naar bed, en weerde ondertussen Coen af. Nu heeft hij whiplash-klachten: "dat hij groote pijn aan t hooft heeft en wijnigh rust en somtijds ijl word".

vi. Coen verklaart dat hij toen zijn lantaarn, sleutelbos en "de muts van sijn hooft" heeft moeten achterlaten. En dat "hij Wilst van dese somer hem Coenraad wel dartigh maalen met een bloot mes in de hand op de trappen van den Dom is tegemoet gekomen en hem Coenraad daarmede bedreijgt heeft, dat hij Wilst ook een week of acht geleden een saagh in de hand hebbende jegens hem Coenraad seijde Coenraad daar sal ik uw nogh eens de kop mede inbruijen."

vii. GAU Stad II 2236, pag. 142-143, 7-2-1715: 't Geregt alvorens te disponeren committeert de Heeren [..] omme parthijen te hooren, en accordeeren ist doenlijk, des neen rapport doen, en alsdan gedaan te worden naar behooren.

viii. In de inventaris van 1728:
1e Capittel van gout en silver en Juwelen.
Een boeck met gout beslagh
Vier boeckjes met silver
Twee silvere borstels
Twee goude ringhjes met peereltjes
Een goude ringh met ses witte steentjes
Een goude ringh met rode robijn steen in het midde
Een goude kettingh drie dick met een goud bootje
Nogh een goude ringh met een steen
Een agate mes en vurck met silver

ix. De inventaris (2e Capittel van linnen en wollen) vermeldt 19 items als aanwezig, oa Vier loot sijde, en Een koleurde sijde tabbert, en zelfs Een gesondheijt, wat dat ook moge zijn. Langs 38 andere items staat een lijn in de marge met de opmerking: "dit volgende aengehaelde beleent in de bancq van leeninge met hondert gulden". Hierbij oa 3 schoorsteenkleetjes, een doopdeecken en een falie; maar vooral sokken, mutsen en mouwtjes. Bij 3e Capittel van beddegoed

Begrafenis Josua (sr) vanuit het beterhuis

staat in de marge "voordeel voor den boedelharder", dus Josua mocht zijn matras en dekens houden.

x. Uit de inventaris van 1728:
4e Capittel van koper, ijser, en bleckwerck
1 ouwe kopere vleesketel
1 ouwe ijsere kettingh
1 ouwe ijser tangh
1 dick en dunne wafel ijser
1 ijsere aspot
1 out ijser comfoor
1 out ijsere es
1 out ijsere hackmes
1 ouwe blicke thee keteltje
1 ouwe blicke slaa emmertje

5e Capittele van schilderijen en houtwerck
Een batseba
Een schilderije van twee vissen
Een dito een haes met gevogelte
De overleden vaders portrait
haer wapen
haer moeders moeder en vader op papier getekent
sijn wapen
Een dito de moerman wordende gedoopt in de Jordanen
Een dito ....
Een dito een kat en twee Jongens met een aep spelende
Twaalff oude stoelen
Twee oude stoven
Seven ouwe tafeltjes
Een ouwe etenskast
Twee ouwe linnenkasten
Een ouwe glase reckje
Twee ouwe schotel reckjes
Een ouwe thee reckje
Een out eijer reckje
Een ledekant
Een ouwe water emmer
Een ouwe lepel reckje
Een ouwe hackbort
Drie ouwe meeltobbekens
Vier nieuwe kapstokken
Een ouwe vleeskuijp
Een ouwe meeltonneke
Twee ouwe kintstonneke [sic]
Een ouwe klijn speck kuijpje
Thien ouwe kleer schaften

6e capittel van aerdewerck
Een stuck a acht aerde schoteltjes boere werck
(geen porselein)

xi. dat Weydom ook tegens andere menschen heeft gesegt, dat Jelis & Louis met haar beyden inde academie hadde geattrapeert (= betrapt) en veel gewagh daar over hadde gemaackt, dat het is den ouden Weydom,
dat eenen Verbeek deselve aldaar ook betrapt soude hebben, en haar gedreygt met zijn degen te doorstooten, [..]
[verklaring Josua Wilst 13-1-1730]

xii. "Voor den Hr Hooftofficier.
Informatien genomen den 12e Januarij 1730.
Seyde en verklaarde Josua Wilst, Custos op den Domstoorn alhier, dat aldaar op den Domstoorn op het plat, anders de Capel genaamt, tot verscheyde reysen (meerdere malen) door het luyk, der plaatse alwaar hij is wonende, gesien heeft eenen Jelis, sijnde een kalkdrager, in de wandelingh Jelis met sijn beffje genaamt, wonende in de ballemaakerstraat, en daar ook op dieselffde plaats gesien heeft eenen Louis, sijnde een Barbiersknecht bij den Chirurgijn .. de Roij, alsnu in de Choorstraat, op den hoek van't hanegeschrij wonende, dat sijn soons Jan en Bart dien Louis beter kennen dan hij, en weeten wien denselven is,
dat hij, Josua Wilst, nae sijn gissingh omtrent een halff jaar geleden, benevens sijn soons Jan en Bart, door geseijde luyk van haarlieder vertrek, hebben gesien, dat dien Louis Jelis met sijn beffje van achteren gebruykte, en dat Jelis van dien Louis ontfongh,
als wanneer hij, Josua Wilst, om haarlieden van daar te verjagen, nogh door meergemelte luyk met een pistool schoot,
dat sijlieden voorts dien Jelis met sijn beffje, benevens denselven Louis, omtrent acht weeken geleden weder op de vorengenoemde Capelle hebben gesien, dat hij, Josua Wilst, tot verscheyde reysen des morgens dien Jelis met sijn beffje op de selffde Capelle heeft gemoet, seggende dien Jelis, alswanneer hij Wilst hem ontmoette, goeden morgen Capiteyn, waarop hij Wilst hem antwoorde geen Capiteyn te sijn,
en dat dien Jelis en Louis haar bijeenkomste continueel op de bovenverhaalde Capelle houden."

xiii. GAU Stad II 1804 momboirkamer, rekening afgelegd in 1747 over voogdij kinderen Wilst. Jan wordt intussen al bedeeld van de aalmoezenierskamer, Johanna Carolina en Egbertus zijn tot hun meerderjarigheid verzorgd door tante Margareta. Er stond in totaal zo'n *f* 700 in rentebrieven en *f* 314 rente over de jaren '31-'47 (circa *f* 20 per jaar), er is wat uitgekeerd aan Margareta voor onderhoud van de kinderen en wat herbelegd, en uiteindelijk erven ze alle drie 135-15-8, samen ca *f* 400.
Johanna Carolina en Jan overleden ongehuwd. Egbert trouwde en van zijn 6 kinderen waren Clasijntje en Josua nog in leven, toen zijn vrouw in 1772 echtscheiding aanvroeg wegens dronkenschap en continuele brutaliteiten. Kennelijk is de boel gesust, want de separatie is niet doorgegaan. Of men is vertrokken, want er is verder geen spoor van Egberts gezin te bekennen in Utrecht. Deze tak van de familie lijkt wel verdampt.

Koninginnedag

Hellen Clemens
Mieke Snelleman

Wat oud!!

Optocht op het Eekerensplein
Op het Eekerenplein in Utrecht wordt er feest gevierd voor de kleine prinses Wilhelmina. De optocht wordt aangevoerd door 'de luitenant': dhr. D. van Ettikhoven, 1882.

Laatste defilé op Soestdijk, 31 mei 1980
Juliana vierde haar verjaardag altijd met een defilé op paleis Soestdijk. Mensen brachten haar bloemen en cadeaus. Op deze foto zie je de koninklijke familie op het laatste defilé, 31 mei 1980.

Vrijmarkt
Nu worden er in heel Nederland op Koninginnedag vrijmarkten gehouden.

Koninginnedag vieren

Sjaak (8) en zijn moeder

Op Koninginnedag verkoopt Sjaak zijn oude speelgoed in het plantsoen in de buurt. Sjaak heeft al heel wat verzameld. "Mam verkocht jij vroeger ook jouw oude speelgoed op 30 april?" Mama lacht en denkt aan 35 jaar geleden: "Nee, zij verkocht geen speelgoed."
"Wat deed jij dan?" "Tja, Sjaak je zal het wel vreemd vinden maar toen ik 8 jaar oud was ging ik op koninginnedag met alle kinderen uit mijn klas naar het Domplein. Wij kwamen daar samen met nog meer kinderen en zongen voor Koningin Juliana. Ik kreeg mijn mooiste jurk en nieuwe witte kniekousen aan en oranje strikken in mijn haar. En natuurlijk: het hoedje, vlaggetje en toetertje. Terwijl we van school naar het Domplein liepen, netjes hand in hand, zongen we alle geoefende liedjes. Als we op het plein aankwamen wachten we stil op de burgermeester. Verscheen hij eindelijk op het balkon, met zijn echte ambtsketting om, dan zongen wij uit volle borst."
"Geen eens voor de Koningin zelf, mam ?!"

Oud Koninginnedaglied

"Feestlied op 31 augustus"
H.W. Aalders, Frits Tollig

Blij wapperen van d'Eems tot 't Zwin
De vlaggen voor de Koningin
Van Nederland;
Der klokken beierend geklank
Galmt over stad en dorp de dank
Van 't Vaderland! Van 't Vaderland!

Op deze luisterrijke dag
Klinkt ver in 't rond de gulle lach
Van Neerlands Jeugd.
De Kinder'n op wier blij gezicht
De liefde voor Oranje ligt
Zijn vol van vreugd!
Zijn vol van vreugd!

Luid schalt van 't wijde Noordzeestrand
Tot over het golvend heuvelland
Een vreugde zang;
Van Oost tot West, Van zuid tot Noord
Wordt weer de stille beê gehoord:
God spaar' Haar lang! God spaar' Haar lang!

De Geschiedenis van koninginnedag

Wist je dat:

- op 31 augustus 1891 de eerste echte Koninginnedag gevierd werd?
- Dit de verjaardag van Koningin Wilhelmina was en tevens de laatste dag van de schoolvakanties?
- Dit feest vooral bedoeld was voor de kinderen?
- Er allerlei spelletjes georganiseerd werden: zakloop- en zeepkistwedstrijden?
- Sinds 1949 koninginnedag op 30 april, de verjaardag van Juliana wordt gevierd?
- Vanaf 1949 koninginnedag een nationale feestdag is en dus een vrije dag?
- Koningin Juliana haar verjaardag met een defilé op Paleis Soestdijk vierde?
- Beatrix koningin is sinds 1980?
- Zij sindsdien op koninginnedag twee plaatsen in Nederland bezoekt?
- Dit jaar Koningin Beatrix naar Houten en Utrecht komt?
- Er Oranjeverenigingen bestaan? Sommigen dit jaar 100 jaar oud zijn?
- Zij koninginnedag in jullie eigen woonplaats organiseren?
- Er ook op Aruba al 50 jaar een Oranje Vereniging bestaat?

Tips

Oranjemuseum,
Baarn (035-5422776)
Museum Buren en Oranje,
Buren (0344-571922)
Route langs koninklijke paleizen in de provincie Utrecht (Paleis Soestdijk, Drakenstein, etc.)

Informatie over het Koninklijk Huis:
Ministerie van Algemene zaken/RVD: 070-3564100 of www.postbus51.nl/Min-Az/KH-site
Oranjebond: 038-3331867, 035-5426690 of www.oranjebond.nl

Boekbespreking

Agnietenreeks

Het Centraal Museum te Utrecht startte in december 1996 met de uitgave van de zogeheten "Agnietenreeks": "een reeks hoogwaardige publicaties met teksten van conservatoren en specialisten", zoals de toelichting luidt. In die serie zijn inmiddels "Van aalmoes tot AOW", "Madonna met wilde rozen" en "Het beste van Wim T. Schippers" verschenen. De Agnietenreeks is inmiddels afgesloten met "Het stenen geheugen".
In deze bijdrage bespreekt kunsthistoricus Jos de Meyere het boek "Madonna met wilde rozen" en een selectie van 16de- en 17de-eeuwse meesterwerken uit Utrecht, samengesteld door Liesbeth M. Helmus, conservator oude kunst van het Centraal Museum.

Jos de Meyere

Publiceren is per definitie een van de hoofdtaken van een museum. In de meeste gevallen blijven museumuitgaven echter beperkt tot tentoonstellingscatalogi. Dat is ook het geval met de Agnietenreeks. Het is jammer dat musea nog steeds onvoldoende aandacht besteden aan publicaties van generaliserende aard over hun collecties. Het is te hopen dat de verderschrijdende privatisering van musea hen zal dwingen meer aandacht te besteden aan de wensen van de bezoekers/consumenten.
Er is een aantal voorbeelden te noemen van musea - zowel in binnen- als in buitenland - die ter gelegenheid van de opening van nieuwbouw en/of herinrichting tevoorschijn kwamen met voortreffelijke publicaties over hun collecties. Wellicht mogen we dergelijk initiatief met uitgaven over bijvoorbeeld de stijlkamers en het zogeheten Utrechtse schip tegemoet zien bij de opening van de nieuwbouw van het Centraal Museum?

Aanleiding

In de inleiding van *Madonna met wilde rozen* wordt niet gesproken over de aanleiding voor het publiceren van dat boek. Het colofon biedt de oplossing, weliswaar in kleine lettertjes: "Deze uitgave is een Nederlandse bewerking van de catalogus Törnrosmadonnan och andre mästerverke från Utrecht, uitgegeven ter gelegenheid van de gelijknamige tentoonstelling in het Nationalmuseum, Stockholm (6 februari tot 11 mei 1997) en het Synebrychoff Museum, Helsinki (5 juni tot 17 augustus 1997)".
Het wekt enige verbazing dat, althans voor zover mij bekend, in Nederland geen publiciteit is gegeven aan die expositie van schilderijen uit de collectie van het Centraal Museum in twee Zweedse musea. Op generlei wijze wordt in Helmus' boek verduidelijkt waarom een aantal schilderijen vanuit Utrecht naar Zweden verhuisde, waaronder het uiterst kwetsbare paneel met "Madonna met wilde rozen" van Jan van Scorel en het even fragiele paneel "Landschap met waterval" van Jacob de Heusch.

"Madonna met wilde rozen"

Ondanks de ernstige bezwaren die, om conserverende redenen, kleven aan het uitlenen van Van Scorels "Madonna met wilde rozen", is het schilderij toch naar Zweden gestuurd. Waarom dat gebeurde, wordt niet verklaard, alhoewel daar wel een reden voor te vinden is. Van Scorel leverde namelijk in 1542 aan koning Gustaaf van Zweden een "Mary-beeldt/ waer in den Coning een seer groot behagen nam". Naar alle waarschijnlijkheid gaat het in dit geval om een schilderij dat verwant is aan "Madonna met wilde rozen" uit het Centraal Museum. ("Beeldt" betekent hier niet beeldhouwwerk, maar beeltenis). Het is jammer dat Helmus, aan deze relatie Van Scorel-Zweden geen aandacht besteedt.

Keuze

In haar inleiding schrijft Helmus dat de schilderijen-collectie van het Centraal Museum in de loop der tijden "kon uitgroeien tot de belangrijkste verzameling Utrechtse meesters ter wereld" (blz. 6). Op dezelfde pagina staat: "De afdeling oude schilderkunst omvat nu duizend schilderijen". Daaruit is, zoals de ondertitel van het boek aangeeft, "een selectie van 16de- en 17de-eeuwse meesterwerken" gemaakt; in totaal gaat het om dertig schilderijen. Veel zestiende-eeuwse schilderijen bevat Helmus' boek trouwens niet, namelijk slechts drie: behalve Jan van Scorels "Madonna met wilde rozen" zijn dat Abraham Bloemaerts "Jozef en zijn broers" uit 1595-1600 en Joachim Wtewaels "De aanbidding van de herders" uit 1598.
Van de dertig schilderijen zijn er overigens drie van niet-Utrechtse kunstenaars: Hendrick Goltzius en Johan van Huchtenburg zijn Haarlemse schilders, Hendrick Cornelisz. van der Vliet is een Delftse kunstenaar.
Hoe en waarom een dergelijke keuze tot stand kon komen, wordt nergens verantwoord. Op generlei wijze wordt in Helmus' boek een representatief beeld gegeven, noch van de Utrechtse schilderkunst in de zestiende en

zeventiende eeuw, noch van de schilderijen-collectie van het Centraal Museum. Dat is een gemiste kans.

Inleiding

Onsamenhangend is ook de inleiding van Helmus' boek. In sneltreinvaart gaat ze door twee eeuwen geschiedenis van de Utrechtse schilderkunst, daarbij onder meer stijlen en genres door elkaar haspelend, echter zonder ook maar ergens de kern van de zaak te verduidelijken. Bedenkelijker zijn echter de onnauwkeurigheden die in de inleiding te vinden zijn. Zo wordt, om slechts één voorbeeld te noemen, in verband met de zeven portretten die zich van Joachim Wtewael in het Centraal Museum bevinden, vermeld: "Voor zover bekend zijn het de enige portretten die Wtewael naar het leven schilderde" (blz. 6). Wtewael-expert Ann Lowenthal noemt in haar studie over deze Utrechtse schilder diens zelfportret en dat van zijn vrouw, drie portretten van leden van het geslacht De Witt, de portretten van zijn vier kinderen en een schoonzoon: in totaal tien.

Overigens laat niet alleen het kunsthistorisch gedeelte van de inleiding te wensen over. Zo zal, om maar iets te noemen, de lezer die niet vertrouwd is met het gebouwencomplex waar het Centraal Museum ondergebracht is, niet veel wijzer worden van Helmus' beschrijving: "Het is een complex van aaneengeschakelde gebouwen waarvan de oudste kern wordt gevormd door de overblijfselen van het middeleeuwse Sint Agnietenklooster. Bij een grootscheepse verbouwing vóór de ingebruikname van het gebouw in 1920 werden de kapel en het dwarsgebouw van het klooster verbonden met een nieuwe vleugel. In 1987 zijn de voormalige Artilleriestallen er als tentoonstellingsruimte bijgekomen, en momenteel wordt gewerkt aan de realisering van een uitbreiding aan de overzijde van de straat. Het resultaat is verwarrend, maar ook verrassend" (blz. 5)! Geen woord over de nieuwbouw, waaraan momenteel driftig wordt gewerkt. Bovendien schiet Helmus ook de nodige bokken waar het de historische kant van haar inleiding betreft. In een voetnoot wordt bijvoorbeeld De Hoge Stoep - nu onderdeel van het Centraal Museum, voorheen onderdeel van het Ambachtskinderhuis - een "villa" genoemd (blz. 5 noot 2)! En van de verzamelingen die in het "complex" zijn ondergebracht, schrijft Helmus, om nog maar een voorbeeld te geven: "De vijf collecties die het museum onder haar beheer heeft - de oude en moderne kunst, de toegepaste kunst, de kostuums en de afdeling stadsgeschiedenis - hebben echter vrijwel steeds één gezamenlijke noemer, en dat is Utrecht" (blz. 5). Wat is het Utrechtse aan de afdeling moderne en hedendaagse kunst?

Het zal inmiddels duidelijk zijn: de inleiding van Helmus' Madonna met wilde rozen is een onoverzichtelijk verhaal dat teveel onjuistheden bevat om verantwoord te zijn.

Onnauwkeurigheden

Overigens beperken de onnauwkeurigheden zich niet tot de inleiding van Helmus' boek. Ik ga in dit verband slechts in op het eerste schilderij dat beschreven wordt, namelijk "De graflegging van Christus" van Dirck Jaspersz. van Baburen (blz. 9-12). De titelvermelding biedt geen enkele indicatie over mogelijke twijfel betreffende de authenticiteit van het schilderij. In de beschrijving daarentegen noemt Helmus het eerst "een kopie", vervolgens "een eigenhandige herhaling" en oppert ten slotte de mogelijkheid dat het zou kunnen gaan om "een versie die is uitgevoerd door medewerkers uit het atelier van Baburen". Dat zijn wel drie volstrekt verschillende aspecten. Ter verduidelijking: een "kopie" is een herhaling door een andere kunstenaar; een "eigenhandige herhaling" wordt een "repliek" genoemd; een atelierstuk kan uitgevoerd zijn door medewerkers of door leerlingen al dan niet met behulp van de meester-schilder zelf.

Er is geen enkel bewijs te leveren dat Van Baburen een atelier met medewerkers had, zodat die mogelijkheid in verband met "De graflegging van Christus" uitgesloten kan worden. Ook de bewering dat Hendrick ter Brugghen een leerling van Dirck van Baburen was (blz. 16), is volkomen uit de lucht gegrepen.

Nieuw onderzoek

"Nieuw onderzoek": zo heet de titel van een aparte rubriek in de inleiding van *Madonna met wilde rozen* (blz. 8). Volgens Helmus heeft nieuw onderzoek geleid tot nieuwe inzichten. Dat geldt voor vier van de dertig schilderijen. Op het eerste gezicht een aardig resultaat. Maar waar gaat het om? Allereerst Gerard van Honthorsts "Herderin met duiven": "Tijdens het schoonmaken kwam eindelijk de originele datering tevoorschijn. Verder bleek dat het schilderij in de negentiende eeuw was gekuist". Dat zijn resultaten van restauratie/schoonmaak, niet van

nieuw onderzoek. Dan is er Paulus Bors "De twaalfjarige Jezus in de tempel". Ook in dit geval is geen sprake van nieuw onderzoek, wel van een andere mening over een bepaalde interpretatie van het schilderij.
Vervolgens is er het schilderij "Interieur van de Dom" van Hendrick Cornelisz. van Vliet: "Ten onrechte is tot op heden door alle auteurs die over het schilderij hebben geschreven aangenomen dat het 1672 is gedateerd"; dat moet volgens Helmus 1674 zijn.
Ten slotte: "Portret van de familie Van Wijckersloot". Op dat schilderij zal ik te zijner tijd uitvoeriger ingaan. Voorlopig dit. Het bewuste familieportret werd in 1979 door het Centraal Museum aangekocht als het portret van Arnout van Wijckersloot, diens echtgenote Christine Wessels, hun kinderen, een dienstmaagd en mogelijk een zelfportret van de schilder Jan Baptist Weenix. Later werd het schilderij toegeschreven aan Jan Baptist Weenix' zoon, Jan Weenix. Helmus wijst zowel de identificatie van de familie als die van de schilder van de hand. Wat de familie betreft komt ze wel met een alternatief, echter zonder haar suggestie te kunnen staven met voldoende bewijzen. Verder gaat Helmus volledig voorbij aan de resten van de signatuur die wel degelijk op het doek te vinden zijn.

Conclusie

Het Centraal Museum te Utrecht is gestart met de zogeheten Agnietenreeks: een serie publicaties die, zoals het zich nu laat aanzien, gekoppeld is aan exposities. Als eerste in de reeks verscheen *Van aalmoes tot AOW*: een vlot geschreven en goed gedocumenteerde publicatie. Die kwalificatie kan niet worden toegekend aan de tweede uitgave in de Agnietenreeks, *Madonna met wilde rozen*, samengesteld door Liesbeth M. Helmus.
Madonna met wilde rozen is primair bedoeld als begeleidende catalogus bij een expositie in Zweden. Bij het samenstellen van een catalogus dient de auteur zich vooraf goed te realiseren wat uitgangspunt en doelstelling is. Helmus heeft dat duidelijk niet gedaan. Dat heeft onder meer tot gevolg dat *Madonna met wilde rozen* nu eens de pretentie van een wetenschappelijke verhandeling heeft en dan weer van een populariserende bijdrage. Jammer zijn daarnaast de vele fouten en omissies op kunsthistorisch gebied, waardoor het boek helaas niet het niveau van professionaliteit haalt.

Jan van Scorel Madonna met wilde rozen, circa 1540 (foto: Utrecht, Centraal Museum)

Madonna met wilde rozen en een selectie van 16de- en 17de-eeuwse meesterwerken, samengesteld door Liesbeth Helmus, is een uitgave van het Centraal Museum, Postbus 2106, 3500 GC Utrecht.

Literatuursignalement

Boeken

Verkrijgbaar in de boekhandel of bij de uitgever:

Een hart van warmte : 75 jaar stadsverwarming in Utrecht / René de Kam ; met medew. van Jan van Leeuwen. - Utrecht : Matrijs, 1998. - 63 p. : ill. ; 24 cm. - Uitg. i.s.m. N.V. Regionale Energiemaatschappij Utrecht. - Met lit.opg. - ISBN 90-5345-134x.

Nieuwersluis : van starreschans tot strafbastion / D.T. Koen. - Houten : Phoenix Publishers, 1998. - 80 p. : ill., plgr., portr. ; 17x25 cm. - Met lit.opg. - ISBN 90-9012-258-3.
De geschiedenis van Nieuwersluis: een periode van 325 jaar militaire aanwezigheid. Afgesloten na de overdracht van de Koning Willem III kazerne aan het ministerie van Justitie.

De Catharijnesingel : worsteling tussen leefbaarheid en bereikbaarheid / onder red. van Joanka Prakken en Loes Verplanke. - Utrecht : Nederlands Instituut voor Zorg en Welzijn (NIZW), 1999. - 115 p. : ill., plgr., portr. ; 21 cm.
Boekje over de mensen die werken en wonen aan de Catharijnesingel. Samengesteld t.g.v. het tweede lustrum van het Nederlands Instituut voor Zorg en Welzijn, gevestigd aan de singel.

Van Latijnse school tot Cals College: 400 jaar onderwijs in IJsselstein / J.J.M. Maas, A.E.M. Jonker en M.A.J.M. Matthijssen. - Utrecht : Prestige, 1998. - 71 p. : ill., graf., portr., tab. ; 20 cm. - (Hollandsche IJssel Reeks ; 4).- Uitgegeven t.g.v. de opening van het nieuwe schoolgebouw van het Cals College IJsselstein in 1998 met de daarbij behorende gelijknamige tentoonstelling in het Stadsmuseum IJsselstein.

St Maerten 1988-1998 / [onder red. van L.A.M. Fijen]. - [Maartensdijk] : [Historische Vereniging Maartensdijk], [1998]. - 123 p. : ill., portr. ; 25 cm. - Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het tienjarig bestaan van het tijdschrift: Sint Maerten, het tijdschrift van de Historische Vereniging St. Maerten.

Provincie Utrecht : literair landschap : bloemlezing. - Zeist : Stichting Achterland, 1998. - 91 p. : ill. ; 22 cm. - ISBN 90-74927-15-7
De Utrechtse landschappen en bouwwerken hebben vele schrijvers en dichters geinspireerd. Dit boek bestaat uit een compilatie van literatuur en afbeeldingen van landschapselementen.

'Oud'- Nieuwegein : schetsen uit Jutphaas en Vreeswijk / [Piet Daalhuizen ; met medew. van Jonna Dommerholt ... [et al.]. - [Nieuwegein] : Historische Kring Nieuwegein, 1998. - 125 p. : ill. ; 25 cm. - ISBN 90-70325-05-5
Een selectie uit de ruim 110 artikelen die zijn verschenen in de donderdag-editie van het weekblad De Molenkruier.

De oude sluis in Vreeswijk : een waterstaatkundig monument / Henk Dam. - Utrecht : Matrijs, 1998. - 256 p. : ill., krt., portr., tek. ; 24 cm. - Met lit.opg., reg. - ISBN 90-5345-132-3
De geschiedenis van deze 14e eeuwse sluis waarvan het eigendom en het beheer is overgegaan van de Gemeente Utrecht naar het Hoogheemraadschap De Stichtse Rijnlanden.

Boer, bestuurder en brandweerman : de gemeente Hoogland 1811-1973 / Gijs Hilhorst, Gerard Raven en Nellie van Vulpen. - [Hoogland] : [Historische Kring Hoogland], 1999. - p.1-79 : ill. ; 21 cm. - Themanummer van het tijdschrift : De Bewaarsman. - Jrg.5, nr.5 (jan. 1999). - Naar aanleiding van 25 jaar opheffing van de gemeente Hoogland, 1 januari 1974 - 1 januari 1999.

Lijst van criminele sententies voor het Hof van Utrecht 1530-1811 / door de Werkgroep NGV. Afdeling Utrecht. - Utrecht : Rijksarchief in Utrecht, 1998. - 238 p. ; 30 cm (Toegang 16). - Toegang op een deel van de procesdossiers die het Hof van Utrecht heeft nagelaten. De werkgroep NGV heeft zich beperkt tot de strafrechterlijke vonnissen (criminele sententies).

Criminele Heraut : een zakboekje voor wie onderzoek doet naar schelmen en schavuiten in het Sticht vòòr 1811 / samengest. door A.M.L. Hajenius ... [et al.]. - Utrecht : NGV, afd. Utrecht, 1998. - p. 1-32 : ill. ; 21 cm. - Extra aflevering van het tijdschrift: Stichtse Heraut. - (okt.1998). - Uitgegeven ter gelegenheid van het tiende lustrum van de Nederlandse Genealogische Vereniging afdeling Utrecht. Naar aanleiding van de presentatie van de Toegang op de Criminele Sententies van het Hof van Utrecht.

Agenda

Scripties:

Ter inzage in de bibliotheek van HUA:

"Als twee culturen botsen gaat het onweren" : een exploratief onderzoek naar probleemgedrag van Marokkaanse straatjongens in Utrecht / Imar Faasen. - Utrecht : I. Faasen, 1997. - 77 p. ; 30 cm. - Scriptie Universiteit Utrecht en hiermee winnaar van de scriptieprijsvraag uitgeschreven t.g.v. het 25-jarig bestaan van het Criminologisch Instituut 'Bonger' van de Universiteit van Amsterdam. - Met lit.opg., bijl.

'Kort' op 200 BPM : een ethnografische studie naar de levensstijl van een groep gabbers in Utrecht / M.E. van den Eijnden. - Utrecht : M.E. van den Eijden, 1998. - 60 bl. : ill. ; 30 cm. - Met lit.opg. - Doctoraalscriptie Vakgroep Jeugd, Gezin en Levensloop Sectie Jeugdstudies.

Gilde-wandeling

Op zondag 18 april organiseert het Gilde een wandeling door de Oude Binnenstadse Historie onder leiding van de heer L. Pastoor.
De oude binnenstad van Utrecht kent veel historische plekjes. verrassend zijn soms de verhalen, die daarmee verbonden zijn.
Datum: 18 apri, tijd: 14.00 uur.
Prijs: *f* 5,-- p.p. Vertrekpunt wordt U meegedeeld via het Gilde: 030 - 2343252.

De Dom digitaal

Museum het Catharijneconvent toont in de tentoonstelling De Dom Digitaal van 5 maart tot 4 juli 1999 een nieuwe ontwikkeling in het afbeelden van de derde dimensie: de 3-D computersimulaties. Centraal staan 51 computersimulaties van de CD-DOM, een cd-rom over de bouwgeschiedenis van het Domplein te Utrecht vanaf de tijd dat de Romeinen daar in 47 na chr. hun castellum Trajectum bouwden. Het zijn reconstructies van gebouwen die over het algemeen al eeuwen geleden afbrandden, instortten of werden afgebroken. Niet alleen zijn de belangrijkste stadia van de Domkerk ´herbouwd´, maar ook alle andere kerken die ooit op het Domplein stonden: de eerste kerken die Willibrord kort na 690 op het tegenwoordige Domplein stichtte, de Dom van Adelbold met paleis Lofen, de Oudmunster en de Heilige Kruiskapel.

De derde dimensie

Het afbeelden van de derde dimensie begint als tekenaars en schilders hun omgeving min of meer realistisch willen weergeven. De schilders uit de 15e eeuw ontwikkelden het systematisch perspectief. In de 19e eeuw blijkt de fotografie een uitstekend middel om snel en nauwkeurig deze taak over te nemen. De film en de video in de 20e eeuw voegen de beweging in de ruimte toe. Aan het eind van de 20e eeuw worden virtuele reconstructies mogelijk, aanvankelijk op video. Zo toont de video *Cluny III, ou la gloire retrouvé* al een virtuele reconstructie van de enorme kerk van Cluny, die in de Franse revolutie werd verwoest.

3-D computersimulaties op cd-rom

De nieuwe techniek van het afbeelden van de derde dimensie op cd-rom maakt het de toeschouwer mogelijk zelf in de virtuele ruimte rond te ´wandelen´ en de gebouwen van alle kanten te bekijken. De gebouwen zien er vanzelfsprekend uit omdat de computermodellen zijn ´beplakt´ met gedigitaliseerde foto´s van de toegepaste bouwmaterialen. Onder de huid van de kerken zit echter een zeer gedetailleerd lijnenspel dat de structuur van de kerk weergeeft. Deze draadmodellen zijn opgebouwd uit stereometrische figuren: driehoeken, vierkanten, kubussen, pyramides. De tentoonstelling laat renderingen (´afdrukken´) zien van deze draadmodellen en toont daarmee dus ook wat er onder de huid van de gebouwen in de computer zit.
De activiteitencommissie van de Vereniging Oud-Utrecht heeft mevrouw Geeske Bakker - gastconservator van de tentoonstelling De Dom Digitaal - bereid gevonden een lezing over bovengenoemde tentoonstelling te houden. Voor de pauze worden de 3-D computersimulaties van de CD-DOM getoond, na de pauze geeft mevrouw Bakker een lezing over de tentoonstelling, waarna deze kan worden bezichtigd.

Agenda

Lezing en tentoonstelling CD-DOM
Datum: zondagmiddag 25 april 1999, tijd: 14.00 uur, plaats: Catharijneconvent, Nieuwegracht 63 te Utrecht. Toegang: voor leden van Oud-Utrecht ƒ 2,50, niet-leden ƒ 5,00 (lezing én presentatie)

Met Oud-Utrecht en Historisch Platform naar de Grebbeberg

In mei van dit jaar is het 59 jaar geleden dat de Duitse bezetting van Nederland begon. Na vijf dagen van strijd capituleerde de Nederlandse legertop; de koningin was, evenals een deel van het kabinet, al naar Engeland ontkomen. Meer dan tweeduizend militairen lieten het leven.
Over de meidagen van 1940 met gebeurtenissen zoals de slag om de Grebbeberg - in het uiterste zuidoosten van onze provincie gelegen - doen veel verhalen de ronde en is reeds veel geschreven.
Op 8 mei van dit jaar is er de mogelijkheid om zelf, onder leiding van de historicus Roel Mulder van het Historisch Platform, rond te wandelen over de "berg" met de naam die voor velen een welhaast mytische klank heeft gekregen, en die plekken in ogenschouw te nemen waar zoveel is gebeurd.
Nu is de Grebbeberg een plaats waar de wandelaar veel rust kan vinden en van de fraaie natuur kan genieten. Toen was het de locatie waar drie dagen verzet werd geboden tegen de Duitse indringer. Honderden Nederlandse militairen verloren daarbij het leven. Het prachtig onderhouden Ereveld is nog altijd een stille getuige van de hevige strijd die zich daar in de provincie Utrecht heeft afgespeeld.
Roel Mulder zal, tijdens een wandeling die ongeveer 2 1/2 uur duurt, vertellen over de lotgevallen van de soldaten die daar in september 1939 naar toe werden gestuurd en waar ze hun eigen verdedigingsstellingen moesten aanleggen; slecht voorbereid en onvoldoende bewapend moesten ze enkele maanden later de strijd aangaan. Roel Mulder zal tevens wijzen op sporen van het verleden: dat zijn de plaatsen waar de loopgraven waren en de bunkers stonden.
De wandeling eindigt op de militaire begraafplaats. In het daarbij gelegen informatiecentrum kan men dan nog een kleine tentoonstelling, gewijd aan de slag, bezoeken.
Na afloop is er de mogelijheid om in het hotel 't Paviljoen met de andere deelnemers van de wandeling van gedachten te wisselen over de gebeurtenissen van meer dan een halve eeuw geleden.

Excursie: wandeling over de Grebbeberg
Datum: zaterdag 8 mei 1999
Verzamelen: 12.00 uur station NS Rhenen. Tijdsduur excursie: circa 3 uur. Prijs: ƒ 7,50 voor leden Oud-Utrecht en medewerkers Historisch Platform, ƒ 10,-- voor overige deelnemers. Prijs is inclusief koffie en gebak
U kunt zich tot en met donderdag 6 mei opgeven voor deze excursie bij het secretariaat van het Historisch Platform, telefoon 020-4446487. Maximum aantal deelnemers is 20

Literaire wandeling

Op zondag 30 mei a.s. organiseert de Activiteitencommissie van Oud-Utrecht een literaire wandeling door Utrecht. Mevrouw van Dijk zal ons onder het motto 'Utrecht, beschimpt en bezongen' rondleiden door Utrecht, een wandeling vanaf de Middeleeuwen tot in deze tijd. Na afloop wordt U namens Oud-Utrecht een kopje koffie aangeboden. De wandeling duurt ongeveer anderhalf uur.

Datum: 30 mei 1999. aanvang: 10.30 uur. Prijs: ƒ 2,50 voor leden Oud-Utrecht. ƒ 5,-- voor introducés. Het maximaal aantal deelnemers is 20 personen. U kunt zich opgeven vóór 1 mei 1999 per brief bij I. de Wit- Donkersloot, Pekingdreef 76, 3564 JR Utrecht, telefoon: 0303 261 7274 (antwoordapparaat)

Europa nostra-prijs voor Amersfoortse Koppelpoort

Amersfoort heeft met de restauratie van de Koppelpoort de belangrijke Europa Nostra-prijs gewonnen. Amersfoort wint de onderscheiding vooral door de specifieke maar zeer terughoudende wijze waarop de restauratie werd uitgevoerd, op basis van een restauratieplan van het gemeentelijke bureau Monumentenzorg. Zoveel mogelijk zijn de oorspronkelijke materialen behouden, zoals natuurstenen en houtconstructies. Er werd alleen vernieuwd waar dit strikt onvermijdelijk was. Zeldzame muurplanten bleven behouden. Op deze wijze kon de schilderachtigheid van dit middeleeuwse verdedigingswerk, dat alleen vele eeuwen aan een bouwwerk kunnen geven, behouden blijven.

Historische Kring Loosdrecht verhuisd

Het nieuwe adres van de Historische Kring loosdrecht is geworden Acacialaan 2, 1231 BT Loosdrecht. In september zal een Open Dag worden gehouden om het nieuwe gebouw in te wijden.

Muus & IJzerman makelaardij heeft hart voor 'Oud-Utrecht'

- Aan- en verkoopbegeleiding
- Taxaties
- Hypotheken
- Verzekeringen

makelaardij in onroerende goederen Muus & IJzerman

NVM

ISO 9002 GECERTIFICEERD

Maliebaan 48, Postbus 14014, 3508 SB Utrecht, Telefoon: 030 - 234 00 08, Fax: 030 - 232 19 70

van Zoelen bv
aannemersbedrijf

Kantoor:
Nevadadreef 58
3565 CC Utrecht
tel: 030-2631111
fax: 030-2623274

- ONDERHOUD
- VERBOUW
- NIEUWBOUW
- RESTAURATIE
- ONDERHOUDSSERVICE

24 UUR PER DAG

Vooraankondiging Stichtendag

Stichtendag
Te Wijk bij Duurstede
zaterdag 25 september 1999
van 10.30 tot 16 uur

Thema
DAVID VAN BOURGONDIË
Bisschop kerkhervormer en bouwheer in de XVe eeuw
het Sticht onder zijn bestuur

Deze dag wordt georganiseerd door de Vereniging Oud-Utrecht voor de leden van de historische kringen in Utrecht, Overijssel, Drenthe, Groningen en andere belangstellenden.

Programma
Ontvangst en historisch luisterrijke voordrachten, opgeluisterd met middeleeuwse zang, declamatie en muziek door het ensemble "Gheselscap goet ende fyn" in de Grote Kerk /
Bourgondische lunch in het Kasteel Duurstede / Stadswandeling door het middeleeuwse Wijk /
Receptie en triviant spel "Oversticht en Neder sticht". Een dag in Bourgondische sfeer.

Inlichtingen: tussen 18 en 19 uur 030-6047924, Jacques Hauptmeijer

In het volgende nummer leest u meer over het programma.

pre-publishing
content management
cd-rom
internet
digital print
drukwerk
direct mail
logistieke dienstverlening
teleservices

PlantijnCasparie
→Utrecht

Vrieslantlaan 14
3526 AA Utrecht
Postbus 7052
3502 KB Utrecht

T 030-282 28 22
F 030-288 35 61

BIJ KONINKLIJKE BESCHIKKING
HOFLEVERANCIER

TAILORS SINCE 1850

WILLEMARS

EXCLUSIEVE
KLEDING
EN MODES

MAATKLEDING

OUDEGRACHT 118
UTRECHT
TEL. 030-231 01 74

BEAUFORT
BOGAARD
MAKELAARS

Voor een gedegen advies in bedrijfsmatig onroerend goed.

verhuur-verkoop-taxaties-beleggingen-begeleiding
projektontwikkeling en herhuisvestging

Maliebaan 39a 3581 CC Utrecht **030-2 334 336**

J&B Conseil B.V.
Rika Hopperlaan 17, 3584 GM Utrecht
Tel. 030 - 254 32 12, Fax 030 - 254 32 11

J&B

FINANCIEEL - ECONOMISCH ADVIESBUREAU
o.m. restauratiefinancieringen en hypotheken

Tijdschrift voor geschiedenis van stad en provincie Utrecht

Oud-Utrecht

72e jaargang

3

1999

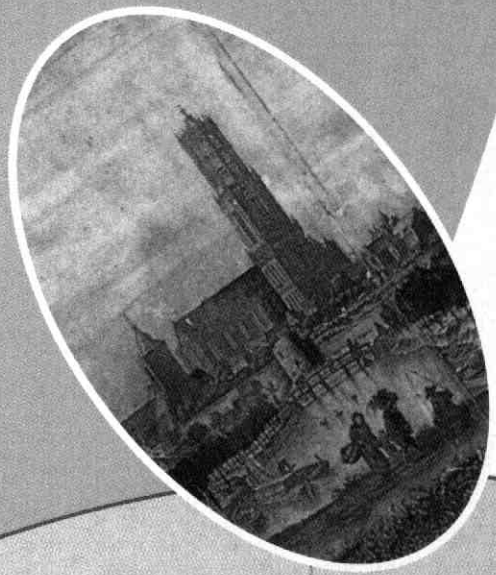
BIBLIOTHEEK DER
RIJKSUNIVERSITEIT
UTRECHT

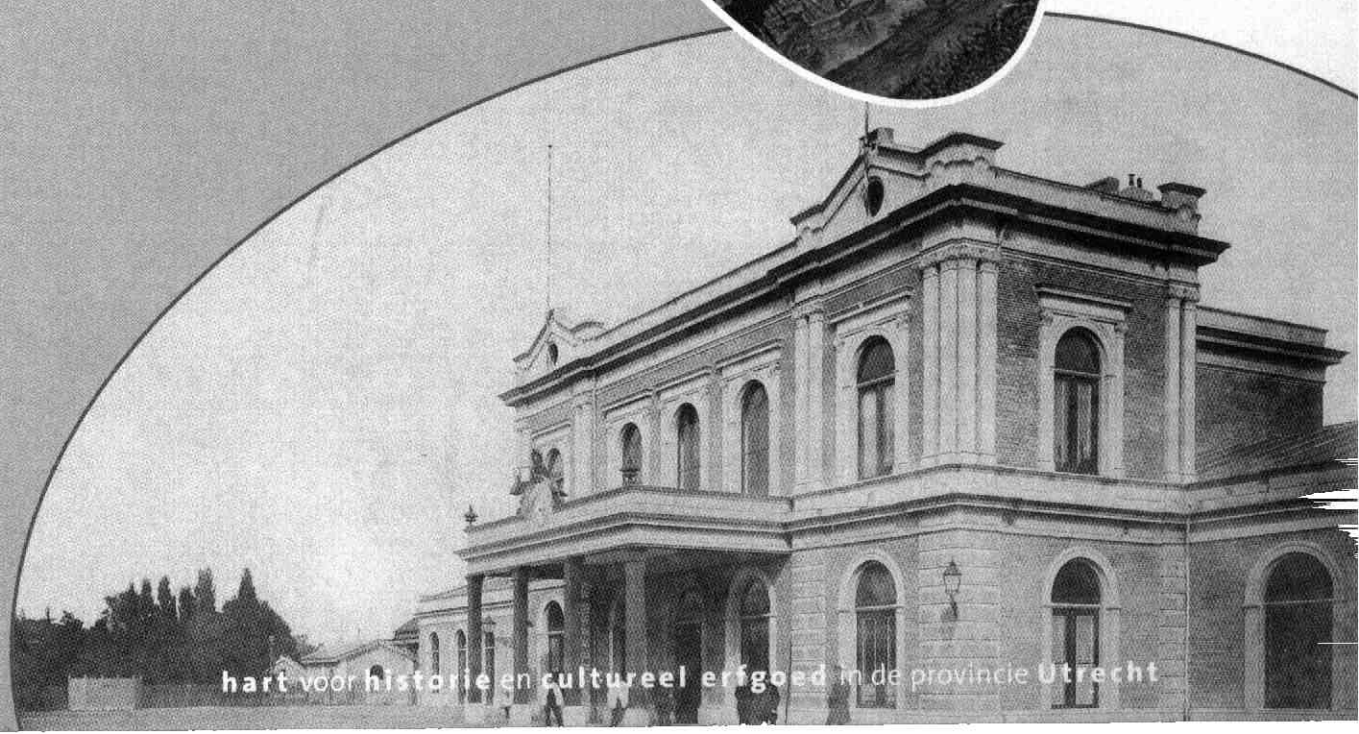
Oosterspoorweg moet wijken

Voorjaarsledenvergadering 1999

Jaarrekening 1998

Alcuin kreeg een bord pap in Utrecht aan de Rijn

hart voor historie en cultureel erfgoed in de provincie Utrecht

voor
Utrecht-boeken
stad en provincie

Broese Wristers
Boekverkopers

aan de Stadhuisbrug 5 - Utrecht - tel. 030 2335200

GREEP Schilders bv

- Restauratiewerken
- Onderhoud

Maarssenbroeksedijk 15A
3606 AG Maarssen
Tel. 030-241 31 15

DAATSELAAR & GODHELP
ANTIQUAIRS - BEËDIGD TAXATEUR
Lid. VHOK/CINOA/VNAG/NVK

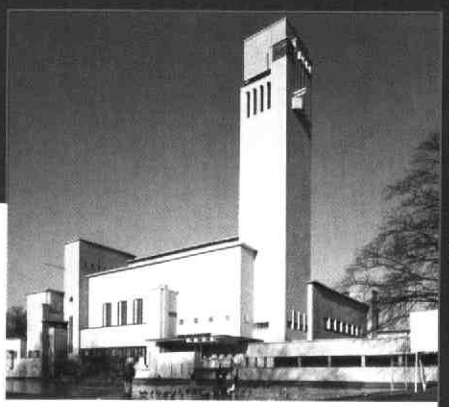
Lid Ned. Antiquairs Genootschap

Utrecht
Korte Jansstraat 17-19, 3512 GM Utrecht
Tel. 030-2318266, Fax 030-2316474

Amsterdam
Rokin 46, 1012 KV Amsterdam
Tel. 020-6208100

Laren
Torenlaan 5, 1251 HE Laren
Tel. 035-5381454

'beeldbepalend in bouwen'

Utrecht*
Amsterdam
Groningen
Zeist
Maarssen

*Telefoon
030-2412912
(hoofdvestiging)

AANNEMINGSBEDRIJF H.J. JURRIËNS BV

KERSBERGEN
INSTALLATIETECHNIEKEN B.V.
UTRECHT

Activiteiten o.a. op het gebied van:

* **Elektra**
* **Klimaat**
* **Sanitair**
* **Beveiliging**
* **Telematica**

Kaap de Goede Hooplaan 7, 3526 AR UTRECHT
Telefoon 030-88 24 64 Telefax 030-88 57 33

Bouw Belegging
Restauratie Recreatie
Bemiddeling

LISMAN & LISMAN BV ZEIST

LAAN VAN VOLLENHOVE 3225 3706 AR ZEIST
POSTBUS 143 3700 AC ZEIST
TELEFOON 030-6956644

AB-LOP: TS OCT 1903

AB-IC

Van de redactie

De rubriek Van de bestuurstafel zult u deze keer niet aantreffen, maar de afwezigheid wordt ruimschoots gecompenseerd door het jaarverslag van 1998 en de notulen van de najaarsledenvergadering. U begrijpt het wellicht al: de voorjaarsledenvergadering komt eraan! Op 10 juni a.s. zal deze plaatsvinden in de Pieterskerk.

Er is ook een reactie binnengekomen van conservator Liesbeth Helmus van het Centraal Museum op de in het aprilnummer verschenen boekbespreking van 'Madonna met wilde rozen'. De redactie heeft haar reactie in dit nummer een plek gegeven.

Actualiteit is een goed streven, vandaar dat er nu ook een artikel in dit nummer staat over de Oosterspoorwegtentoonstelling. Toch betekent inspelen op de actualiteit dat sommige artikelen, al veel langer geleden bij ons ingeleverd, soms lang blijven liggen. De redactie zal haar best doen om ook de andere artikelen op afzienbare termijn te plaatsen. Laat een langere wachttijd u er niet van weerhouden ons artikelen te blijven sturen! De redactie prijst zich nog steeds gelukkig dat auteurs haar zo veelvuldig weten te vinden.

Onze excuses dat het register in het aprilnummer niet handig geplaatst is en uitnemen ten koste gaat van artikelen. Dit was zeker niet de bedoeling.

Inhoud

Oosterspoorweg moet wijken J.N. VAN DER MEULEN	52
Jaarverslag Vereniging Oud-Utrecht 1998	60
Notulen Ledenvergadering 1998	61
Voorjaarsledenvergadering 1999	62
Toelichting bij de jaarrekening 1998	63
Boekbespreking	64
Literatuursignalement	65
Alcuin kreeg een bord pap in Utrecht aan de Rijn KEES SMIT	67
Agenda	70

Colofon

Oud-Utrecht
Tweemaandelijks tijdschrift
72e jaargang nr. 3
april 1999
ISSN 1380-7137

Oud-Utrecht is een uitgave van de Vereniging Oud-Utrecht, vereniging tot beoefening en tot verspreiding van de kennis der geschiedenis van stad en provincie Utrecht.

Voorzitter: P.A. Blok
Secretariaat:
Mw. C.C.S. (Tolien) Wilmer,
p/a Alexander Numankade 199-201,
3572 KW Utrecht.
Tel.: (030) 2866611
Fax: (030) 2866600
Penningmeester: P. Kroes
U kunt zich opgeven als lid van de vereniging Oud-Utrecht door te schrijven naar:
Oud-Utrecht,
Pr. Hendriklaan 76, 3584 ER Utrecht.
De contributie bedraagt ƒ 54,= per jaar (26- ƒ 30,=; 65+ ƒ 44,= per jaar).
U-paslid ƒ 30,-
Familielidmaatschap ƒ 15,-
Contributie- en ledenadministratie:
P. Kroes.
Betaling contributie op giro 575520.

Redactie: M. Dolfin, B. van den Hoven van Genderen, J.Leguyt, M.C. van Oudheusden, P. Rhoen, B. van Santen, M. van de Vrugt, en A. van der Zeijden.
Redactieadres:
Alexander Numankade 199,
3572 KW Utrecht.

Vormgeving: De Vormers, Utrecht
Vormgeving cover: Hans Lodewijkx
Druk: PlantijnCasparie Utrecht

Oud-Utrecht.
Tweemaandelijks tijdschrift
verschijnt zes maal per jaar.
Deadline agenda nummer 3, 1999:
20 juni 1999, verschijningsdatum
1 augustus 1999.
Uw bijdragen kunt u toesturen aan de redactie, Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht, op 3 1/2 inch floppy (WordPerfect, versies 5.0 of 5.1 en Word). Aanbevolen omvang tussen de 2000 en 4000 woorden, waarbij het aantal noten zo beperkt mogelijk gehouden moet worden. Het gebruik van tussenkopjes wordt aangeraden; illustratie-suggesties zijn zeer welkom.

Oosterspoorweg moet wijken

Met een spoorweg door 't plantsoen Verliest Utrecht zijn fatsoen

Utrecht is in rep en roer. Er worden bezwaarschriften ingediend bij het gemeentebestuur, honderden Utrechters zetten hun handtekening onder petities, in de krant verschijnt een protestlied. De verontwaardiging is groot, want een mooi stukje stadsschoon dreigt opgeofferd te worden aan openbaar vervoer. Bovendien is men bang voor overlast en voor waardevermindering van huizen.
Waar gaat dit allemaal over? De busbaan door de binnenstad? De verkeersplannen in de jaren zestig van deze eeuw? Nee, deze 'moderne' situatie deed zich al veel langer geleden voor: in het jaar 1870. Utrecht kwam toen massaal in het geweer tegen de eerste plannen voor de Oosterspoorweg.

J.N. VAN DER MEULEN
HET UTRECHTS ARCHIEF

Wat was er aan de hand? De Hollandsche IJzeren Spoorweg Maatschappij (HIJSM) had het plan opgevat een spoorlijn aan te leggen van Amsterdam over Hilversum en Amersfoort naar Zutphen, met een zijtak van Hilversum naar Utrecht. Dat was op zich geen probleem, want Utrecht wilde graag het knooppunt van spoorweglijnen worden. Al op 6 december 1843 was in Utrecht de eerste stoomtrein verschenen. Door verschillende maatschappijen was sindsdien het spoorwegnet verder uitgebouwd. In 1870 waren er in Utrecht al vier spoorlijnen: Amsterdam-Arnhem en Utrecht-Rotterdam (beide van de Nederlandsche Rhijn Spoorwegmaatschappij), Utrecht- Amersfoort-Zwolle (van de Nederlandsche Centraal Spoorwegmaatschappij) en Utrecht-Den Bosch (van de Maatschappij tot Exploitatie van de Staatsspoorwegen). Op deze laatste lijn wilde de HIJSM aan de zuidkant van Utrecht de nieuwe spoorlijn laten aansluiten. Het was echter geen wonder dat de Utrechters schrokken van het gekozen tracé door de stad. De lijn zou namelijk vanaf het bolwerk Wolvenburg (bij de gevangenis) langs de singel en de nieuw aangelegde plantsoenen lopen. Er zouden zelfs gedeelten van de singel gedempt moeten worden!

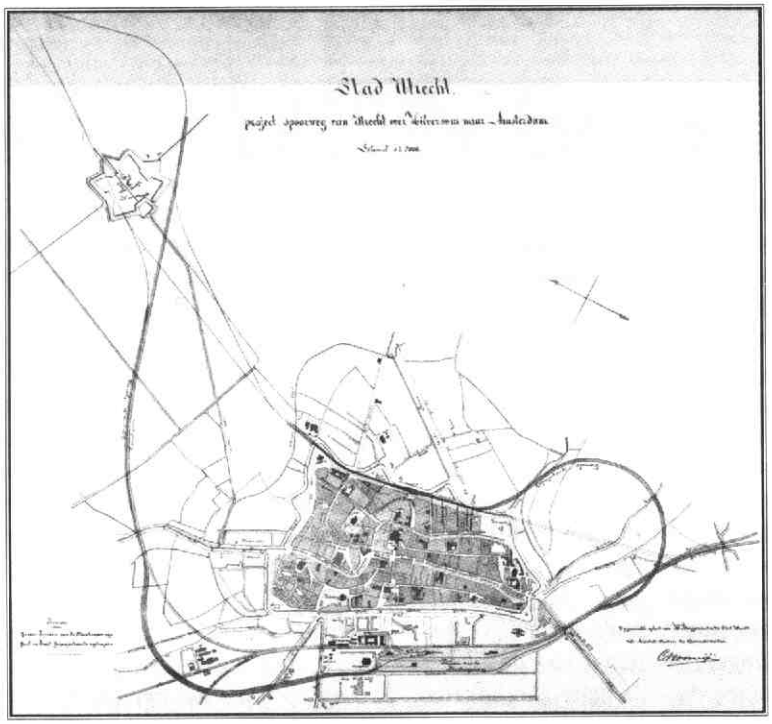
Oost of west

Het stadsbestuur was niet betrokken geweest bij de keuze van het tracé en werd voor een voldongen feit geplaatst. In maart 1869 was burgemeester N.P.J. Kien er wel van in kennis gesteld, dat de HIJSM in Den Haag een concessie had aangevraagd. De route voor de nieuwe spoorlijn was toen echter nog niet definitief gekozen. Er waren twee mogelijkheden: een westelijke en een oostelijke route. De westelijke route zou gedeeltelijk de lijn van de Centraalspoorweg richting Amersfoort en Zwolle volgen (over de Vecht en langs het tegenwoordige Station Overvecht). De oostelijke route zou langs de gasfabriek (het tegenwoordige Griftpark) lopen en vervolgens door de singel, over de Wittevrouwenbrug, door het Lucasbolwerk en het Lepelenburg en langs de Maliesingel. Bij het bolwerk Zonnenburg zou de spoorlijn de Maliesingel oversteken en daarna met een bocht over de Minstroom en de Kromme Rijn gaan. Tegenover de begraafplaats Soestbergen zou de spoorweg verenigd worden met de Staatsspoorweg. Aan het Hieronymusplantsoen – toen nog Hieronymusplein geheten – zou een stationsgebouw verrijzen.
Het College van Burgemeester en Wethouders besloot op 25 maart 1869 advies over deze kwestie te vragen aan de Kamer van Koophandel en Fabrieken.[1] De inwoners van Utrecht konden enkele weken later ook kennisnemen van de plannen: de burgemeester deelde op 9 april mee, dat in verband met de eventuele aanleg van een spoorweg begonnen zou worden met "uitbakeningen en waterpassingen" langs twee ontworpen trajecten.[2] Deze kennisgeving werd op 12 april geplaatst in het Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad. De burgers trokken zich niet veel aan van de houten bakens die hier en daar in de stad verschenen. Het drong nog niet tot hen door, dat de plannen serieus genomen moesten worden.
De Kamer van Koophandel en Fabrieken verdiepte zich in de plannen en in haar advies gaf zij aan, dat het westelijke traject, gelet op de belangen van handel en nijverheid, verreweg de voorkeur verdiende. Op 20 mei werd dit advies door B & W behandeld en er werd besloten de stukken door te sturen naar de Commissie van Fabricage.[3] Deze meende echter "op geen andere gegevens dan een stuk of wat palen" geen advies te kunnen geven.[4] De rest van het jaar 1869 bespraken B & W de spoorwegplannen niet meer; zij wachtten nadere berichten af.
De HIJSM kwam intussen tot de conclusie, dat er technische bezwaren kleefden aan het westelijke tracé en zij koos daarom voor

de oostelijke richting. Eind maart of begin april 1870 kwam het B & W ter ore, dat daarover al met de regering onderhandeld werd. Er moest dus snel actie worden ondernomen. Op 5 april 1870 schreef het stadsbestuur een uitvoerige missive aan de minister van Binnenlandse Zaken, waarin de bezwaren tegen de oostelijke route naar voren werden gebracht.[5]

Bezwaren van B & W

In de eerste plaats wezen B & W erop, dat de stad door de aanleg van de spoorlijn beroofd zou worden van een deel van de mooie plantsoenen op de bolwerken. Deze "wandelingen" waren ontworpen door de bekende tuinarchitect Jan David Zocher, nadat de wallen langs de stadsbuitengracht gesloopt waren. Pas in 1861 waren de plantsoenen op het Lucasbolwerk en het Lepelenburg gereedgekomen. De stad was terecht heel trots op dit speels en afwisselend aangelegde groen. Juist het gedeelte waar de spoorlijn gepland was, trok volgens de missive aan de minister het meest de bewondering van vreemdeling en stadgenoot. B & W schreven vervolgens: "Voor onze stad bestaat er vooral groote behoefte aan zoodanig plantsoen en wandeling, ten gevolge der opeenhooping van bevolking in de binnenstad; zoodat het ook in het belang der openbare gezondheid te achten is, dat den ingezetenen de gelegenheid niet worde benomen om op niet te verren afstand de zuivere buitenlucht te genieten." Alleen al om deze reden zou de aanleg van de spoorweg betreurd worden. Er werden

Plattegrond van Utrecht, met aantekening van de twee geprojecteerde spoorwegen (de oostelijke en de westelijke route). Ingekleurde pentekening m.a.v. C. Vermeys, 1870. HUA, coll. beeldmateriaal.

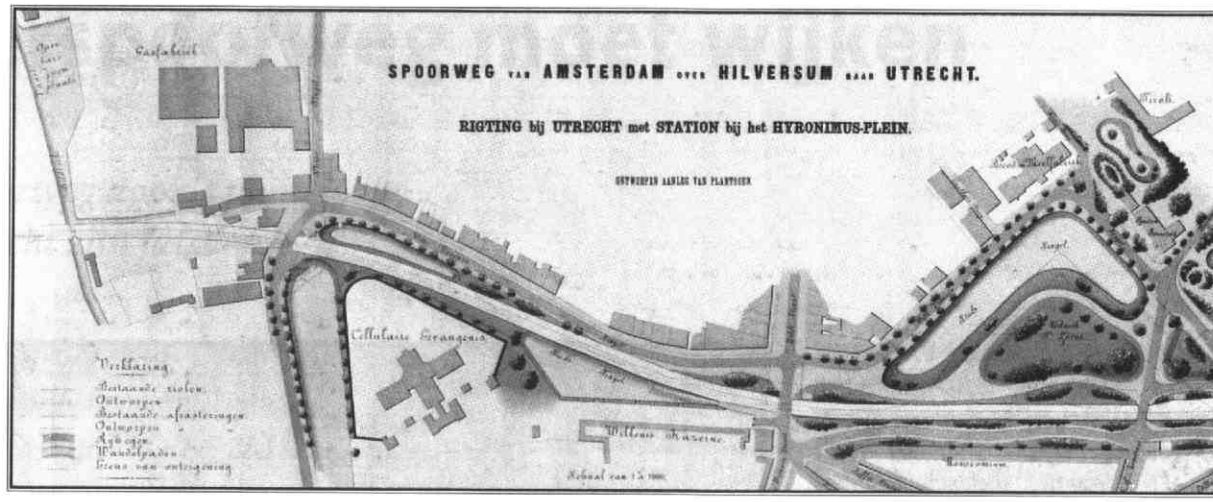
echter nog veel meer bezwaren opgesomd. Zo werd gewezen op de gevolgen van de singeldemping voor de scheepvaart. Ook werd gevreesd dat het verkeer tussen de binnenstad en de oostelijke buitenwijk belemmerd zou worden. Door de situering van een stationsgebouw op het Hieronymusplantsoen zou bovendien het vergevorderde plan om daar een brug over de singel aan te leggen, verijdeld worden.

Alle nadelen konden volgens B & W niet worden vergoed door de voordelen die uit de aanleg van de nieuwe spoorlijn zouden voortvloeien. Aan het eind van de missive werd het vertrouwen uitgesproken, dat de minister naar aanleiding van de genoemde bezwaren een nader onderzoek zou laten instellen.

Maar de missive van B & W kwam net te laat: de concessie was kort daarvoor – onder dagtekening 30 maart/4 april – verleend. De aanleg van een spoorlijn werd van algemeen belang geacht en de minister had het kennelijk niet nodig gevonden om met de stad Utrecht te overleggen over plaatselijke aspecten.

Weerlegging van de bezwaren

De Raad van Administratie van de HIJSM reageerde in een lange brief aan de minister op de bezwaren van B & W.[6] De spoorwegmaatschappij had inmiddels ook een brochure uitgegeven, getiteld Utrecht en de Ooster-Spoorweg, waarin niet alleen de plannen werden beschreven, maar ook op de geuite bezwaren werd ingegaan. Het verkeer zou niet belemmerd worden, want er waren overwegen gepland bij de gasfabriek, de Wittevrouwenstraat, de Nobelstraat, de

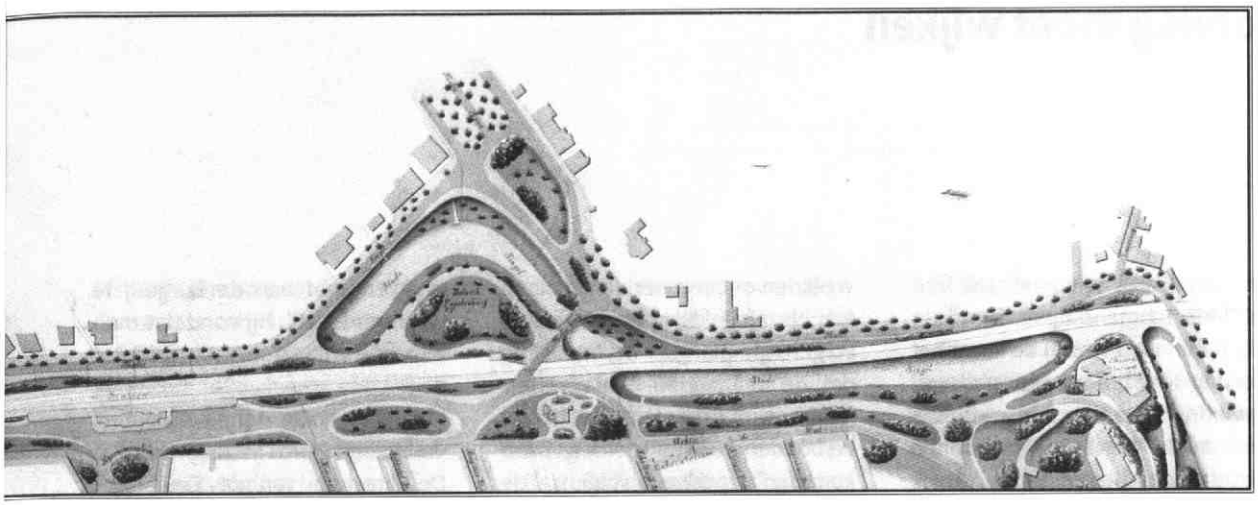
Maliebrug en Zonnenburg. Men gaf wel toe, dat de plantsoenen een ander aanzien zouden krijgen, maar de stad zou de aanleg toch naar eigen smaak kunnen wijzigen. Bovendien zou door de demping van een deel van de singel terrein worden gewonnen... De maatschappij beweerde in de brochure zelfs, dat de weersproken bezwaren niet van ernstige aard waren. Vervolgens werden de vele voordelen voor de gemeente opgesomd, zoals nieuwe verbindingen, het gemak voor de ingezetenen door de halte aan het Hieronymusplantsoen, de opbrengst in de stedelijke kas door de verkoop van de strook grond en water, en de stijging van de waarde van de percelen in de nabijheid van het station.

De brief en de brochure vielen in Utrecht niet in goede aarde. B & W beschouwden de opmerkingen van de spoorwegmaatschappij "als eene ironie" en waren verontwaardigd over het feit dat de verkoop van grond en water als geldelijk voordeel voor de stad werd aangemerkt. "Alsof de stad Utrecht zich daarmede de plantsoenen vergoed zou kunnen rekenen, aan den aanleg waarvan zij sedert 40 jaren tonnen gouds heeft besteed! Evengoed zou men tot ironische aanprijzing van het ontwerp nog de opmerking hebben kunnen bezigen, dat de stad nu jaarlijks zooveel minder uitgaven voor den aankoop van planten en heesters zou behoeven te doen."[7] Het college liet het er niet bij zitten en bezon zich op nadere acties.

Acties van het stadsbestuur

Reeds op 21 april 1870 ontvingen B & W via de Commissaris des Konings de stukken over de vereiste onteigeningsprocedures. Er werd vervolgens besloten de gemeenteraad op de hoogte te stellen van de situatie.[8] De gemeenteraad behandelde de bezwaren tegen de Oosterspoorweg op 5 mei en benoemde een commissie van vijf leden die de zaak moest onderzoeken.[9] Deze commissie, die op 1 juni rapport uitbracht, bleek het met de bezwaren van B & W eens te zijn en concludeerde dat een petitie bij de minister van Binnenlandse Zaken (C. Fock) moest worden ingediend, waarin op wijziging van de concessie werd aangedrongen. Er was een alternatieve route voor de spoorlijn uitgedacht: meer oostelijk, achter de Maliebaan langs, met een station tegenover de Maliebrug. Dit plan had veel voordelen: de plantsoenen konden behouden blijven, het verkeer tussen de binnenstad en de oostelijke buitenwijk werd niet gehinderd, de singel hoefde niet gedempt te worden en allerlei andere bedenkingen zouden dan vervallen. In de petitie aan de minister werd duidelijk gemaakt, dat de route die de spoorwegmaatschappij had voorgesteld "eene gedurige ergernis zou zijn voor onze goede Burgerij, waardoor eene geheele bevolking, eene der voornaamste van ons Vaderland, ten diepste zou worden gegriefd, en in wat haar dierbaar is hatelijk gekrenkt". Als echter het alternatieve plan van het gemeentebestuur verwezenlijkt zou worden, dan zou dat "eene aanleiding te meer worden voor onze ingezetenen, om zich te verheugen in den algemeenen vooruitgang, het zou dan zijn eene bron van welwillende tevredenheid, die ook voor de onderneming zelve de beste vruchten zou voortbrengen."[10]

De gemeenteraad besloot dat de commissie de petitie persoonlijk aan de minister zou aanbieden. Dit gebeurde op 14 juni. Uit het verslag dat de commissie van het bezoek aan Den Haag uitbracht[11], blijkt dat zij op de meest voorkomende wijze ontvangen was en dat Zijne Excellentie een en ander met aandacht en belangstelling aangehoord had. Hij was zeer ingenomen geweest met de inhoud van de petitie en hij had erop gewezen, "dat niets hem meer welgevallig zou zijn, dan de gemeente Utrecht te kunnen verpligten en aan hare wenschen, zoo mogelijk, tegemoet te komen". Hij zou het betreuren, wanneer bij één enkele ingezetene daaromtrent twijfel of de gedachte aan onwil bleef bestaan. Veel mooie woorden dus! Toen de minister kennisgenomen had van de

Plattegrond van het oostelijke gedeelte van de stadswallen (van Zonnenburg tot Wolvenburg), met aantekening van de geprojecteerde spoorweg door het plantsoen met een station aan het Hieronymusplein. Gekleurde fotolitho door P.W. van de Weijer, 1870. HUA, coll. beeldmateriaal.

alternatieve route van het stadsbestuur, had hij zelfs verklaard dat hij aan dat traject zeker de voorkeur zou hebben gegeven, als men hem bij het aanvragen van de concessie op die mogelijkheid geattendeerd had. Maar ja, de goedkeuring was nu eenmaal verleend en als het stadsbestuur een wijziging wilde, zou het zelf moeten onderhandelen met de spoorwegmaatschappij. Toen de commissie na een uur weer buiten stond, had zij van de minister twee toezeggingen gekregen: hij zou toestemmen in een wijziging van de concessie, als de spoorwegmaatschappij daarom zou vragen, en hij was bereid de indiening van het wetsontwerp waarbij de onderneming van algemeen nut werd verklaard, nog enige tijd uit te stellen, waardoor er meer gelegenheid zou zijn voor overleg.

De minister bevestigde de toezeggingen in een brief aan de gemeenteraad.[12] Hij merkte daarin nog wel fijntjes op, dat de bezwaren tegen de Oosterspoorweg van plaatselijke aard waren en dat ze de uitvoering van een werk van algemeen nut niet in de weg mochten staan!

Protesten van de burgerij

Intussen waren de verontrustende plannen ook doorgedrongen tot de Utrechtse bevolking. In het *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad* werd op 24 april 1870 de kennisgeving geplaatst over het ter inzage leggen van de stukken op het stadhuis. Reeds vijf dagen later, op vrijdag 29 april, was in dezelfde krant bij het Stadsnieuws een petitie van ingezetenen te lezen, die de volgende maandag ter tekening bij de boekhandelaren Dannenfelser en Kemink gelegd zou worden. Nadat maar liefst 558 handtekeningen gezet waren, werd het epistel naar de gemeenteraad gestuurd.[13] De gemeenteraad ontving nog een tweede petitie, gedateerd 30 april, die ondertekend was door 105 eigenaars of bewoners van panden gelegen ten oosten van de ontworpen spoorlijn.[14] Deze Utrechters waren uiteraard faliekant tegen de ontworpen aanleg, onder meer omdat deze "de kostbare stand van de in dat gedeelte gelegen deftige woonhuizen" zou bederven.

Ook B & W ontvingen een petitie, gedateerd 10 mei, waaronder 106 ingezetenen hun handtekening hadden gezet.[15] Deze personen noemden de voorgestelde route een ramp voor de stad. Zij gaven te kennen, dat zij in het plantsoen aan de oostzijde van de stad al enige tijd bakens hadden waargenomen, die de richting van een ontworpen spoorweg zouden aangeven. Men had zich echter niet te veel zorgen gemaakt over "het al te vermetele plan om zoodanigen weg door ons plantsoen te leggen, overtuigd als men was, dat ons Stedelijk Bestuur, als er werkelijk sprake van zoude zijn, het met alle hetzelve ten dienste staande middelen, zoude te keer gaan". De adressanten waren nu echter verrast door de brochure van de HIJSM en zij waren tot het inzicht gekomen, dat "wat door hen als eene onmogelijkheid beschouwd werd", toch ten uitvoer gebracht dreigde te worden. Zij hoopten dat het stadsbestuur alles zou doen om een ramp af te wenden.

De verontwaardiging over het plan werd ook verwoord in een ingezonden stuk, dat op 30 april in de krant opgenomen werd. Een fragment uit deze bloemrijke protestbrief: "De tijdingen, die tot ons komen, bevestigen maar al te zeer, dat de geest der eeuw, die geen oogen heeft voor eenig schoon, maar alleen voor geld en praktisch nut, de schendige hand naar de schoonste bloem uit den krans van Utrechts stedemaagd durft uitstrekken. Eén wenk, en de heerlijke plaats, waar onze beau monde in de warme avonden, die ons weldra wachten, zich terecht komt verpoozen, de gemeenschappelijke Zondagstuin onzer nijvere burgers, moet voor een onoogelijk kiezelveld, met een geteerd rasterwerk omheind, plaats maken. Eén woord nog van onze machthebbenden, en de heerlijke boomen, die in 't voorjaar waarschijnlijk voor 't laatst zullen zwoegen onder hun last van roode en witte mei- en kastanjebloesem, moeten plaats maken voor den berookten tender

Oosterspoorweg moet wijken

en den ruwen telegraafpaal. Verheft hier niemand zijne stem?"
Op 6 mei 1870 was in de krant het verslag te lezen van de raadsvergadering waarin de kwestie behandeld werd. En op dezelfde datum verscheen in de rubriek *Allerlei* het volgende protestlied:

"Heeren! Dames! wilt gij weten,
Wat men thans al durft bestaan,
Wandelt dan eens na den eten
Langs den Singel, naar de Baan;
Daar ziet gij,
Aan d'overzij,
Boven op een paal een plankje
*Dat zegt: **Spoorweg!** - Ik zeg: dankje;*
Met een spoorweg door 't plantsoen,
Verliest Utrecht zijn fatsoen.

Daarom laat ons rekwestreeren
Bij den Edelachtbren raad;
Die meneeren kunnen 't weren,
Wat ons daar te wachten staat.
Lukt dit niet
Geen verdriet!
Maar, eer dat wij laten delven,
Helpen wij nog eerst ons zelve
Uit dien grooten wandelnood,
Zingen wij dien spoorweg dood!"

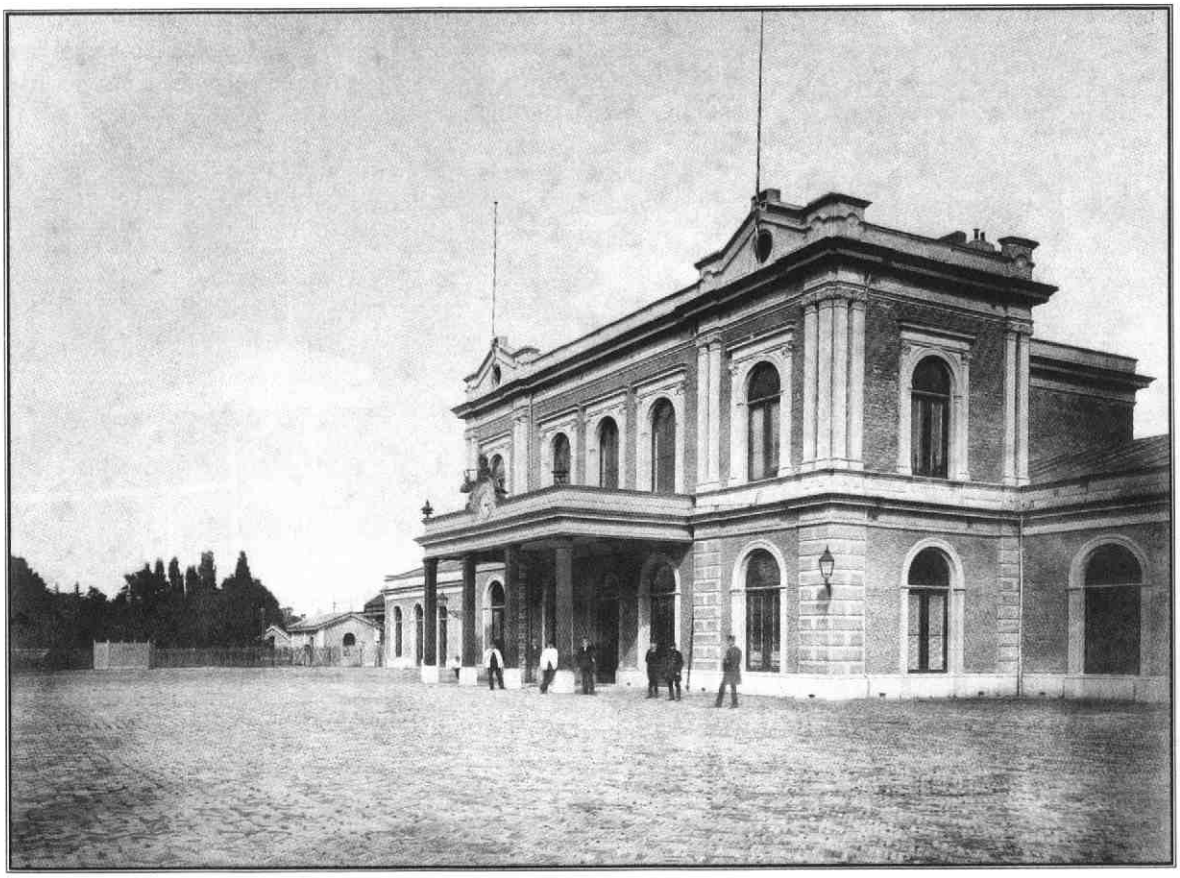
Nog meer verzet

Vanaf eind april gaven allerlei instellingen en personen, gevraagd en ongevraagd, hun mening over het ontworpen tracé. De Handels Sociëteit liet zelfs haar "beschouwingen" over de Oosterspoorweg in druk verschijnen. Daarin wordt onder meer gewezen op de ondoelmatige plaatsing van het station aan het Hieronymusplantsoen en de belemmering van het verkeer.
Diverse instanties op het gebied van de gezondheidszorg, zoals de Gezondheidscommissie, benadrukten in hun bezwaarschriften aan het stadsbestuur de nadelen voor de volksgezondheid. Zij vreesden onder meer de gevolgen van de singeldemping. Het was volgens de plannen de bedoeling dat de vijf overblijvende waterkommen door riolen met elkaar verbonden zouden worden. Deze kommen zouden, volgens de bezwaarschriften, spoedig in "ondragelijken en verpestenden stank verspreidende poelen of open privaatputten" veranderen.
Ook werd in veel bezwaarschriften gewezen op de gevolgen van de singeldemping voor de scheepvaart. De stadshavenmeester rekende uit, dat in totaal 12200 vaartuigen jaarlijks gebruik maakten van het gedeelte van de singel dat gedempt dreigde te worden. Volgens hem was dat vaarwater dan ook onmisbaar, niet alleen voor handel, nijverheid, neringdoenden, landbouw etc. etc., maar voor alle ingezetenen van Utrecht. Het dempen zou voor duizenden mensen in deze gemeente een ware ramp worden.
De president-directeur van de Nederlandsche Rhijn Spoorwegmaatschappij was als concurrent van de HIJSM wellicht niet geheel onbevooroordeeld, maar hij gaf in zijn brief van maar liefst negen kantjes toch duidelijk aan, dat het algemeen belang door het uitvoeren van de plannen geschaad zou worden. Over de vernieling van het plantsoen schrijft hij: "Als ingezeten[e] der Gemeente deel ik ten zeerste in de algemeene ontsteltenis welke er bij de gansche burgerij is ontstaan, nu het blijkt ernst te zijn, wat tot dusverre slechts als vertooning werd aangemerkt, om het geheele plantsoen aan den aanleg van een spoorweg op te offeren. Algeheele vernietiging dier fraaye wandelingen is hier het juist gekozen woord, om naar waarheid uit te drukken, wat aan de Burgerij te wachten staat". Hij vond dat men zich niet moest laten misleiden door de smaakvolle tekening, waardoor het onheil talentvol verbloemd werd.
De directeur van de Gasfabriek klom uiteraard ook in de pen. De spoorlijn zou immers vlak langs de fabriek lopen, met alle gevolgen vandien. Zo zou door de onteigening van een stuk grond uitbreiding van het fabrieksterrein bemoeilijkt worden. Bovendien bestond het gevaar, dat de enige hoofdgasbuis aan de Wittevrouwenbrug beschadigd zou worden door het dreunen van de passerende trein.
Ook C.H.D. Buys Ballot, hoofddirecteur van het KNMI, was beducht voor de invloed die het gedender van de treinen zou kunnen hebben. De spoorlijn zou vlak langs het observatorium van het meteorologisch instituut op het bolwerk Zonnenburg lopen, waar gevoelige meetapparatuur gebruikt werd. Buys Ballot ging hoogstpersoonlijk op pad voor een proefondervindelijk onderzoek met een declinatie-instrument. Op ca. 90 meter afstand van twee spoorbanen liet hij vijf treinen voorbijgaan. Hij werd enigszins gerustgesteld, want er was slechts een geringe tijdelijke invloed merkbaar door een trilling van de naald.
Bij de gevangenis aan het Wolvenplein had men weer heel andere zorgen. De Commissie van Administratie over de Gevangenissen te Utrecht berichtte B & W, dat de onmiddellijke nabijheid van de spoorweg inbreuk maakte op het cellulaire stelsel: "Door het dagelijksch gefluit, gesis en geraas van voorbijsnellende treinen, dat in de nabijheid van de op korten

afstand ontworpen halte meer dan elders zal plaatshebben, zullen de gedachten der gevangenen voortdurend opgewekt worden en gerigt naar hunne verwijderde betrekkingen, zij zullen ligter plannen tot ontvlugting beramen...".
In totaal ontving het stadsbestuur 23 bezwaarschriften, die op 7 juli doorgestuurd werden naar de minister; in de begeleidende brief gingen B & W nog uitvoerig in op alle geopperde bezwaren.[16] Veel zin had dat eigenlijk niet meer, want de minister had het stadsbestuur toen al voor onderhandelingen doorverwezen naar de spoorwegmaatschappij.

Onderhandelingen

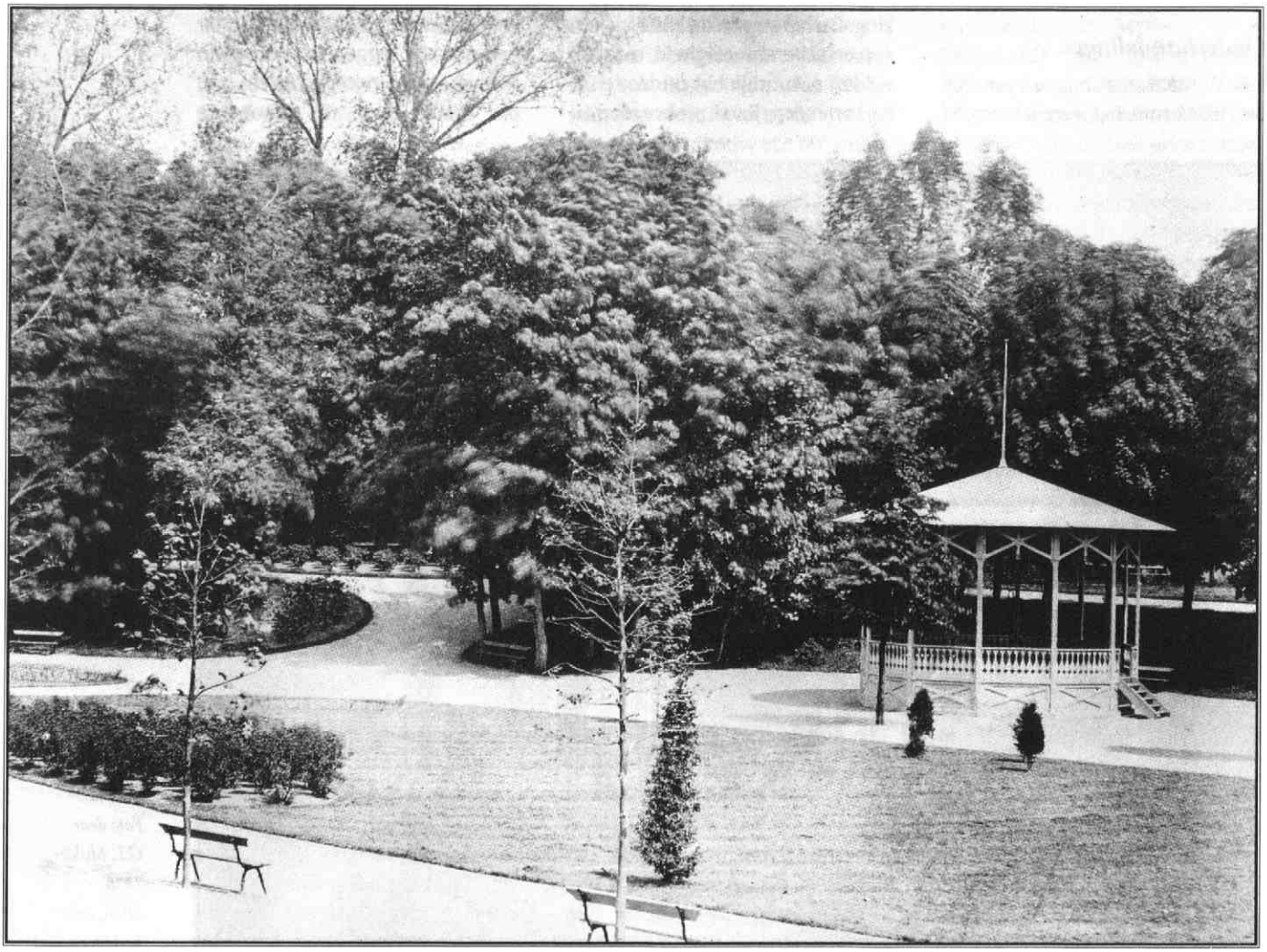
B & W richtten zich op 28 juni tot de HIJSM met het verzoek om te onderhandelen over een alternatief traject.[17] Het antwoord, dat al na enkele dagen volgde, was veelbelovend: de Raad van Administratie was graag bereid aan het overleg mee te werken en had zelfs al de "opnemingen" gedaan, die voor de beoordeling van de nieuwe ontwerpen vereist waren. De wethouders W.R. Boer en W.J. Royaards van den Ham werden gecommitteerd om namens B & W de onderhandelingen te voeren. Op vrijdag 8 juli om 11 uur was het zover en werd een delegatie van de spoorwegmaatschappij op het stadhuis ontvangen.
Het werd een moeizame bespreking. De heren van de HIJSM leken één en al bereidwilligheid, maar zij wilden natuurlijk het onderste uit de kan halen. Eerst probeerden zij toch nog de oorspronkelijke route, met wat aanpassingen, door te zetten. Pas toen bleek dat de Utrechtse gecommitteerden zich niet lieten vermurwen, verklaarden zij zich "ter minne van de vrede" bereid mee te werken aan het alternatieve plan. Maar... dat was een grote opoffering en daar moest iets tegenover staan. De stad Utrecht zou dan ook als tegenprestatie aan strenge voorwaarden moeten voldoen: afsluiting van de 1e en 2e Baansteeg en aanleg en onderhoud van een parallelweg langs de oostzijde van de spoorbaan; verschaffing door de gemeente van een toegangsweg tegenover de Maliebrug naar het aan te leggen stationsplein (het daarvoor nodige terrein zou op kosten van de gemeente

Het Maliebaanstation. Foto door G.L. Mulder, 1878. HUA, coll. beeldmateriaal.

Oosterspoorweg moet wijken

onteigend worden); kosteloze afstand van de nodige gemeentegronden en wateren[18].
Voor de stad waren deze voorwaarden zeer nadelig, maar de HIJSM stond sterk. Het was immers een gunst, dat de maatschappij bereid was het tracé te verleggen. Als het stadsbestuur akkoord ging met de voorwaarden, dan zou de spoorlijn ten oosten van de Maliebaan aangelegd worden; het station zou niet op het Hieronymusplantsoen worden gebouwd, maar bij de Maliebaan. Het plantsoen en de singel zouden gespaard worden. Als het stadsbestuur niet aan de voorwaarden wilde voldoen, dan zou het oorspronkelijke plan vermoedelijk zonder pardon uitgevoerd worden. Er moest ook nog snel beslist worden, want de HIJSM wenste vóór 23 juli antwoord te ontvangen.
In de raadsvergaderingen van 14 en 15 juli 1870 werd langdurig en soms heftig gediscussieerd over het nieuwe plan.[19] Er werd door de raadsleden uiteraard gemopperd over de ontstane situatie. Wat had het eigenlijk voor zin om plannen ter inzage te leggen, als de minister toch niet naar bezwaren wilde luisteren? De Tweede Kamer moest zich nog wel over de zaak buigen, maar de raadsleden hadden het sterke vermoeden, dat de belangen van de spoorwegmaatschappij zwaarder zouden wegen dan de problemen van de stad Utrecht. Nu moest er besloten worden over nadelige voorwaarden en over plannen die men duister en onvolledig vond. De financiële consequenties waren niet te overzien. Bovendien had de spoorwegmaatschappij de route die de gecommitteerden voorgesteld hadden, op het laatste moment zo aangepast, dat de

Het Lucasbolwerk in 1877. Foto door C. Marcussen m.a.v. J.M. Muller jr. HUA, coll. beeldmateriaal.

spoorweg dwars door de Nieuwe Baan zou gaan. Daarover waren de raadsleden zeer verbolgen. De Nieuwe Baan was een fraai plantsoen, compleet met vijver, dat in 1768 aangelegd was tussen de Maliebaan en de Biltstraat. Het terrein, gelegen bij de buitenplaatsen De Oorsprong en Het Hogeland, was een geliefde plaats voor feesten en concerten.

Veel keus had de gemeenteraad echter niet. De burgemeester drukte het plastisch uit: "Als 't ware met de pistool op de borst gedwongen moeten wij, door den nood gedrongen, wel toegeven". De raad stemde uiteindelijk met 20 tegen 3 stemmen in met de voorwaarden.

Het nieuwe plan werd op 3 september ontvangen en ter secretarie ter inzage gelegd. Er kwamen het volgende jaar nog wel bezwaren tegen de onteigeningsplannen, maar uiteindelijk kon op 24 juni 1872 het contract met de HIJSM getekend worden. Nog geen twee jaar later, op 10 juni 1874, werd de Oosterspoorweg in gebruik genomen.

125 jaar later

Inmiddels is het 125 jaar geleden, dat het Maliebaanstation geopend werd. Als halteplaats was het fraaie gebouw niet zo'n succes. Nadat aan de Biltstraat een halte was geopend, reisden slechts weinig passagiers door tot de Maliebaan. Bovendien reden op den duur de meeste treinen naar het Centraal Station. In 1939 werd het Maliebaanstation, tegelijk met de halte aan de Biltstraat, voor alle reizigersvervoer gesloten. Het gebouw kreeg uiteindelijk wel een goede bestemming: in 1953/54 werd het in gebruik genomen als Spoorwegmuseum.

Het Spoorwegmuseum viert het jubileum met een tentoonstelling over Nederlandse stationsarchitectuur. Het Utrechts Archief sluit daarbij aan met een kleine gangtentoonstelling, speciaal over het verzet tegen de Oosterspoorweg. Daar zijn onder meer de plattegronden te zien waarop de gewraakte route aangegeven is.

Als het stadsbestuur, de ingezetenen en de diverse instellingen zich niet zo eensgezind hadden geweerd tegen de eerste plannen van de Oosterspoorweg, dan had het oostelijke deel van de stad er nu heel anders uitgezien. De raadscommissie die in 1870 de petitie aan de minister aangeboden had, eindigde haar verslag met een waarschuwing: "...dat bij het gevaar dat voor onze gemeente blijft dreigen dat haar wat haar lief en waard is zal worden ontnomen, de meeste waakzaamheid moet worden aanbevolen; dat niet bij het tot hiertoe verrigte mag worden ingesluimerd...".[20] Deze waarschuwing geldt nog steeds.

Voornaamste bronnen
(Het Utrechts Archief)

- Besluiten c.q. notulen van de gemeenteraad, met als bijlagen ingekomen en minuten van uitgaande stukken, 1870. SA V, inv.nr. 67x.
- Besluiten van burgemeester en wethouders, met als bijlagen ingekomen en minuten c.q. afschriften van uitgaande stukken, 1870. SA V, inv.nr. 94x.
- Besluitenlijsten van B & W betreffende fabricage, met als bijlagen de ingekomen en minuten van uitgaande stukken, 1870. SA V, inv.nr. 389x.
- Ingekomen en minuten van uitgaande stukken van de burgemeester, met agenda's, 1870. SA V, inv.nr. 91x.
- Rechtskundige rapporten. Archief GAU, inv.nr. 604, rapport nr. 1274.
- Stukken betreffende bezwaren tegen de (niet gerealiseerde) route van de Oosterspoorweg door en langs een deel van de singel in Utrecht, 1870. SA V, inv.nr. 1310bis.
- Utrecht en de Ooster-Spoorweg. Utrecht, P.W. van de Weijer, 1870. Bibl.sign. LVX A 8.
- Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad, 1869-1870.
- Verslag van het verhandelde in de gemeenteraad. Bibl.sign. XXXIII E 14.

Noten

1. SA V 94x, 1869 jan-apr (deel 17), pag. 42 en bijlage 103.
2. SA V 91x, 1869 nr. 61.
3. SA V 94x, 1869 mei-aug (deel 18), pag. 11 en bijlagen 24-25.
4. Verslag verhandelde gemeenteraad, 1870, pag. 94.
5. SA V 389x, 1870 apr-jun (deel 21), nr. 27, en SA V 1310bis.
6. SA V 67x, 1870 mei-aug (deel 20), pag. 16 en bijlagen 124 AB, en SA V 1310 bis.
7. SA V 389x, 1870 jul-sep (deel 22), nr. 15 A pag. 32.
8. SA V 389x, 1870 apr-jun (deel 21), nr. 86.
9. SA V 67x, 1870 mei-aug (deel 20), pag. 4-7.
10. Ibidem, pag. 17 en 21-22 en bijlagen 125 AB.
11. Ibidem, pag. 27-28 en bijlage 151.
12. Ibidem, bijlage 150.
13. SA V 389x, 1870 jul-sep (deel 22), nr. 15 Z.
14. Ibidem, nr. 15 L.
15. Ibidem, nr. 15 M.
16. Ibidem, nrs. 15 A - 15 SS.
17. SA V 94x, 1870 mei-aug (deel 21), pag. 25 en bijlage 50.
18. Ibidem, bijlage 67.
19. Verslag verhandelde gemeenteraad, 1870 pag. 89-104.
20. SA V 67x, 1870 mei-aug (deel 20), bijlage 151.

Jaarverslag Vereniging Oud-Utrecht 1998

Het jaar 1998 stond geheel in het teken van het 75-jarig bestaan van de vereniging. Hieraan was een uitgebreide ledenwerfactie gekoppeld met de bedoeling om via de verschillende lustrumactiviteiten nieuwe leden te werven.
Het lustrumjaar werd op 14 maart in slot Zeist officiëel geopend door de oud-commissaris van de Koningin, jhr.dr. P.A.C. Beelaerts van Blokland. Bij deze gelegenheid werd de Oud-Utrechtprijs uitgereikt aan mevrouw drs L. Bogaers.
Het lustrumthema Utrecht en het water kreeg op vijf achtereenvolgende dinsdagavonden in maart en april gestalte in vijf lezingen waarin het element water een centrale plaats innam. Water was ook het thema van de tentoonstelling van prenten, tekeningen en foto's uit de collectie van Het Utrechts Archief, die gedurende de zomermaanden in het Waterleidingmuseum was te zien.
Op zaterdag 13 juni werd met twee volle rondvaartboten een boottocht gemaakt over de Vecht tot Breukelen. Deze tocht, georganiseerd in samenwerking met de historische verenigingen Maarssen en Breukelen, die onderweg voor een gedegen uitleg zorgden, was een groot succes. Twee weken later voerde een fietstocht door Zuidoost-Utrecht langs allerlei elementen die met water te maken hebben en verzorgden gidsen van 't Gilde rondleidingen in de stad Utrecht langs bruggen en water.
Van 10 tot 30 augustus was met een waterfiets een puzzeltocht door de Utrechtse grachten te maken, waarbij vele historische plaatsen konden worden bezocht die met een rondvaartboot niet bereikbaar zijn.
Tijdens de Open Monumentendag op zaterdag 12 september werd in Architectuurcemtrum Aorta de tentoonstelling geopend van foto's die voor de *Oud-Utrecht* fotowedstrijd waren ingezonden en werden de prijzen aan de winnaars uitgereikt. Tevens werd hier de videoband met de titel *Utrecht en het water* gepresenteerd.
In drie rondes werd door verschillende historische verenigingen het lustrumspel Triviant gespeeld. De voorrondes werden gehouden op 5 september in Utrecht en op 19 september in Woerden. De finale tussen de historische verenigingen van Leusden en Nieuwegein en Oud-Utrecht, die op 10 oktober in de aula van het Academiegebouw in Utrecht plaats vond, werd gewonnen door de jubilerende vereniging.
De laatste activiteit die voor het lustrumjaar werd georganiseerd, op zondag 13 december, was de onthulling van (het prototype van) de lantaarnconsole bij de Smeebrug in Utrecht met de Utrechtse wereldreiziger Olivier van Noort als onderwerp. Na afloop werden in het Bartholomeusgasthuis het eerste exemplaar van het Jaarboek 1998 en de laatste twee Archeologische Kronieken van de Provincie Utrecht (1994-1995 en 1996-1997) gepresenteerd. Tijdens deze feestelijke afsluiting van het lustrumjaar, waarbij een groot aantal leden en andere belangstellenden aanwezig was, werden tevens de leden van de lustrumcommissie bedankt voor het vele werk dat zij voor de verschillende activiteiten hebben verricht.
De voorjaarsledenvergadering op donderdag 16 juni werd deze keer niet beëindigd met een lezing, maar met een discussie over de koers van de vereniging naar aanleiding van een brief van drie leden. Om een en ander uit te werken werd een commissie van acht leden ingesteld waarin de vice-voorzitter namens het bestuur zitting heeft.
Na afloop van de najaarsledenvergadering op dinsdag 17 november sprak ons lid D. Koen over de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Tijdens de najaarsledenvergadering werden de juist afgetreden voorzitter, J.W. Lemaier, en het oud-bestuurslid A. Pietersma tot ereleden benoemd. Eerder dit jaar overleed het erelid H. van Zuijlen.

Het Tijdschrift

Met ingang van jaargang 1998 werd het Tijdschrift uitgeven in een nieuwe vormgeving. Nieuw was ook de rubriek 'Van de bestuurstafel' waarmee het bestuur de leden wil informeren over zijn activiteiten.
Verschillende artikelen waren gewijd aan het lustrumthema Utrecht en het water, onder andere over de reis die de in Utrecht geboren Olivier van Noort 400 jaar geleden om de wereld maakte, Utrechts oudste watertoren, het pompstation in Soestduinen en de bespreking van het jubileumboek van het Waterleidingbedrijf Midden-Nederland.

Het Jaarboek

In het Jaarboek 1998 waren, anders dan aanvankelijk de bedoeling was, niet alle artikelen aan water gewijd. Het eerste exemplaar werd op 13 december aangeboden aan de heer A.A. Manten, voorzitter van de Historische vereniging Oud-Maarssen en initiatiefnemer van de Stichting Stichtse Geschiedenis.

De activiteiten

Vrijwel alle activiteiten die werden georganiseerd hadden betrekking op het lustrum van de vereniging. Daarnaast werd door de Activiteitencommissie gewerkt aan de voorbereiding van de Stichtendag, de studiedag die samen met leden van historische verenigingen in het Oversticht in 1999 in de provincie Utrecht zal plaats vinden.

Actuele ontwikkelingen

In 1998 deden zich weinig relevante zaken voor waarvoor de vereniging aanleiding zag in actie te komen. Bij de gemeenteraad van Utrecht is geprotesteerd tegen de voorgenomen sloop van de pastorie van de St.-Anthoniuskerk aan de Kanaalstraat. De commissie Actuele Ontwikkelingen blijft de lopende projecten, zoals de bouw van Leidsche Rijn, kritisch volgen.

Samenstelling bestuur en commissies

De bestuursleden S. van Dockum, Y. Nobel en J.W. Lemaier traden af. Mevrouw C.C.S. Wilmer werd in het bestuur benoemd. Zij nam het secretariaat over van mevrouw J.C.M. Pennings die daarna de pr-portefeuille voor haar rekening nam.
De Activiteitencommissie werd versterkt met de heren J.J.W. Hauptmeijer en H.J.M. Hodes.
De Commissie Actuele Ontwikkelingen werd uitgebreid met drie nieuwe leden: de heren G. Haisma, E. Teunissen en L.A. van der Tuuk. In de andere commissies traden geen veranderingen op.
Nieuw was de "Commissie van acht" die zich met de koers van de vereniging bezig houdt. Deze werd tijdens de voorjaarsleden vergadering benoemd en bestaat uit de heren P.A. Blok, C.A. Bos, J.J. Luijt, B.J. Martens van Vliet, A. Snijder, L.A. van der Tuuk en de dames M. Houtman en M. Dolfin.

Notulen ledenvergadering 1998

NOTULEN VAN DE LEDENVERGADERING VAN DE VERENIGING OUD-UTRECHT OP 17 NOVEMBER 1998 IN DE LUTHERSE KERK, HAMBURGERSTRAAT 9 TE UTRECHT

Aanwezig: allen die de presentielijst hebben getekend. Afwezig: de heer T.J. Hoekstra en de heer J.J. Luijt.

1. Opening
De voorzitter opent de vergadering om 19.45 uur in de Lutherse kerk. Hierheen moest worden uitgeweken omdat de verwarming van de Pieterskerk, waar de vergadering zou plaats vinden, het de vorige dag had begeven.

2. Notulen van de voorjaarsledenvergadering op 16 juni 1998
Deze worden onder dankzegging goedgekeurd.

3. Ingekomen stukken en mededelingen
Het werkgroepje, waarover in de notulen is gesproken, is de "Commissie van acht" geworden die inmiddels één keer bijeen is geweest. Het tweede gesprek vindt over enige tijd plaats. Hierbij zal dan ook vanuit de redactie iemand aanwezig zijn.
De ledenwerfactie heeft tot op heden geresulteerd in 214 nieuwe leden.
Stichting Leerstoel Utrecht Studies: het is verheugend om te kunnen meedelen dat professor't Hart voor een periode van drie jaar is herbenoemd. Hij zal in februari 1999 zijn intrederede houden.
Oud-Utrecht heeft twee vertegenwoordigers in het stichtingsbestuur. De vacature, ontstaan na het terugtreden van de heer Pietersma, is inmiddels vervuld door mevrouw E.S.C. Erkelens-Buttinger, provinciaal archiefinspecteur.
Naar aanleiding hiervan informeert de heer Martens van Vliet of het gebruikelijk is dat vanuit de Vereniging bij de bijzonder hoogleraar wordt geïnformeerd naar zijn vorderingen. De voorzitter antwoordt hierop dat het eenieder vrijstaat om hiernaar bij de heer 't Hart te informeren. Hij zegt wel toe dat de vraag naar het stichtingsbestuur wordt doorgespeeld. Wellicht kan via het Tijdschrift een terugkoppeling naar de vereniging geschieden.

4. Mededelingen betreffende het lustrum van de vereniging
De vice-voorzitter blikt kort terug op de finale van het lustrumspel. Hierbij waren maar weinig toehoorders aanwezig. Het team van Oud-Utrecht heeft de finale gewonnen. In onderzoek is nog of het spel kan worden herhaald als hiervoor een groter aantal historische verenigingen kan worden geïnteresseerd. Dan zou het vele voorbereidende werk nog beter tot zijn recht komen.
De laatste activiteit van de lustrumcommissie is de plaatsing van de lantaarnconsole. Op deze console staat centraal de Utrechter Olivier van Noort, die in 1598 om de wereld is gezeild. Aan steenhouwer Koos Boomstra is de opdracht tot het maken van de console verstrekt. De gemeenteraad van Utrecht heeft de console inmiddels aanvaard. Ook is het verheugend dat vanuit de gemeente Utrecht bereidheid bestaat medewerking te verlenen bij de plaatsing.
De console wordt geplaatst onder een lantaarn nabij de Smeebrug en is daar van twee kanten te bekijken. Op 13 december zal om 15.30 uur het model aan de gemeente worden aangeboden en onthuld. Daarna zal de festiviteit in het Bartholomeusgasthuis worden voortgezet, waar tevens het Jaarboek 1998 zal worden aangeboden.
Het bestuur is de leden bijzonder erkentelijk voor de lustrumdonaties die bij de penningmeester zijn binnengekomen. 47,2 % van de leden heeft op het verzoek gereageerd, hetgeen resulteerde in een totaalbedrag van *f* 21.000,=. Dat is gemiddeld *f* 26,61 per lid, terwijl een bijdrage van *f* 15,= was gevraagd.

5. Begroting 1999
De penningmeester geeft een korte toelichting, waarna de begroting door de vergadering wordt aanvaard.
De heer G.P. Kruseman vraagt of er niet nu al geld moet worden gereserveerd voor het volgende lustrum wanneer de vereniging 80 jaar bestaat. De voorzitter antwoordt dat het niet vanzelfsprekend is dat ieder lustrum wordt gevierd. Daarvoor moeten eerst plannen worden gemaakt. De heer J. Hauptmeijer informeert of er een post van f 30.000,= kan worden meegenomen voor de Stichtendag 1999. Het programma voor deze dag is echter nog niet bij het bestuur bekend, dus ook niet wat de kosten hiervoor bedragen. Dit zal worden onderzocht en dan komt het bestuur er in de voorjaarsvergadering op terug. Voor de nieuwe kascommissie zijn weer twee leden nodig. De heer Baars wordt bij acclamatie gekozen. De heer Pietersma stelt zich niet herkiesbaar. In zijn plaats biedt de heer Kruseman zich aan.

6. Mededelingen vanuit de Vereniging
Tijdschrift: Mevrouw Van de Vrugt meldt dat er in 1998 veel aandacht is besteed aan het lustrum. In het eerste nummer van 1999 zal een fotocollage worden opgenomen van de verschillende activiteiten.
Er is een nieuwe rubriek "Van de bestuurstafel" die moet zorgen voor een goede informatievoorziening vanuit het bestuur naar de leden.
Vooruitblikkend kan worden gesteld dat de enthousiaste redactie een leesbaar en lezenswaardig tijdschrift wil uitbrengen en dat men open staat voor ideeën en suggesties van leden. We moeten ons natuurlijk wel realiseren dat de redactie bestaat uit vrijwilligers die deze werkzaamheden veelal naast hun drukke baan moeten verrichten.
Jaarboek: De heer Pietersma stelt dat de redactie het plezierig vindt dat er een ruim budget beschikbaar is voor het jaarboek. Het zal op tijd gereed zijn; de overhandiging van het 1e exemplaar is op 13 december.
De vormgeving is aangepast aan de huisstijl van de vereniging en het jaarboek wordt voorzien van een fraai vierkleurenkatern.
Er is uiteraard aandacht voor het lustrumthema water. Overigens bleken niet alle lezingen van het Studium Generale geschikt om te worden opgenomen.
Het jaarboek bevat onder meer artikelen over: turf in Soest, de oudste romaanse Domkerk in Utrecht, stoomboten, Albert van der Schoor, een dierentuin in de stad Utrecht, een kanaal naar de Eem en natuurlijk de kroniek.
SPOU: De heer Pietersma wijst erop dat dit één van de dochters van de vereniging is die volledig op eigen benen staat. In juni is het 19-jarig bestaan gevierd.
Er is in 1998 veel aan de fondslijst toegevoegd. Zo verschenen in de MIP-reeks de delen Leusden, Loosdrecht en Renswoude. Delen over Eemnes, Woerden, Harmelen, Loenen en Maarn zijn in voorbereiding.
De Kadastrale Atlas provincie Utrecht 1832 werd uitgebreid met de delen Leusden en Doorn. In voorbereiding is nu het deel van de stad Utrecht.
In de reeks Provinciale Archeologische Kroniek verscheen het deel 1994-1995 en in december komt het deel 1996-1997. Hierin is ook informatie van de stad Utrecht opgenomen. Beide delen worden voor de leden bij het Jaarboek gevoegd. In de serie Utrechtse Biografieën stad Utrecht verschijnt op 24 november het vijfde en laatste deel. De regionale serie is inmiddels

Notulen ledenvergadering 1998

uitgebreid met Het Eemland, deel 1. Het tweede deel Eemland wordt eind 1999 verwacht.

Commissie actuele ontwikkelingen: De heer Van Batenburg meldt dat de commissie zich heeft verdiept in de brief van de Werkgroep Herstel Leefbaarheid Oude Stadswijken betreffende de vestiging van Het Utrechts Archief in het rechtbankgebouw aan de Hamburgerstraat. Hieraan zal conform een van de adviezen van de commissie een artikel in het Tijdschrift worden gewijd, vergezeld van een weerwoord van de directeur van Het Utrechts Archief, de heer J. Jamar.

De commissie, inmiddels uitgebreid met de heer L. van der Tuuk, houdt zich ook bezig met monitoring om het bestuur in een vroeger stadium op de hoogte te kunnen brengen van bedreigde plekken in de stad.

Activiteitencommissie: Mevrouw Vroemen somt de activiteiten op die de commissie heeft georganiseerd, zoals een geslaagde fietstocht naar Leidsche Rijn, en in voorbereiding heeft:

Februari: bezoek en lezing Rietveldhuis in samenwerking met het Historisch Platform.

Maart: bezoek en lezing Nieuw Amelisweerd waarin de Utrechtse behangsels centraal staan.

April: lezing in het Volksbuurtmuseum Wijk C door mevrouw L. Bogaers.

Mei: literaire wandeling.

Tevens doet ze een dringend beroep op de leden om kandidaten aan te dragen voor de activiteitencommissie.

De heer Martens van Vliet attendeert de commissie erop dat Broese Wristers bezig is met de voorbereiding van literaire boottochten. Tevens vraagt hij aandacht voor de voortgang van het Historisch Café nu de heer Van Rooyen hiermee gaat stoppen. Het bestuur zal zich hierover in de eerstkomende vergadering beraden, evenals over de locatie. De kelder van het Weeshuys met zijn slecht verlichte trap heeft ook geen bediening meer.

7. Bestuur

De vice-voorzitter, de heer P.A. Blok, wordt bij acclamatie benoemd tot voorzitter waarna hij verder de vergadering voorzit. Hij zegt ernaar te streven de band met de leden nauwer aan te halen, waarbij onder andere het Tijdschrift als platform moet worden ingezet. Hij staat stil bij het vertrek van de scheidende voorzitter, de heer J.W. Lemaier, die meer dan drie periodes deel heeft uitgemaakt van het bestuur. Hij trad aan als penningmeester en die functie heeft hij ook bij de SPOU vervuld. In zijn periode is de ledenadministratie geprofessionaliseerd. Vanuit Oud-Utrecht heeft hij zich ingezet voor de oprichting van de SPOU in welk bestuur hij nog steeds zitting heeft. De voorzitter constateert bij de heer Lemaier een zeldzame combinatie van culturele bevlogenheid en zakelijkheid. Het bestuur heeft besloten hem tot erelid van de vereniging te benoemen. Dit wordt met een boeket bloemen tot uitdrukking gebracht.

Als blijk van waardering voor al hetgeen hij in de achterliggende jaren voor de vereniging heeft gedaan en nog doet heeft het bestuur ook de heer A. Pietersma tot erelid benoemd, waarna hem eveneens bloemen worden overhandigd.

De heer Pietersma is op de volgende onderdelen van de vereniging actief (geweest):

- secretaris van het bestuur
- bestuurslid van de SPOU
- redactie van het Jaarboek
- bestuurslid van de Stichting Utrecht Studies.

Hij is altijd actief en betrokken geweest zonder zich op de voorgrond te plaatsen.

Aftredend is mevrouw Nobel die indertijd met name voor de PR-taken was aangetrokken.

Inmiddels zijn deze taken overgenomen door mevrouw Pennings.

Mevrouw Van de Vrugt wordt voor een periode van drie jaar herbenoemd.

8. Rondvraag

De heer Collard vraagt of Oud-Utrecht op enige wijze is betrokken bij het Millenniumproject van het Centraal Museum Panorama 2000. Het antwoord hierop is neen.

De heer Martens van Vliet vraagt aandacht voor het feit dat de najaarsledenvergadering – niet voor de eerste keer – samenvalt met de jaarvergadering van het Monumentenfonds. De voorzitter wijst erop hoe moeilijk het is om een vergaderdatum en locatie te vinden en zegt toe dat het bestuur in de toekomst nog meer zijn best zal doen om deze doublures te voorkomen.

9. Sluiting

De vergadering wordt om 20.45 uur gesloten.

Voorjaarsledenvergadering 1999

Het bestuur van de Vereniging Oud-Utrecht nodigt de leden uit tot het bijwonen van de Voorjaarsledenvergadering op donderdag 10 juni 1999 om 19.30 uur in de Dekenkapel van de Pieterskerk te Utrecht.

Agenda

1. Opening

2. Ingekomen stukken en mededelingen

3. Notulen van de najaarsledenvergadering op 17 november
(zie elders in dit nummer)

4. Jaarverslag 1998
(zie elders in dit nummer)

5. Jaarrekening 1998
(zie elders in dit nummer)

6. Mededelingen vanuit de Vereniging

7. Samenstelling van het bestuur
Dit jaar verstrijkt de statutaire zittingstermijn van drie jaar van de heer P. Kroes. Hij stelt zich herkiesbaar voor een volgende periode van drie jaar.

8. Rondvraag

9. Sluiting

Na afloop van de vergadering zal drs T.J. Hoekstra, medewerker van het Bureau Monumenten van de gemeente Utrecht, na een korte inleiding een uitgebreide rondleiding verzorgen in de Pieterskerk.

De avond zal worden afgesloten met een drankje.

Toelichting bij de jaarrekening 1998

Hierbij treft u de jaarrekening 1998 in verkorte vorm aan. De volledige jaarcijfers, voorzien van een verklaring van goedkeuring door de kascommissie, zullen op de voorjaarsledenvergadering ter inzage liggen.

In de jaarrekening 1998 vallen direct een paar grote verschillen met 1997 op:

Het Jaarboek 1998 was niet zo dik als in het Romeinenjaar 1997 en bovendien zijn er geen auteursvergoedingen uitgekeerd zodat de Jaarboekkosten aanzienlijk lager zijn. Het aanpassen van het uiterlijk aan onze nieuwe huisstijl werkte uiteraard kostenverhogend.

Deze nieuwe huisstijl drukt ook zijn stempel op de kostenverhoging van het Tijdschrift *Oud-Utrecht*. Bovendien werd besloten de buiten- en binnenkant van de omslag in full-color te laten uitvoeren. De hiermee gepaard gaande extra uitgaven worden voor een deel goedgemaakt door hogere advertentiebaten.

De kosten van de Activiteiten zijn in vergelijking met andere jaren veel lager omdat vrijwel alle activiteiten plaatsvonden in het kader van de jubileumviering.

De Kosten van Beheer vielen daarentegen hoger uit doordat het bestuur zich heeft laten bijstaan door een betaalde kracht.

In de aanloop naar de jubileumviering heeft het bestuur tijdens de vorige verslagperiode twee besluiten genomen met flinke financiële gevolgen: de reeds genoemde nieuwe huisstijl en de actie Ledenwerving. Deze actie, die ten tijde van het opstellen van de "Begroting 1998" medio 1997 in zijn omvang niet voorzien is, heeft aanzienlijke kosten met zich mee gebracht. De hooggestemde verwachtingen betreffende toestroom van nieuwe leden is maar gedeeltelijk uitgekomen. Mede door de actie hebben zich in dit boekjaar 216 nieuwe leden aangemeld, waardoor ondanks het grote aantal afmeldingen toch een ledengroei van 159 resulteerde. Dit komt tot uitdrukking in de stijging van de post Contributies maar ook in de stijging van de kosten voor de Provinciale Archeologische Kronieken. Het effect van de actie werkt gelukkig nog enigszins na. Ten tijde van dit schrijven tellen wij 1878 leden.

Alle baten en uitgaven van de Jubileumviering zijn verwerkt in de boeken van de Stichting Oud-Utrecht 75 jaar. Hoewel de financiën van de Stichting nog niet geheel afgerond zijn laat het zich aanzien dat het Jubileum met een klein positief saldo afgesloten kan gaan worden.

Tenslotte wil ik graag van de gelegenheid gebruik maken om al die leden die niet alleen hun contributiebetaling op eigen initiatief verhoogden maar bovendien de Jubileumviering royaal subsidiëerden, nogmaals van harte te bedanken.

Utrecht, 19 april 1999
P. Kroes, penningmeester

Vereniging Oud-Utrecht — Verkorte jaarrekening 1998 (Afgerond op hele Nederlandse guldens)

	Begroting 1997	Jaarrekening 1997	Begroting 1998	**Jaarrekening 1998**	Begroting 1999
BATEN :					
Contributies	90.000	88.878	89.000	**94.808**	91.000
Donaties en legaten	13.000	44.704	13.000	**18.876**	18.000
Advertenties e.d.	10.000	10.550	10.000	**14.600**	10.000
Verkopen	1.000	3.026	1.000	**1.043**	1.000
Div. finan. baten	6.000	16.806	6.000	**16.169**	6.000
Jubileumgiften			25.000	**0** 1)	
	120.000	163.964	144.000	**145.496**	126.000
LASTEN :					
Tijdschrift O-U.	50.000	48.629	50.000	**57.190** 2)	50.000
Jaarboek O-U.	40.000	70.456	40.000	**44.842**	40.000
Activiteiten e.d.	5.000	3.953	5.000	**1.622**	5.000
Gem. arch. kroniek	5.000	0	0	**0**	0
Prov. arch. kronieken	3.000	7.000	7.500	**9.407**	4.000
Utr. Biografiën	2.500	2.738	2.500	**2.500**	3.000
Oud-Utrecht-prijs	2.500	2.500	3.000	**3.000**	3.000
Leerstoel Utr.-studies	5.000	3.000	5.000	**2.500**	4.000
Kosten beheer	12.000	12.373	15.000	**19.335**	15.000
Ledenwerving	0	0	0	**44.384** 3)	0
Algemene kosten	5.000	1.095	5.000	**1.011**	4.000
Jubileum 1998 (Reservering)	10.000	10.000	10.000	**0** 4)	0
	140.000	161.744	143.000	**185.790**	128.000
Resultaat	-20.000	2.220	1.000	**-40.294**	-2.000
Eigen Vermogen		98.293		**57.999**	

Korte toelichting:
1) Alle jubileumgiften zijn doorgeboekt naar de Stichting Oud-Utrecht 75 jaar.
2) De kosten van het T.O-U. zijn gestegen door het kleurenomslag en de nieuwe vormgeving.
3) Dit zijn niet begrote kosten voor o.a. aanschaf cd's en nieuwe ledenwerffolders.
4) De reservering ten laste van 1997 is vrijgevallen wegens voldoende ontvangen Lustrumgelden.

Boekbespreking

Reactie op Agnietenreeks

Toen ik mijn voorganger drs. Jos de Meyere in het vroege voorjaar van 1997 Madonna met wilde rozen als presentje overhandigde, kondigde hij de bespreking ervan al aan. Zonder te verzanden in een vage discussie over wat nu precies kunsthistorisch onderzoek is, welke onderzoeksresultaten van belang zijn of niet en hoe je een museumgebouw voor buitenlanders beschrijft, wil ik graag een aantal van zijn onjuistheden rechtzetten.

LIESBETH M. HELMUS
CONSERVATOR OUDE BEELDENDE KUNST IN HET CENTRAAL MUSEUM TE UTRECHT

Voordat ik daartoe overga wil ik echter graag op één punt schuld bekennen. Joachim Wtewael heeft inderdaad geen zes, maar tien portretten naar het leven geschilderd. Het is de enige onjuistheid die De Meyere terecht in mijn boek constateerde. De fout die De Meyere maakt door te schrijven dat Helsinki in Zweden ligt is van dezelfde orde.
Dat Hendrick ter Brugghen een leerling was van Dirck van Baburen schrijf ik niet. Ik schrijf dat Hendrick ter Brugghen een leerling was van Abraham Bloemaert.

De Agnietenreeks bestaat, en dat zou De Meyere als abonnee moeten weten, niet uit vier delen, maar uit acht. Afgezien van *Madonna met wilde rozen*, Het beste van Wim T. Schippers, *Van Aalmoes tot AOW* en *Het stenen geheugen* zijn *Droog Design '91-'96* van Ida van Zijl, J.H. Moesman *'Beste Vriend! Vuile Ploert'* geschreven en samengesteld door Dick Adelaar en Her de Vries, *Modehuis Oud-Amelisweerd* van de hand van José Teunissen, Marjan Unger en Chris van Velthuizen en *N.T.Z.T. Narcisse Tordoir* met een inleiding van Marja Bosma verschenen. De Agnietenreeks is niet gekoppeld aan exposities zoals De Meyere beweert, al komt dat wel eens voor, en is bovendien niet afgesloten. In één van de volgende delen zullen de lezingen worden gepubliceerd van het zeer succesvolle symposium The Paintings of Pieter Jansz. Saenredam (1597-1665). Conservation and Technique, gehouden in het Centraal Museum op 7 en 8 mei 1998. *Madonna met wilde rozen* en een

P.J. Saenredam
Foto: Centraal Museum Utrecht

Reactie op Agnietenreeks

selectie van 16de- en 17de- eeuwse meesterwerken uit Utrecht is de Nederlandse versie van een catalogus die is verschenen naar aanleiding van een tentoonstelling die niet in twee Zweedse, maar in een Zweeds en een Fins museum plaatsvond. Voor meer informatie over deze tentoonstelling verwijs ik graag naar het voorwoord van de Zweedse catalogus.

De Meyere tekent bezwaar aan tegen het uitlenen van het paneeltje van Jan van Scorel en het `fragiele paneel' van Jacob De Heusch. Voor de duidelijkheid wil ik graag opmerken dat niet alleen het uitlenen van panelen aan derden een risicovolle onderneming is. Doeken kunnen zeker zo kwetsbaar zijn. Er waren en er zijn nog steeds geen conservatorische redenen aan te voeren om het paneeltje van Jan van Scorel niet uit te lenen. De houtsoort waarop Jacob de Heusch zijn schildering heeft aangebracht is geen eiken, maar mahonie. Er bestaat een Afrikaanse en een Amerikaanse soort. De Heusch schilderde, zoals ik op p. 72 schrijf, op zogenaamd Cubamahonie. Cubamahonie is één van de allerhardste houtsoorten die er bestaat en het is bij kenners algemeen bekend dat deze soort weinig tot zéér weinig neiging tot werken heeft. Geen redenen dus om niet uit te lenen. Het paneel is inmiddels ook naar Zuid-Amerika gereisd en behouden thuisgekomen.

De Meyere vindt het jammer dat museumuitgaven in de meeste gevallen beperkt blijven tot tentoonstellingscatalogi en dat musea nog `steeds onvoldoende aandacht besteden aan publicaties van generaliserende aard over hun collecties'. Door deze opmerking in zijn bespreking te maken wekt hij de suggestie dat het Centraal Museum dat ook niet doet. Zoals gezegd bevat de Agnietenreeks ook niet-tentoonstellingscatalogi. Door de publicatie van de reeks bestandscatalogi is het Centraal Museum hard op weg als enig museum in Nederland zijn gehele collectie te ontsluiten. Er zijn inmiddels vier delen verschenen en het deel over de oude schilderkunst verschijnt dit najaar. De manuscripten van de bestandscatalogi moderne kunst en de oude tekeningen en prenten zijn vrijwel klaar en zullen dan ook kort daarna volgen.

Ik verheug me op de verschijning van de bestandscatalogus oude schilderkunst waaraan ik nu werk. Heel graag ga ik daarna een kunsthistorische discussie op niveau aan met De Meyere, die 27 jaar de scepter voerde over deze geweldige collectie. Laten we ideeën uitwisselen over al die zaken die hij nu laat liggen. Zoals bijvoorbeeld mijn nieuwe datering van het *Interieur van de Dom in 1672* van Hendrick van Vliet. Decennialang is deze gelezen als 1672. Juist het feit dat het schilderij 1674 is gedateerd is zo interessant, want dat is het jaar dat het schip van de Domkerk door een orkaan werd weggevaagd. Het heeft Van Vliet wellicht doen besluiten zijn tekening uit 1672 uit te werken tot een schilderij. Laten we in discussie gaan over andere dateringen, over toeschrijvingen, nieuwe interpretaties en identificaties. Want daar gaat het toch uiteindelijk om.

ANNEKE JANSEN

Literatuur-signalement

Boeken

Verkrijgbaar in de boekhandel of bij de uitgever:

Teneinde het voortwoekeren van allerlei kwalen te voorkomen / P.D. 't Hart. - Utrecht : Universiteit Utrecht, Faculteit der letteren, 1999. - 32 p.: 21 cm. - Oratie 1 februari 1999
Over de schoolartsenkwestie in de stad Utrecht

De oudste bestuursregisters van het hoogheemraadschap van Rijnland (14441520) : regesten van de handelingen van dijkgraaf en hoogheemraden / samengest. door J.H.M. Sloof. Leiden : Hoogheemraadschap van Rijnland, 1999. XXIV, 488 p. : ill. ; 25 cm. (Werken der Stichting tot uitgaaf der bronnen van het oudvaderlands recht ; No. 26). Met gloss. reg. ISBN 9072381076

Honderd jaar stadstaal / [samengest. door] Joep Kruijsen en Nicoline van der Sijs. Amsterdam [etc.] : Contact, 1999. 333 p. : ill., krt. ; 23 cm. Met lit.opg. ISBN 9025495532
De taal van twintig steden in Nederland en Nederlandstalig België beschreven

The 'Pietershof' (the close of St Peter) / [by Wybo P. Heere]. [Utrecht] : Faculteit Rechtsgeleerdheid, [1999]. 12 p. :ill. ; 21 cm. Met lit.opg.
De geschiedenis van het gebouwencomplex van de Faculteit Rechtsgeleerdheid van de Universiteit Utrecht Achter St. Pieter

De jeugdalijah van het Paviljoen Loosdrechtsche Rade 19391945/ samengest. door Mirjam Pinkhof ; met bijdr. van Ineke Brasz ... [et al.]. 2e gew. dr. Hilversum : Ver-

loren, 1998. 160 p. : ill., portr. ; 20 cm. (Historische Reeks Loosdrecht ; 4). Met reg. 1e dr.: 1987. ISBN 9080384623
Relaas van de groep Palestinapioniers, die zich in 1939 in Loosdrecht vestigde om zich op dat nieuwe bestaan voor te bereiden. 23 van hen kwamen om

Wij schrijven hier geschiedenis : Loosdrechters, oude en nieuwe / onder red. van Conny Bogaard ... [et al.]. Loosdrecht] : Historische Kring Loosdrecht, 1997. 144 p. : ill., krt., portr. ; 25 cm. Met lit.opg.
Uitgegeven t.g.v. het 25jarig bestaan van de Historische Kring Loosdrecht. ISBN 9080384615

Het zilveren Zeist: de geschiedenis van de Zeister bestekindustrie (± 1900± 1980) / W.D. Voorthuysen. Zeist : A.A.H. Stolk, 1999. 61 p. : ill., tab. ; 24 cm. Met lit.opg., reg. ISBN 9080382728

Jeroen Hermkens en Utrecht : litho's, schilderijen en tekeningen van de stad Utrecht / [Nell Westerlaken ... [et al.]. Venlo : Van Spijk Art Projects ; Utrecht : Kunsthandel Jan Juffermans, 1999. 95 p. : ill. ; 28x30 cm + 1 litho 14/200 (in cassette). Met biogr.
Gesigneerd exemplaar 14/200. ISBN 9062163068
Litho's en schilderijen van de stad Utrecht van Jeroen Hermkens aangevuld met persoonlijke impressies van de stad of een reactie op het werk van Jeroen Hermkens door een aantal schrijvers en journalisten. - Luxe uitgave in cassette

Omwille van het nageslacht : een portret van de stichters van de Familiebeurs Van Westrenen, Jan Jacob van Westrenen en Johanna Catharina Mamuchet van Houdringe, en de tijd waarin zij leefden / door Arie Noordermeer. Utrecht : Familiebeurs Van Westrenen, 1997. 78 p. : ill., portr. ; 21 cm. Met lit.opg., reg.

Scripties:

Ter inzage in de bibliotheek van HUA:

Het leven van een huis / Clémentine Diepen. [Utrecht] : C. Diepen, 1999. 27 bl. : ill., plgr. ; 30 cm. Met lit.opg. Doctoraalscriptie Kunstgeschiedenis Universiteit van Amsterdam.
Geschiedenis van het huis Kromme Nieuwegracht 33 te Utrecht

De Stoopendaal-gravures van het slot en de tuinen te Zeist : functie, doel en betekenis in de 18e en de 20e eeuw / Clémentine Diepen. - [Utrecht] : C. Diepen, 1998. - [60 bl.] : ill. ; 30 cm. - Met lit. opg. - Scriptie Universiteit van Amsterdam.

Antiquarisch

Aangekocht voor de bibliotheek van Het Utrechts Archief:

Het huis Gerzon : geschiedenis van een modehuis 1889 1964 / Jan A.W. Kessels. [S.l.] : [s.n., [1964]. 168 p. : ill., portr. ; 25 cm. Met lit.opg.
Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het 75jarig jubileum als geschenk van het personeel aan de familieleden van de stichters van het Modehuis Gerzon, o.a. het Utrechtse filiaal aan de Oudegracht.

K.N.V.B. Afdeling Utrecht 1901 1951 / [onder red. van J.B.P. Biegelaar ... [et al.]. [Utrecht] : [Koninklijke Nederlandse Voetbalbond Afd. Utrecht], 1951. 140 p. : ill., portr. ; 27 cm.
Gedenkboek uitgegeven bij het vijftigjarig bestaan van de Koninklijke Nederlandse Voetbalbond Afd. Utrecht (v/h Utrechtsche Provinciale Voetbalbond)

Genealogie:

Rond de familie van Gerardus Andriesz de Lange en Cornelia Cornelis Houdijk, gehuwd voor het gerecht van Benschop 26-01-1738 / samengest. door G.M. Berger. Amstelveen : G.M. Berger, [1999]. 186 p. : krt. ; 24 cm. Met reg. Omslagtitel: Rond de familie De LangeHoudijk

Genealogie Oosterlaken Utrecht / C. Hollaar. Beverwijk : C. Hollaar, 1999. 107 p. : ill., krt., tab. ; 30 cm
Een familie afkomstig uit de zuidwesthoek van de Provincie Utrecht 16801998

Je zult maar van Hilten heten : de geschiedenis van het geslacht Van Hilten vanaf 1292 tot heden / samengest. door Karel van Hilten. Tilburg : Van Hilten Familievereniging, 1998. 380 p. : ill., portr., tab. ; 26 cm

Alcuin kreeg een bord pap in Utrecht aan de Rijn

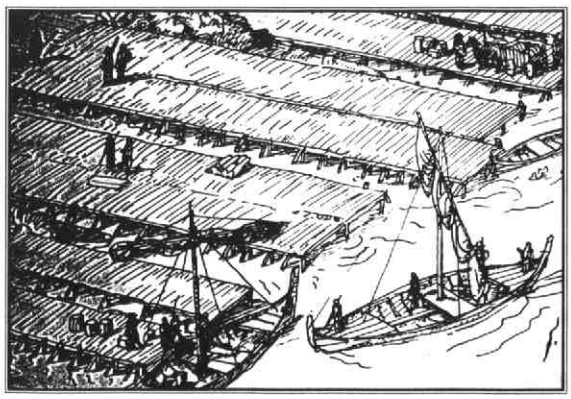
Marsman was natuurlijk de eerste niet die ons land als een rivierenland zag. Al in één van de alleroudste gedichten waarin onze streken worden bezongen, is dit het geval. In dit gedicht uit circa 782 zijn Utrecht en Dorestad havensteden in een land van melk en honing. Maar de bewoners komen er minder goed vanaf. Het leek me goed, dit gedicht nog eens nader te bekijken, en de vertaling op enkele punten te corrigeren. Daardoor moet ook de interpretatie, zeker in de laatste publikaties van deze veel geciteerde bron, herzien worden.

KEES SMIT

Niemand minder dan Alcuin schreef dit gedicht over Utrecht en het water, toen hij zijn herinneringen ophaalde aan een reis die hij twee jaar eerder gemaakt had. Vanuit Engeland was hij naar Rome gereisd, en op de terugweg had hij een belangrijke ontmoeting met Karel de Grote. In hetzelfde jaar zou Alcuin in dienst van de Frankische koning treden en ruim twintig jaar zijn rechterhand blijven.

Het hele gedicht telt 81 Latijnse hexameters, dezelfde versregels die Vergilius schreef en die Alcuin grondig kende. In York was onder zijn voorgangers een bibliotheek gegroeid, die hij de mooiste van Europa maakte. Hij leidde ook de kathedraalschool, waar men het Latijn zo goed leerde beheersen, dat men het ook in poëzievorm kon schrijven. Alcuin haalt in zijn gedicht herinneringen op aan zijn reis, en groet op een hartelijke en speelse manier een aantal vrienden die hij op zijn reis had leren kennen. De brief is voor hem eerder een levende boodschapper dan een opgevouwen vel perkament.

Tekenaar: Pat Andrea

De bisschoppen van Utrecht, Keulen en andere steden krijgen groeten, maar nog liever denkt hij aan Trier en Echternach, waar Willibrord kloosters gesticht had. Willibrord en Bonifatius waren verwanten van Alcuin. Extra aandacht krijgt Aken, waar het hof van Karel de Grote dan is. Ook de geleerden van de paleisschool, toekomstige collega's, worden vrolijk begroet door de poëtische brief.

In Utrecht groet hij Alberik, een neef van de vroegere abt Gregorius van het klooster van St. Maarten, nu zelf abt en bovendien bisschop van Utrecht.[1] Iets verderop in het gedicht komt onze Alberik nog voor in de kring van geleerde vrienden die Alcuin had leren kennen. Na een kort verblijf moet de brief snel doorvaren, en Dorestad links laten liggen, want de kooplieden daar houden niet van poëzie.

Alcuin heeft grote verdiensten gehad voor het culturele leven in de tijd van Karel de Grote, en er zijn talrijke studies geschreven over zijn publicaties op theologisch, liturgisch en educatief gebied, maar nauwelijks over zijn wat middelmatige poëzie. Het gedicht is in 1881 door Ernst Dümmler uitgegeven in de grote serie

Monumenta Germanicae Historica, in deel 1 van de de subreeks met dichters uit de Karolingische tijd, *Poëtae Latini Aevi Carolini* (blz. 220-223).

Eén van de handschriften waarin het is bewaard, bevindt zich in Parijs. Op de tentoonstelling `Willibrord en het begin van Nederland', van 1995/96 in het Museum Catharijneconvent, was het te zien (catalogusnr. 72). In de tentoonstellingscatalogus stond, als enige uitzondering, geen foto van het handschrift.

Karikaturaal

Wat het gedicht zo bijzonder maakt, is dat het zo'n karakteristiek, bijna karikaturaal beeld van ons land en volk geeft. Nederland was toen al de toegangspoort voor het Europese achterland. Een schip moest met veel stuurmanskunst en aan een sleeptouw door de branding de rivier op zien te komen, en misschien zelfs stroomopwaarts getrokken worden aan een jaaglijn. Bij Katwijk mondde de Rijn in de zee uit, en over de Leidse Rijn voer men naar onze bisschopsstad.[2] Utrecht was bijna alleen over water te bereiken.

Ons land, indertijd Frisia genoemd, was voor de Brit Alcuin een land van koeien. Maar of de bisschop rijk was, zoals men meestal denkt, betwijfel ik. Eén nachtje mocht de vreemdeling uit

Alcuin kreeg een bord pap in Utrecht aan de Rijn

het bevriende York op gastvrijheid en een bord pap rekenen, maar meer liever niet. En hij hoefde niet te denken dat er olijfolie of wijn op tafel kwam, zoals in elk beschaafd land.

Was de prior van de abdij al zuinig, nog erger was het in de grote havenstad Dorestad, waar overigens volop wijn doorgevoerd werd. Daar kon een mens maar beter snel voorbij zeilen. De bisschop was een man van cultuur in een stad met een goede school en mooie bibliotheek, waar de geest van Gregorius nog heerste. Maar Dorestad was op de penning, ja uitgesproken gierig, en was niet op cultuur gesteld. De norse[3] Robrecht heeft weinig op met een vagant als Alcuin. We staan er dus, ondanks de goede relaties die er met York sinds de komst van Willibrord bestaan hebben, niet best op. Engelsen zijn altijd al jaloers op onze handel geweest, ze hebben versjes waarin 'Dutch' rijmt op 'giving too little, asking too much'. Als wij dan ook niet van poëzie houden, is Alcuin uitgepraat. Gauw wegwezen, snel verder de Rijn op naar Keulen en andere steden, waar wèl waardering was voor Latijnse verzen. En voor wijn, niet te vergeten, want Alcuin hield meer van wijn dan van bier. Opmerkelijk is, dat er alleen nog in de vier volgende regels over eten en drinken wordt gesproken, en dat er geen katten meer worden uitgedeeld. Dat maakt het negatieve oordeel over onze regio des te erger.

Tekenaar: Pat Andrea

Runderrijk?

Het gedicht van Alcuin is deze eeuw niet onopgemerkt gebleven. In allerlei handboeken worden er een paar regels uit geciteerd of wordt het minstens vermeld,[4] allemaal gebaseerd op een studie van K. Heeringa uit 1940.[5] Hij geeft de Latijnse tekst met een goede vertaling, maar maakt wel één fout. In regel 6 leest hij abusievelijk 'vendens' in plaats van 'veniens' en vertaalt dat met 'op weg naar een verkooping' en hij noemt Alberik verderop ook nog eens 'bisschop-veehandelaar'. Van de ene fout kom je in de andere. Ook H. Halbertsma in 1982[6] gebruikt de vertaling van Heeringa, maar vervangt de pap in regel 9 zomaar door 'gevogelte'. De catalogus van de Willibrordtentoonstelling van 1995/96 neemt helaas de fout van Halbertsma over,[7] en zo krijgt het gevogelte misschien nog een lang leven.

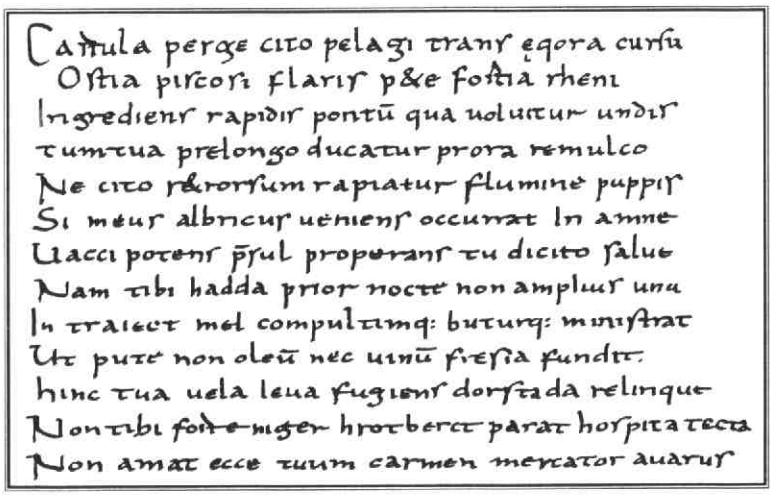
Alcuin heeft in deze veertien regels een paar nieuwe woorden bedacht. 'Vaccipotens presul' betekent volgens het nog steeds gezaghebbende *Glossarium* van Du Cange uit 1846 'bisschop van het weidegebied' (`regionis pascuae'). De *Wordlist* van Latham maakt er 'lord of cows' van,[8] Heeringa 'runderrijke bisschop', en Halbertsma 'vetweidende abt'. Het woord `compultim' staat alleen in een lijstje van Dümmler, het komt van `puls, pultis', gewoon 'pap'. Aan het hof van Karel de Grote, waar altijd flink vlees gegeten werd, nam Alcuin genoegen met havermoutpap en kaas. De anderen lachten hem wel eens uit, en zeiden dat iemand die lesgaf en gedichten schreef, lekker vlees moest eten.[9] Hij was graag wat langer in Utrecht gebleven ...

Latijnse tekst

CARTULA, PERGE CITO PELAGI TRANS AEQUORA CURSU,
OSTIA PISCOSI FLABRIS PETE FORTIA RHENI,
INGREDIENS RAPIDIS PONTUM QUA VOLVITUR UNDIS.
TUM TUA PRELONGO DUCATUR PRORA REMULCO
NE CITO RETRORSUM RAPIATUR FLUMINE PUPPIS.
SI MEUS ALBRICUS VENIENS OCCURAT IN AMNE,
'VACCIPOTENS PRAESUL', PROPERANS TU DICITO, 'SALVE',
NAM TIBI HADDA PRIOR NOCTE NON AMPLIUS UNA
IN TRAIECT' MEL COMPULTIMQUE BUTURQUE MINISTRAT:
UTPUTE NON OLEUM NEC VINUM FRESIA FUNDIT.
HIC TUA VELA LEVA, FUGIENS DORSTADA RELINQUE:
NON TIBI FORTE NIGER HROTBERCT PARAT HOSPITA TECTA,
NON AMAT ECCE TUUM CARMEN MERCATOR AVARUS.

Vertaling

Briefje, zet snel koers over de grote zee,
Zeil voor de wind naar de monding van de visrijke Rijn,
Vaar door de branding en de kolkende golven.
De voorsteven moet aan een lang touw meegesleept worden,

Anders grijpt de tegenstroom de achtersteven.
Als mijn vriend Alberik je tegemoet komt op de kade,
De bisschop van het weidegebied, zeg dan gauw `Gegroet',
Want zijn prior Haddo zal jou niet meer dan één avond
In Trecht een bord pap voorzetten met honing en boter,
Tja, Friezenland produceert geen olijfolie of wijn.
Hijs nu het zeil en laat Dorestad links liggen.
Ik denk niet dat die norse Robrecht je onderdak verleent,
Want weet je, die gierige koopman is niet op jouw lied gesteld.

Noten

1 Het klooster was een voorloper van het Domkapittel. Dat een abt tegelijk bisschop was, was in Ierland en Engeland vrij gewoon. Gregorius wilde, net als Alcuin, zelf geen bisschop worden. Hij was de leermeester van Ludgerus voordat deze in 767 naar York ging, waar hij vier jaar de lessen van Alcuin volgde. Ludgerus kon zich maar met moeite losmaken van de bibliotheek van York. Albricus wordt in een oorkonde (OSU nr. 53) ook Albertus genoemd, en zou dus ook Albrecht kunnen heten.

2 Er is ook een theorie dat de Rijn in deze tijd niet meer bevaarbaar was bij Katwijk, en dat men via de Zeeuwse en Zuidhollandse wateren naar Utrecht voer.

3 'Niger' wordt ten onrechte steeds letterlijk met `zwart' vertaald, zoals 'fugiens' met `vluchtend', terwijl het ook 'vermijdend' of 'versmadend' kan betekenen.

4 Ik dank Ton Smit en Mieke van Vlierden voor hun hulp bij het literatuuronderzoek.

5 'Langs Trecht en Dorestad tijdens Karel den Groote', in *Maandblad Oud Utrecht* 1940, p. 9-14. Heeringa neemt ook de volgende vier regels (tot Keulen) mee, en vergist zich daar, wanneer hij de persoon Jonas verwart met het Schotse eiland Iona. Jonas wordt ook nog vermeld in dezelfde kring als Alberik (regel 42) en was vermoedelijk de latere bisschop van Orleans.

6 Frieslands oudheid, diss. Groningen 1982, p. 53-54.

7 Naast een samenvatting uit Marco Mostert 'Het geschreven woord bij de Friezen', in P. Bange en A.G. Weiler (red.) *Willibrord, zijn wereld en zijn werk*, Nijmegen 1990, m.n. p. 261. Hier komt ook 'rijk in koeien' vandaan, en de slotzin. Eleanor Duckett, *Alcuin, friend of Charlemagne*, Hamden 1965, p. 35, spreekt van 'lord of many cows' en van 'butter and honey' en laat de pap, die ze bij Latham niet kon vinden, weg.

8 Woorden op -potens kwamen in de poëzie uit die tijd regelmatig voor. Bijvoorbeeld 'plectripotens', dat 'groot dichter' of 'vaardig dichtend' betekent.

9 Duckett p. 106.

Gevraagd: vrijwilligers voor 't Gilde

De Stichting 't Gilde in Utrecht heeft het afgelopen jaar ruim 5300 mensen rondgeleid door deze stad. Er zijn momenteel 25 vrijwiligers als rondleiders en -leidster werkzaam. De wandelingen zijn algemeen historisch of komen voort uit een persoonlijke voorkeur van de rondleider, de zogenaamde thema-wandelingen.
Aangezien de belangstelling voor rondleidingen sterk toegenomen is, is het Gilde op zoek naar nieuwe rondleiders/-sters.
De nieuwe rondleider/ster is:

- 50 jaar of ouder
- heeft enige historische kennis
- vindt rondleiden en kennis over dragen leuk

Nieuwkomers worden ingewerkt en nemen deel aan maandelijkse informatie- bijeenkomsten.
Voor informatie kunt u terecht op werkdagen tussen 14.00 en 16.00 uur bij Stichting 't Gilde, Nachtegaalstraat 2 te Utrecht, tel. 030-2343252.

Agenda

Voorjaarsledenvergadering

Zie de aankondiging elders in dit blad.

De Dom digitaal

T/m 4 juli is het mogelijk een reis door de tijd te maken in Museum Catharijneconvent. De tentoonstelling "De Dom digitaal" toont de historische ontwikkeling van het verbeelden van het Utrechts Domcomplex: van de oudste afbeelding van de Domkerk op een zegel uit 1292 tot en met de cd-rom uit 1998, CD-Dom.
De CD-Dom vertelt het verhaal van het Domplein. Het is de plek waar de Romeinen hun legerplaats Trajectum bouwen en waar de heidense Friezen en de christelijke Franken hun machtsstrijd uitvechten. Hier vestigt aartsbisschop Willibrord zich in 695 om de Friezen te bekeren en hier ontstaat in de loop van de Middeleeuwen het religieuze, politieke en culturele centrum van de Lage Landen.
Plaats: Museum het Catharijneconvent. Tijd: t/m 4 juli

Historische markt Naarden

Lokale en regionale geschiedenis zijn in. In Nederland zijn honderden verenigingen actief, die samen duizenden leden hebben, allemaal geïnteresseerd in de geschiedenis van de eigen woonplaats en regio. In Naarden wordt op zaterdag 19 juni een historische markt georganiseerd waar historische verenigingen en andere instellingen op het gebied van de Nederlandse geschiedenis zich aan het publiek presenteren.
Plaats: Rond de Grote Kerk, Naarden en andere locaties
Datum: 19 juni
Tijd: 10.30 tot 16.00 uur
Informatie: Fred Vogelzang, 030 - 2343880

Wandelen door middeleeuws Utrecht

De cultuurhistorica drs. Llewellyn Bogaers, winnares van de Oud-Utrechtprijs 1998, start op 26 mei een serie van vijf wandelingen, waarin telkens een ander aspect van het dagelijks leven in laatmiddeleeuws Utrecht centraal staat: vrouwen in vroeger tijden, armenzorg en buurtwezen. Op 11 juni gaat een serie van vier wandelingen van start onder de titel 'in en om een middeleeuwse kerk.'
In iedere wandeling staat steeds één middeleeuwse kerk centraal. Aandachtspunt is de wisselwerking tussen de kerk en haar directe omgeving. Ligging, architectuur, bouwsporen en inrichting vertellen welke rol de kerk in heden en verleden vervulde. In juli en augustus komt elke zaterdagmiddag in het kader van Kerken Kijken Utrecht een boeiend thema uit de Utrechtse kerkgeschiedenis aan bod: vrouwen en de kerk, broederschappen, de dodencultus, de positie van religieuze minderheden, schuilkerken, en de katholieke emancipatie. Alle wandelingen geven een levendig beeld van de middeleeuwen.
Informatie: bij RonDom en Llewellyn Bogaers (030-2715705).

Stichtendag

Datum: 25 september 1999
Tijd: 10.30 - 16.00 uur
Locatie: Wijk bij Duurstede
Inlichtingen tussen 18.00 en 19.00 uur bij Jacques Hauptmeijer, 030-6047924
Inschrijven door overmaken van fl. 25,- voor leden van deelnemende verenigingen en fl. 30,- voor introducées, op giro 56066 t.n.v. Penningmeester Vereniging Oud-Utrecht ovv Stichtendag.
In het augustusnummer wordt het definitieve programma bekend gemaakt.

Tentoonstelling Oosterspoorweg

125 jaar Maliebaanstation
Ter gelegenheid van het 125-jarig bestaan van het Maliebaanstation organiseert het Nederlands Spoorwegmuseum de tentoonstelling Stationsarchitectuur in Nederland.
Openingstijden: 10 juni t/m 31 oktober 1999, di t/m vr 10.00-17.00, za en zo 11.30 - 17.00 uur
Het Utrechts Archief (Alexander Numankade 199-201, Utrecht) sluit hierbij aan met een kleine gangtentoonstelling over de protesten tegen het eerste ontwerp van de Oosterspoorweg (zie het artikel 'Oosterspoorweg moet wijken').
Openingstijden:
1 juni t/m 30 juli 1999, ma 13.30-17.00 uur, di, wo en vr 9.00-17.00 uur, do 9.00-21.00 uur en (niet in juli) za 9.00-12.30 uur.

Persbericht

Enthousiaste gidsen gezocht voor Kerken Kijken Utrecht

'Kerken Kijken Utrecht' loopt dit jaar van 29 juni t/m 11 september. Dit cultuurhistorisch project biedt toeristen uit binnen- en buitenland de gelegenheid een aantal bijzondere Utrechtse binnenstadskerken te bezichtigen.
Wij zoeken mensen die enthousiast, gemotiveerd en communicatief zijn en het leuk vinden om bezoekers te informeren en rond te leiden. Er is een introductieperiode en een informatiemap met daarin gegevens over de kerk waar u gaat rondleiden. Elke kerk heeft een eigen team van gidsen.
Informatie en aanmelding:
Katrijn Kuypers, coördinator 'Kerken Kijken Utrecht',
p/a Zwaansteeg 11 (archeologisch en bouwhistorisch centrum)
3511 VG Utrecht
tel. 030 - 2863990

Muus & IJzerman makelaardij heeft hart voor 'Oud-Utrecht'

- Aan- en verkoopbegeleiding
- Taxaties
- Hypotheken
- Verzekeringen

makelaardij in onroerende goederen Muus & IJzerman

Maliebaan 48, Postbus 14014, 3508 SB Utrecht, Telefoon: 030 - 234 00 08, Fax: 030 - 232 19 70

van Zoelen bv
aannemersbedrijf

Kantoor:
Nevadadreef 58
3565 CC Utrecht
tel: 030-2631111
fax: 030-2623274

- ONDERHOUD
- VERBOUW
- NIEUWBOUW
- RESTAURATIE
- ONDERHOUDSSERVICE

24 UUR PER DAG

Vooraankondiging Stichtendag

Stichtendag
Te Wijk bij Duurstede
zaterdag 25 september 1999
van 10.30 tot 16 uur

Thema
DAVID VAN BOURGONDIË
Bisschop kerkhervormer en bouwheer in de XVe eeuw
het Sticht onder zijn bestuur

Deze dag wordt georganiseerd door de Vereniging Oud-Utrecht voor de leden van de historische kringen in Utrecht, Overijssel, Drenthe, Groningen en andere belangstellenden.

Programma
Ontvangst en historisch luisterrijke voordrachten, opgeluisterd met middeleeuwse zang, declamatie en muziek door het ensemble "Gheselscap goet ende fyn" in de Grote Kerk /
Bourgondische lunch in het Kasteel Duurstede / Stadswandeling door het middeleeuwse Wijk /
Receptie en triviant spel "Oversticht en Neder sticht". Een dag in Bourgondische sfeer.

Inlichtingen: tussen 18 en 19 uur 030-6047924, Jacques Hauptmeijer

In het volgende nummer leest u meer over het programma.

pre-publishing
content management
cd-rom
internet
digital print
drukwerk
direct mail
logistieke dienstverlening
teleservices

PlantijnCasparie
→Utrecht

Vrieslantlaan 14
3526 AA Utrecht
Postbus 7052
3502 KB Utrecht

T 030-282 28 22
F 030-288 35 61

BIJ KONINKLIJKE BESCHIKKING
HOFLEVERANCIER

TAILORS SINCE 1850

WILLEMARS

EXCLUSIEVE
KLEDING
EN MODES

MAATKLEDING

OUDEGRACHT 118
UTRECHT
TEL. 030-231 01 74

BEAUFORT
BOGAARD
MAKELAARS

Voor een gedegen advies in bedrijfsmatig onroerend goed.

verhuur-verkoop-taxaties-beleggingen-begeleiding
projektontwikkeling en herhuisvestging

Maliebaan 39a 3581 CC Utrecht **030-2 334 336**

J&B Conseil B.V.
Rika Hopperlaan 17, 3584 GM Utrecht
Tel. 030 - 254 32 12, Fax 030 - 254 32 11

J&B

FINANCIEEL - ECONOMISCH ADVIESBUREAU
o.m. restauratiefinancieringen en hypotheken

Tijdschrift voor geschiedenis van stad en provincie Utrecht

Boek 1903

Oud-Utrecht

BIBLIOTHEEK DER RIJKSUNIVERSITEIT UTRECHT

72e jaargang

4

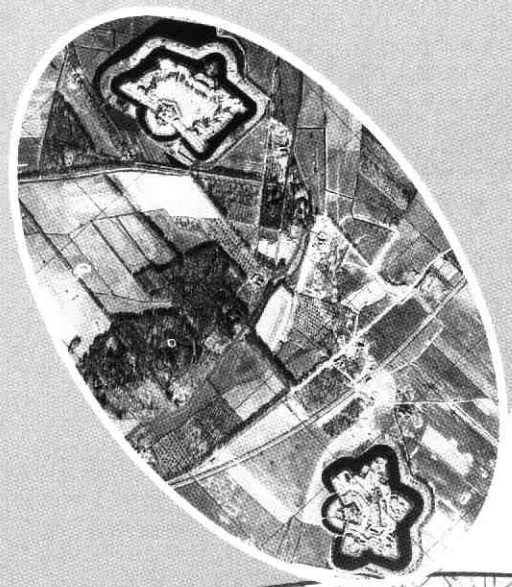
1999

Brieven van een gemobiliseerde 1939 - 1940

De ambtsketen van Utrecht

Stichtendag gewijd aan David van Bourgondië

Naar school

hart voor **historie** en **cultureel erfgoed** in de provincie **Utrecht**

voor
Utrecht-boeken
stad en provincie

Broese Wristers
Boekverkopers

aan de Stadhuisbrug 5 - Utrecht - tel. 030 2335200

GREEP Schilders bv

- Restauratiewerken
- Onderhoud

Maarssenbroeksedijk 15A
3606 AG Maarssen
Tel. 030-241 31 15

DAATSELAAR & GODHELP
ANTIQUAIRS - BEËDIGD TAXATEUR
Lid. VHOK/CINOA/VNAG/NVK

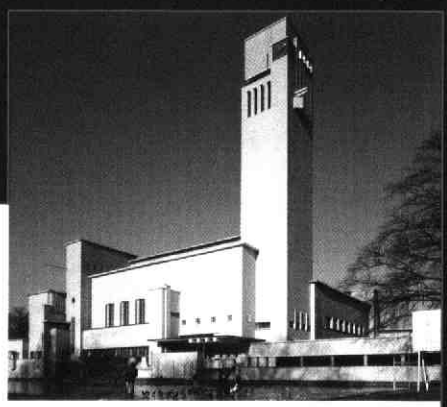
Lid Ned. Antiquairs Genootschap

Utrecht
Korte Jansstraat 17-19, 3512 GM Utrecht
Tel. 030-2318266, Fax 030-2316474

Amsterdam
Rokin 46, 1012 KV Amsterdam
Tel. 020-6208100

Laren
Torenlaan 5, 1251 HE Laren
Tel. 035-5381454

'beeldbepalend in bouwen'

Utrecht*
Amsterdam
Groningen
Zeist
Maarssen

*Telefoon
030-2412912
(hoofdvestiging)

AANNEMINGSBEDRIJF H.J. JURRIËNS BV

KERSBERGEN
INSTALLATIETECHNIEKEN B.V.
UTRECHT

Activiteiten o.a. op het gebied van:

* **Elektra**
* **Klimaat**
* **Sanitair**
* **Beveiliging**
* **Telematica**

Kaap de Goede Hooplaan 7, 3526 AR UTRECHT
Telefoon 030-88 24 64 Telefax 030-88 57 33

Bouw Belegging
Restauratie Recreatie
Bemiddeling

LISMAN & LISMAN BV ZEIST

LAAN VAN VOLLENHOVE 3225 3706 AR ZEIST
POSTBUS 143 3700 AC ZEIST
TELEFOON 030-6956644

AB-Lop: 15 Oct 1903 AB-IC

Van de redactie

De redactie heeft een tijd vol veranderingen achter de rug. Allereerst hebben we met spijt afscheid moeten nemen van onze trouwe redactieleden Albert van der Zeijden en Janna Leguijt. Graag zouden wij op deze plek hen nogmaals willen bedanken voor hun jarenlange inzet en enthousiasme. Wij verwachten van hen nog menige reactie 'vanaf de zijlijn' te ontvangen.
De redactie heeft daarop naarstig gezocht naar nieuwe leden en we zijn dan ook blij de volgende redactieleden aan u voor te kunnen stellen: Joyce Pennings en Nanette Vugts. Joyce Pennings behoeft geen introductie. We kennen haar allemaal als een betrokken bestuurslid. Nanette Vugts is een nieuw gezicht binnen de vereniging. Ook met haar verwachten wij een uitstekende samenwerking.
In het vorige nummer bleek door een foutje van de redactie een verkeerd bijschrift bij een illustratie te zijn geplaatst. De rectificatie vindt u elders in dit blad.
Rest ons nog u veel leesplezier en een prettige zomer toe te wensen !

Inhoud

Van de bestuurstafel 76

Brieven van een gemobiliseerde 1939-1940 77
D.C. LEEGWATER

De ambtsketen van Utrecht 86
JANJAAP LUIJT

Rectificatie 89

Literatuursignalement 90

De Stichtendag op 25 september wordt gewijd aan David van Bourgondië 91

Stichtendag: Nedersticht en Oversticht (weer) voor één dag herenigd 92

Agenda 93

Naar school 94

Colofon

Oud-Utrecht
Tweemaandelijks tijdschrift
72e jaargang nr. 4
augustus 1999
ISSN 1380-7137

Oud-Utrecht is een uitgave van de Vereniging Oud-Utrecht, vereniging tot beoefening en tot verspreiding van de kennis der geschiedenis van stad en provincie Utrecht.

Voorzitter: P.A. Blok
Secretariaat:
Mw. C.C.S. (Tolien) Wilmer,
p/a Alexander Numankade 199-201,
3572 KW Utrecht.
Tel.: (030) 2866611
Fax: (030) 2866600
Penningmeester: P. Kroes
U kunt zich opgeven als lid van de vereniging Oud-Utrecht door te schrijven naar:
Oud-Utrecht,
Pr. Hendriklaan 76, 3584 ER Utrecht.
De contributie bedraagt ƒ 54,= per jaar (26- ƒ 30,=; 65+ ƒ 44,= per jaar).
U-paslid ƒ 30,-
Familielidmaatschap ƒ 15,-
Contributie- en ledenadministratie:
P. Kroes.
Betaling contributie op giro 575520.

Redactie: M. Dolfin,
B. van den Hoven van Genderen,
M.C. van Oudheusden,
J.C.M. Pennings, P. Rhoen,
B. van Santen,
M. van de Vrugt en M.A. Vugts
Redactieadres:
Alexander Numankade 199,
3572 KW Utrecht.

Vormgeving: De Vormers, Utrecht
Vormgeving cover: Hans Lodewijkx
Druk: PlantijnCasparie Utrecht

Oud-Utrecht.
Tweemaandelijks tijdschrift
verschijnt zes maal per jaar.
Deadline agenda nummer 5, 1999:
20 augustus 1999,
verschijningsdatum 1 oktober 1999.
Uw bijdragen kunt u toesturen aan de redactie, Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht, op 3 1/2 inch floppy (WordPerfect, versies 5.0 of 5.1 en Word). Aanbevolen omvang tussen de 2000 en 4000 woorden, waarbij het aantal noten zo beperkt mogelijk gehouden moet worden. Het gebruik van tussenkopjes wordt aangeraden; illustratie-suggesties zijn zeer welkom.

Van de bestuurstafel

Betrokken leden

Tijdens de Voorjaarsledenvergadering op 10 juni jl. kon met vreugde worden vastgesteld dat het lustrum onze vereniging ook in materieel opzicht goed heeft gedaan. De ledenwerfactie heeft het langzaam teruglopend aantal leden niet alleen tot staan gebracht, maar een groei opgeleverd van maar liefst netto 159 tot het totaal van 1.879 leden. Bruto werd het ledental met bijna 12% uitgebreid.

Dat zijn verheugende getallen en het bestuur is degenen, die aan dat prachtige resultaat hebben bijgedragen, zeer erkentelijk. Maar .... er zijn nog cd's en folders en er zijn vast in uw omgeving nog mensen die met een klein zetje over de drempel geholpen zouden kunnen en willen worden. Geeft u hen dat zetje. Het moet toch mogelijk zijn het streefgetal van 2000 in het jaar 2000 dicht te benaderen.

Tijdens diezelfde ledenvergadering moest echter ook vastgesteld worden dat het prettig zou zijn, indien er meer betrokken leden zouden zijn. De vergadering was niet echt druk bezocht, om het voorzichtig te zeggen. En dat terwijl we in een zo fraaie historische omgeving als de Dekenkapel van de Pieterskerk bijeen waren en na afloop onder de zeer deskundige en boeiende leiding van ons medelid drs. T.J. Hoekstra de kerk konden bezichtigen. Hoe jammer dat zo velen verhinderd leken te zijn.

Ook de bijeenkomsten in het Historisch Café zijn het waard beter bezocht te worden. En daarnaast zouden ook de verschillende commissies, in het bijzonder onze activiteitencommissie, versterking kunnen gebruiken. Het vele werk dat haar leden in hun vrije tijd verrichten zou aanmerkelijk verlicht kunnen worden met een paar vrijwilligers erbij (mevrouw Vroemen, tel. 's avonds 030 - 266.29.14).

Gelegenheid tot revanche wordt u royaal geboden. Bezoekt u de volgende algemene ledenvergadering op 28 oktober a.s. en het Historisch Café, elke tweede vrijdag van de maand, behalve in juli en augustus en bezoekt u vooral de Stichtendag op zaterdag 25 september a.s.

Gelukkig ontvangt het bestuur ook zeer verheugende reacties van leden, die op andere wijze van hun betrokkenheid blijk geven. Zo schrijft een mevrouw, die eind jaren veertig Utrecht verliet, sinds kort weer in de regio woont en lid is geworden over het Historisch Café in een brief aan het bestuur: "De onderwerpen waren voor mij zeer informatief en om me heen kijkend zag ik dat de mensen zeer geanimeerd met elkaar in gesprek waren. Bovendien vond ik de sfeer heel prettig, mede door de kaarsen, de gewelven en ... het goede glaasje wijn!" Nu hoort u het ook eens van een ander.

En zo schonk een jarenlang trouw lid het substantiële bedrag, dat zij ter gelegenheid van haar verjaardag ontving, aan onze vereniging. Na de ledenvergadering sprak zij mij aan en stelde voor haar geste anoniem in ons Tijdschrift te vermelden, ter navolging. U begrijpt dat ik dat met dankbaarheid en veel genoegen doe. Ook u kunt zo van uw betrokkenheid blijk geven.

Tijdens de ledenvergadering werd de vraag gesteld of het bestuur inmiddels inzicht kan geven in de activiteiten van de bijzonder hoogleraar Utrecht Studies, prof.dr. P.D. 't Hart. Dat doe ik graag in deze rubriek aan de hand van een overzicht van het bestuur van de Stichting Leerstoel, in het leven geroepen op initiatief en met financiële steun van onze vereniging en het PUG.

In december 1997 en het jaar 1998 heeft prof. 't Hart, naast vele redactionele werkzaamheden, vijf publicaties verzorgd. Vier doctoraalscripties en drie kleinere scripties kwamen met zijn begeleiding gereed. Daarnaast trad hij vijf maal als promotor op. Ook begeleidde hij het tot stand komen van drie boeken, werkte mee aan drie cursussen, verzorgde hij acht lezingen, begeleidde hij enkele studenten in de eerste fase van hun studie en gaf hij vele adviezen.

U zult zich herinneren dat hij bovendien als quizmaster optrad bij ons triviantspel, waarbij hij ook de eindredactie voerde over de vragen en antwoorden. Ziehier, een excerpt uit het overzicht van zijn activiteiten.

Ook verdient vermelding de brief, die het bestuur naar aanleiding van een schrijven van een bezorgd lid over het op vijf plaatsen doorsnijden van de Oude Groenedijk in de Leidsche Rijn, aan wethouder Rijckenberg van Utrecht richtte. Die brief was opgesteld door onze commissie actuele ontwikkelingen. Reeds binnen twee weken werd een uitvoerig antwoord van de wethouder ontvangen. Daarin bood zij bovendien aan, indien haar antwoord niet mocht overtuigen, graag een gesprek met ons aan te gaan over het onderwerp, omdat het haar eveneens na aan het hart lag. Het bestuur vindt dat een heel snelle en verheugende reactie. Aan de commissie actuele ontwikkelingen is het antwoord doorgeleid en zij zal het bestuur verder adviseren.

Tenslotte kan ik nog met vreugde melden dat voor de Stichtendag al verschillende subsidies zijn ontvangen, ondermeer van het gemeentebestuur van Wijk bij Duurstede.

Zo eindigt deze rubriek, na enkele wat sombere aanvangsnoten, toch in een vrolijke toonzetting.

P.A. Blok,
voorzitter

Brieven van een gemobiliseerde 1939-1940

De mobilisatie van 1939-1940 op Fort bij Rhijnauwen en Fort bij Vechten

De commandanten van de op Fort bij Vechten gelegerde compagniën van II-25RI, mobilisatie 1939-1940. Van links naar rechts: kapt. K.Brouwer, 1e lt J.J.Koerts en kapt. H.Vogel. Foto: archief familie Brouwer

Inleiding

Het is dit jaar zestig jaar geleden dat de Tweede Wereldoorlog uitbrak. Op 1 september 1939 overschreden Duitse troepen de Poolse grens. Groot-Brittannië en Frankrijk, sinds april 1939 door een "verdrag van wederzijdse militaire bijstand" met Polen verbonden, stelden een ultimatum: Duitsland moest zich onmiddellijk terugtrekken. Toen hierop geen reactie kwam werd Duitsland op 3 september de oorlog verklaard.
Hiermee kwam een eind aan de weifelende houding van de West-europese mogendheden tegenover de veroveringspolitiek van Hitler-Duitsland in de jaren dertig, culminerend in de "Anschlusz" van Oostenrijk en de annexatie van Sudetenland in de loop van 1938 en de bezetting van delen van het toenmalige Tsjechoslowakije in maart 1939.
In Nederland waren de ontwikkelingen na het aan de macht komen van Hitler in 1933 met zorg gevolgd. Nederland voerde toen een politiek van "gewapende neutraliteit". Dat hield in dat Nederland met geen enkele mogendheid een bondgenootschap zou aangaan en de integriteit van zijn grondgebied met de wapens in de hand zou verdedigen.

Na de Duitse inval in Tsjechoslowakije was Nederland in april 1939 al overgegaan tot mobilisatie van de eenheden die de grenzen moesten bewaken. De snel oplopende spanning aan de Duits-Poolse grens deed de regering in augustus 1939 echter besluiten de algemene mobilisatie af te kondigen, waarbij het gehele leger onder de wapenen werd geroepen.
Zo'n mobilisatie was een ingewikkeld gebeuren, dat zorgvuldig in vredestijd moest worden voorbereid. Elke dienstplichtige militair had een mobilisatiebestemming, waar hij zich moest melden.
De mobilisatie zelf verliep in twee fasen: een voormobilisatie en de algemene mobilisatie. Bij de voormobilisatie werd een kern van het personeel opgeroepen om de algemene mobilisatie voor te bereiden. Tot hun werkzaamheden behoorde het inrichten van het gebouw waar het onderdeel zou worden gemobiliseerd, het in ontvangst nemen van de uit te reiken bewapening, kleding en uitrusting, het in gereedheid brengen van keukenwagens, het vorderen van paarden, motorrijtuigen en fietsen, enz.
Bij de algemene mobilisatie moesten de overige dienstplichtigen zich melden. Enige dagen na voltooiing van de mobilisatie werden de eenheden overgeplaatst naar hun "oorlogsbestemming": het gebied dat hun ter verdediging was toegewezen.

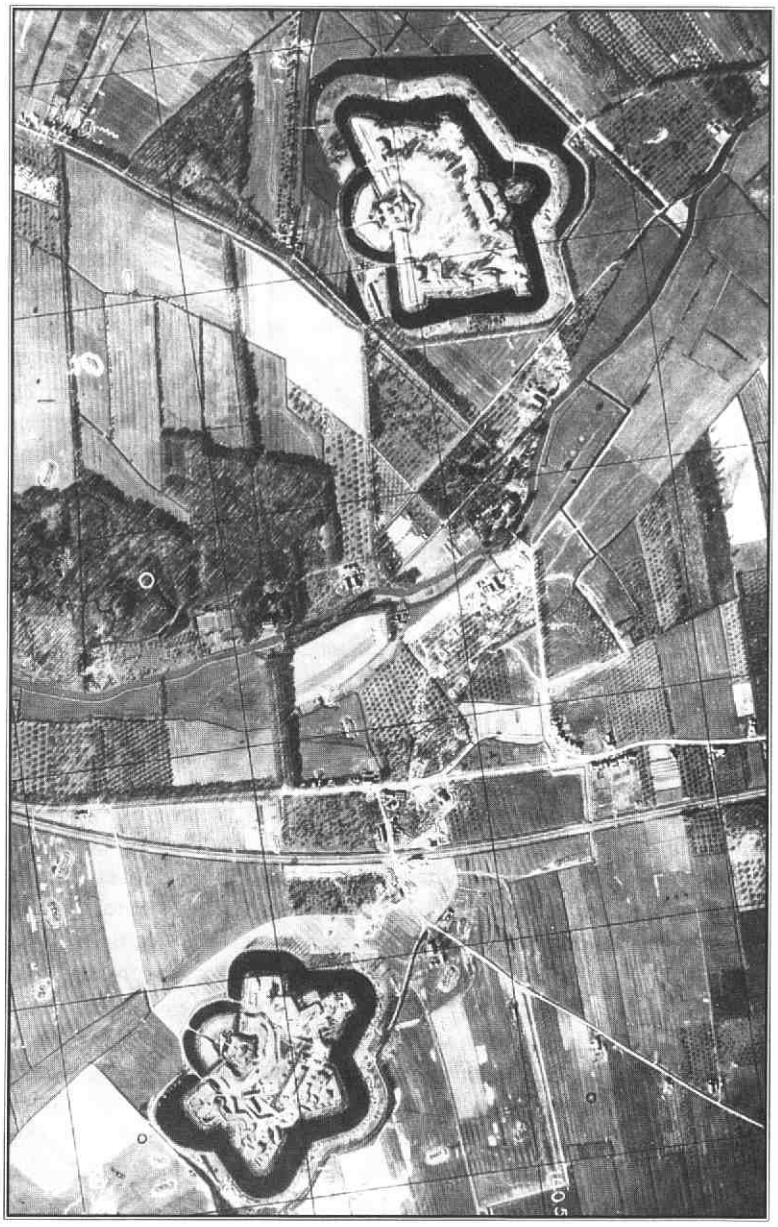
Utrecht was in die tijd een belangrijk mobilisatiecentrum. Niet zo verwonderlijk, het was een garnizoensstad met veel kazernes en een centraal gelegen verkeersknooppunt, vooral van spoorwegen. Bovendien nam het een centrale plaats in in de Nieuwe Hollandse Waterlinie, toen nog de hoofdverdedigingslinie in het Nederlandse defensiestelsel.
In de Utrechtse kranten (het Utrechts Nieuwsblad en het Utrechts Dagblad) wordt uitvoerig bericht over de gebeurtenissen in en rond de stad. Er staan oproepen in om de gemobiliseerden het leven zo aangenaam mogelijk te maken en adressen van gebouwen, vooral scholen, waarin de gemobiliseerden gelegerd waren en lectuur kon worden afgegeven.
Hoe ondergingen de opkomende dienstplichtigen nu zelf de mobilisatie en het leven op de forten

D.C. LEEGWATER

Brieven van een gemobiliseerde 1939-1940

rond Utrecht, waarin ze gelegerd waren? Hierover komen we meer te weten uit brieven van kapitein K. Brouwer, die toen in Utrecht op moest komen en tot de Duitse inval in mei 1940 in de nabijheid van de stad gelegerd is geweest. De brieven werden enkele jaren geleden teruggevonden door zijn kinderen en een nicht, een dochter van een broer van zijn vrouw.

Klaas Brouwer was in het burgerleven inspecteur van politie in Groningen. In de mobilisatie van 1939-1940 kwam hij op als reservekapitein. Hij was toen 36 jaar en "C. MC-II-25RI", d.w.z. commandant van de mitrailleurcompagnie van het 2e bataljon van het 25e Regiment Infanterie [1].
Dit regiment bestond uit reservisten, voornamelijk afkomstig uit de provincies Groningen en Drente.

Fort bij Rhijnauwen en Fort bij Vechten vanuit de lucht, voorjaar 1940. Tussen en achter de forten: veldversterkingen in aanleg. De A12, het "Hazepad", moest nog worden aangelegd. Foto: Het Archief Utrecht

In de mobilisatie kreeg het als oorlogsbestemming het op de Houtensche Vlakte gelegen deel van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Onder de Houtensche Vlakte verstond men toen het nabij de Kromme Rijn gelegen gebied tussen Utrecht en Bunnik. Het gebied ligt te hoog ten opzichte van zijn omgeving om volledig onder water gezet te kunnen worden en geeft toegang tot de stad Utrecht. Het werd daarom beschouwd als het meest waarschijnlijke punt van aanval van een uit het oosten oprukkende vijand. Vandaar dat daar in de negentiende eeuw zoveel forten werden gebouwd en het tussenterrein in zowel de Eerste als de Tweede Wereldoorlog werd voorzien van een uitgebreid stelsel van versterkingen, waarvan de restanten tot op de dag van vandaag nog steeds zichtbaar zijn.

In zijn brieven beschrijft kapitein Brouwer op levendige wijze hoe een reservist het leven als gemobiliseerde ondergaat. In dit artikel wordt uit een aantal van de brieven geciteerd. Als leidraad is genomen een brief die hij op 28 januari 1940 stuurde aan zijn schoonzuster en zwager. Toegevoegd zijn fragmenten uit brieven die hij vanaf 25 augustus 1939 tot 10 mei 1940 aan zijn vrouw schreef.

De mobilisatie

Op 24 augustus 1939 om 6 uur 's avonds krijgt Brouwer het bericht, dat hij nog dezelfde dag op moet komen.

"(....) om ruim 9 uur zat ik in de trein naar Utrecht. Met groote vertraging kwamen we daar om ½ half een aan. Een geweldige drukte daar. Het was net of het midden overdag was. Alleen aan

de brandende lampen zag men, dat het avond was. Van het station naar de school, waar we voorlopig zouden verblijven. Aangezien er direct niets te doen was, zochten we (ik was met een paar officieren) een hotel op om wat te gaan slapen.
Na een korte nacht den volgenden dag aan het werk. En wat een werken; drukte, drukte en nog eens drukte. Auto's met kleeren, wapens, munitie enz. reden af en aan en ondertusschen kwamen de eerste manschappen aan, in totaal een 35-tal. Dat was de voormobilisatie.
Gelukkig bleef de mobilisatie nog een paar dagen uit, waardoor we alles netjes en ordelijk konden maken. Dat was een groot voordeel, want toen op 28 Aug. de mobilisatie werd afgekondigd konden wij onze resteerende menschen – een 150-tal – op 29 Augustus rustig tegemoet zien. Dat gaf heel wat werk. Al die menschen moesten worden voorzien van alles wat een soldaat in oorlogstijd noodig heeft."

In brieven aan zijn vrouw van 25 en 27 augustus 1939 was hij gedetailleerder op zijn belevenissen ingegaan. Op 25 augustus schrijft hij:
"(.....) Gisteravond, ongeveer een half uur te laat, kwamen we in Utrecht aan. Toen hebben we onze plaats opgezocht waar we ons moesten melden. Daar waren enkele onderofficieren en soldaten, die reeds in de dommel waren. De Commandant had de boodschap achtergelaten, dat we maar een hotel moesten zoeken; den volgenden dag, dus vandaag, werden we om half acht verwacht. Nu dat was een heele geruststelling, want als er tijd was om rustig naar een hotel te gaan, dan leek het ook nog niet zoo heel ernstig.
Vandaag hadden we het echter heel druk. (.....) Er was heel wat te doen. Er moet heel wat materiaal worden ontvangen voor een 160 man. Maar we zijn flink opgeschoten vandaag. Vanmiddag heb ik vlug even een uitsmijter kunnen eten en vanavond om half tien zijn we gaan eten, d.w.z. mijn eenige officier van de Compagnie en ik.
Voor het eten heb ik het begin van deze brief geschreven en na het eten de rest. De brief gaat nu op de bus bij het station, zoodat jij de brief morgenvroeg nog hebt. We zitten tegenover het station te eten. Het smaakt best. Soep, schnitzel met aardappelen en sperciebоontjes en druiven na. Het smaakte best na zoo'n lange dag."

En op 27 augustus:
"(.....) In de toestand is nog weinig verandering gekomen, zoodat nog niet bekend is of we spoedig weer naar huis zullen komen.
We hebben het op het oogenblik zeer rustig. De verschillende voorbereidende werkzaamheden voor een eventueele algeheele mobilisatie zijn getroffen. Hiermee was veel werk gemoeid, maar we kunnen nu zeggen, dat bij opkomst ook alles wel goed zal verloopen. De keuken – een paar groote kookpotten – met toebehooren staat klaar, zoodat de eerste dag op tijd zal kunnen worden gegeten. Ook de goederen liggen soort bij soort opgeslagen, en kunnen zoo worden uitgereikt. Dat is het voordeel, dat de algemeene mobilisatie nog niet is afgekondigd.
Ik voor mij hoop, dat het ook niet zoo ver zal komen, want hoewel we niet mogen klagen, is het toch niet gezellig om hier een Zondag te moeten zitten op het bureau. Een ander verblijf heb ik niet, want bij burgers hebben we hier een slaapkamer voor de nacht. En om een heele dag op een slaapkamer te zitten valt ook niet mee.
(.....)
De soldaten en ook de onderofficieren van mijn compagnie, totaal 36 man, zijn ondergebracht in een school aan de Vosmaerstraat. Ze slapen op stroo in de ontruimde leslokalen. Luitenant Boven en ik hadden een adres opgekregen waar we konden overnachten .... doch toen ik daar kwam bleek het, dat de menschen mij niet konden bergen.
Mijn slaapadres is thans: Vleutenscheweg 351.
(.....)
De burgerbevolking in de omgeving van ons kwartier is reusachtig. De soldaten zijn bij burgers ingekwartierd voor voeding en algemeen zijn de jongens vol lof over de voeding die ze ontvangen. Al meerdere malen is het gebeurd, dat een burger zich kwam melden met de mededeeling, dat een of meer soldaten konden komen eten. We behoefden daarvan geen gebruik te maken, omdat we onze jongens allemaal reeds hadden ondergebracht.
De wacht kreeg vannacht om 2 uur koffie. Het personeel, dat gisteravond en vanmorgen op het bureau zat te werken, kreeg koffie en bovendien kwam er vanmorgen nog een uitnoodiging om ergens te komen koffiedrinken. "De heeren met de sterren moesten ook maar meekomen." Toch wel aardig.
We hebben voor de soldaten van iemand uit de buurt een sjoelbak gekregen en ook al een heele partij lectuur.

Brieven van een gemobiliseerde 1939-1940

Nog een aardig geval schiet me te binnen. Gisteravond stond een soldaat van ons in de stad voor een visch- en fruitwinkel te kijken. Hij werd binnengeroepen en onthaald op koffie." De brief aan schoonzuster en zwager gaat dan verder:

"(.....) Voorts moesten verschillende dingen in gereedheid worden gebracht. In de eerste plaats een gelegenheid om het eten te koken, waarvoor we 2 kookpotten hadden ontvangen. Waschgelegenheid moest worden gemaakt en een aantal W.C.'s en urinoirs.

Twee wagens (patroonwagens) ontvingen we, maar twee andere wagens moesten worden gevorderd. Een dezer wagens moest daarna tot keukenwagen worden ingericht, tusschen twee maaltijden door, want het eten moest ook doorgaan. De andere wagen werd bestemd voor levensmiddelenwagen. Den volgenden dag kregen we nog een vrachtauto als goederenauto. Ook moesten 28 rijwielen worden gevorderd. Aangezien in Utrecht geen rijwielen meer te krijgen waren, hebben we die in Zeist gehaald.

Den tweeden dag 's avonds 8 uur moesten we klaar staan, gereed voor vertrek. De wagens moesten dus worden gepakt, nadat de voorraden voor voeding waren ontvangen. Voor 3 dagen eten kregen we direct mee. Dien dag ontvingen we ook 8 paarden van zwaar slag, waarvoor een tijdelijke stalling in gereedheid was gebracht.

Den tweeden dag vertrokken we echter nog niet. Die eerste dagen heb ik weinig slaap gehad. Tijd om brieven te schrijven was er ook niet.

(.....)

De meeste nachten sliep ik niet meer dan 3 à 4 uur. Ik was die dagen ingekwartierd bij burgers, die uitstekend voor me zorgden. Als ik 's nachts thuis kwam, stond op m'n slaapkamer een smakelijke boterham met melk gereed.

Naar Fort bij Rhijnauwen

's Donderdags marcheerden we uit Utrecht met ons heele hebben en houden af in de richting van Rhijnauwen. Vlak bij het fort Rhijnauwen kregen we bericht, dat we naar het fort zouden gaan en daar zouden blijven.

(.....)

Zoodra we het bericht kregen dat we in het fort Rhijnauwen zouden komen, ging ik op de fiets vooruit om een en ander voor te bereiden. Op het fort gekomen vonden we daar alles verlaten. Gauw een indeeling gemaakt en toen was de troep er ook al.

Voor het fort lag een prachtig grasveld. De troep marcheerde daar heen; ook de voertuigen reden op en nadat de uitrusting was afgelegd, kon na een rust van +/- 1/2 uur worden gegeten. Op de keukenwagen was tijdens de rit de koffie klaar gemaakt.

's Middags hard aan het werk om alles klaar te maken voor de nacht. Er was veel hout van stellages aanwezig, zoodat we daarvan houten vloeren op de steenen vloeren konden leggen. Stroo er in en we konden slapen. Een deken had ieder meegekregen.

De volgende dagen werden besteed aan het afwerken. 's Zaterdags hadden we stroozakken, zoodat we toen op stroozakken op de vloer konden slapen. Een paar dagen later kregen we kribben, zoodat toen de ligging prima in orde was. Planken langs de wanden gemaakt, om daar de verschillende goederen van de manschappen op te bergen.

Een cantine was ook spoedig klaar. Het leven daar was goed. 's Avonds na het eten voetballen door de manschappen.

Voor mij kwam toen weer een tijd van veel werk. Na de dienst moesten alle bezittingen en voorraden worden opgenomen en geregistreerd met het oog op latere verantwoording.

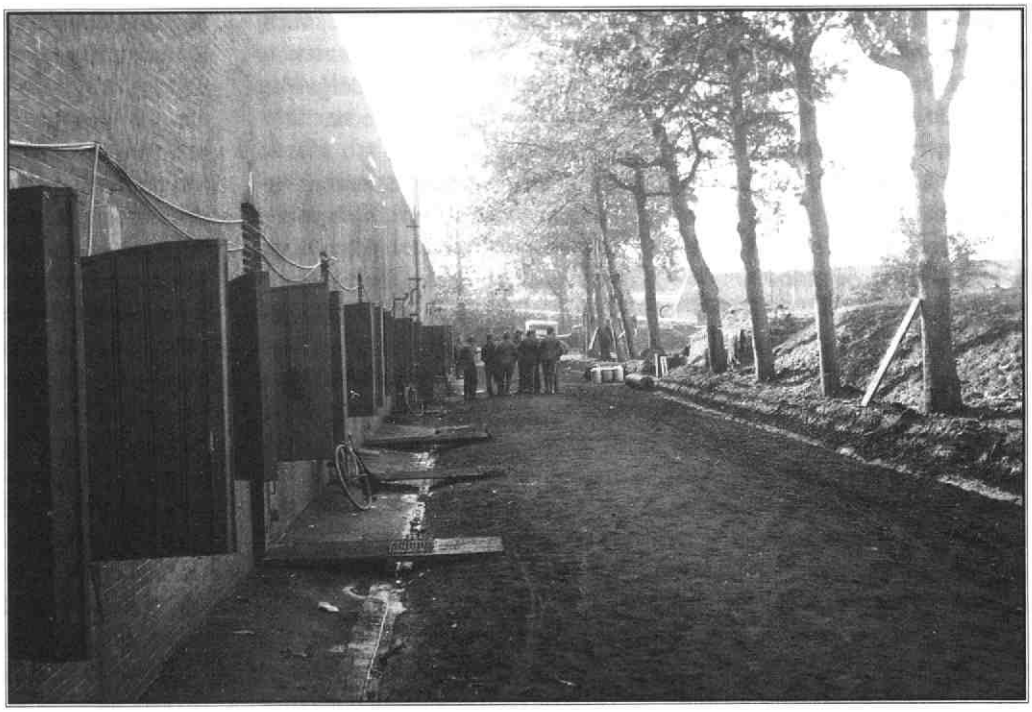
We zijn daar ruim een maand geweest. We hadden alles klaar om er de winter te kunnen doorbrengen en waren juist zoo ver, dat ook voor ons officieren een rustige tijd aanbrak, toen er bericht kwam dat we moesten vertrekken. We zouden naar het fort Vechten gaan om de bezetting daar af te lossen. (2)

Naar Fort bij Vechten

Op 12 October verhuisden we. Dat was wat. Alles moest mee, wat voor gerief en genot was in gereedheid gebracht.

's Middags om 4 uur was de legering van de compagnie in orde en waren de voertuigen ontladen en de voorraden afgeladen en in de opslagplaatsen opgeborgen.

's Avonds een langdurige bespreking tusschen de 3 commandanten, want veel wat Rhijnauwen bood was op Vechten niet te vinden. Hagenaars en Leidenaars hadden wel wat gedaan in de maand, dat ze op Vechten hadden gelegen, maar niets was met Noordelijke degelijkheid overwogen en afgewerkt. Waterleiding en waschplaatsen in de open lucht! Wat moest daarvan terecht komen bij vorst. Een electrische verlichting van gummikabel (naar schatting samen wel +/- 10 KM) door de open lucht. Gevolg: een geweldig spanningsverlies met zeer groote kansen op kortsluiting en ongelukken bij aanhoudend

De bomvrije kazerne op Fort bij Vechten tijdens de mobilisatie 1939-1940. Foto: archief familie Brouwer

regenachtig weer. Geen logies voor officieren. Onze voorgangers woonden in Utrecht (ruim een half uur fietsen weg) en in Bunnik. Dat wilden wij niet. Wij wilden bij onze mannen op het fort blijven. Dus: logies voor ons moest er komen.

Het resultaat van de eerste bespreking was, dat ik belast werd met de leiding van alle te verrichten technische werkzaamheden.

En er was heel wat te doen. De weg door het fort moest verbreed, onder profiel worden gebracht en van een nieuwe verharding worden voorzien. Een officiersbarak, lang 24 M en breed 8 M, moest worden gebouwd. Een houten barak moest worden ingericht tot een behoorlijke cantine; een andere houten barak moest worden voorzien van een houten zolder, zoodat daarop 3 slaapzalen voor onderofficieren konden komen. Voorts moest een geheel nieuwe electrische leiding worden aangelegd, terwijl de waterleiding moest worden herzien. De laatste werken werden aanbesteed, doch wij leverden van de manschappen vaklui bij. De andere werken werden door eigen personeel geheel in orde gebracht. De vorst heeft ons daarbij nog parten gespeeld, zoodat de officiersbarak nog niet heelemaal klaar is, maar wij wonen er nu reeds in van 30 December af.

Buiten deze werkzaamheden had ik het werk van mijn compagnie. Vele versterkingen moesten worden aangelegd. Duizenden M^3 grond moesten worden verzet. Dat hebben we niet allemaal zelf behoeven te doen. Er werkte ook een burgeraannemer met draglines, maar voor ons bleef toch nog heel wat over. Daarbij kwam nog, dat ik belast werd met het verkennen en uitzetten van de opstellingen, bestemd voor de troepen, die thans nog niet aanwezig zijn, maar in geval van oorlog hier zullen komen. De aannemers maken de opstellingen verder klaar.

Al met al ben ik erg bezet geweest. Tenslotte was ik nog belast met de ontspanning voor de militairen, wat toch ook weer tijd en werk vraagt.

Je zult begrijpen, dat ik niet veel vrije tijd had. 's Avonds vrijwel nooit voor 12 uur naar bed. 's Morgens op tijd op. Alleen de laatste tijd is dat ook anders. In den regel kom ik niet voor 8 uur, half negen, van bed tegenwoordig.

Lichamelijk ben ik prima in conditie. Al flink gehard; van de koude heb ik weinig last en verkoudheid ken ik niet meer. In het begin van de mobilisatie echter des te meer. Toen hoestte ik vrijwel doorlopend."

Werken aan de linie

In latere brieven aan zijn vrouw schrijft kapitein Brouwer over de dagelijkse gang van zaken op Fort bij Vechten. Over de werkzaam-

Brieven van een gemobiliseerde 1939-1940

heden die op en om de forten moesten worden verricht en over de oefeningen die werden uitgevoerd. Ook hoe men over de politieke en militaire situatie dacht. Daarnaast blijkt de betrokkenheid van hemzelf en zijn mede-gemobiliseerden bij het "thuisfront" en het beleven van de verloven.
Enkele citaten:

3 maart 1940: " (.....) Morgen krijgen we hoog bezoek; de commandant van de Vesting Holland komt de oefeningen bijwonen. Het is morgen schieten; hij wil zeker eens zien, wat de oude lichtingen er van kunnen. 't Zal hem, hoop ik, niet tegenvallen."

11 maart 1940: "(....) Om 7 uur begon de avondoefening en tusschen 5 en 7 uur moest ik nog eten en een rapport met teekening maken.
Je begrijpt, dat ik weinig tijd over had voor iets anders. Toen ik vanavond tusschen de avondoefening door even op het officiersverblijf kwam werd me medegedeeld, dat ik morgenvroeg ½ 9 à 9½ uur zal worden gehaald door een auto vol hooge oomes voor terreinverkenningen en het uitzoeken van de juiste standen der pantserkoepels. Het haalt me wel veel van de compagnie af, maar ik vind het toch wel een beetje een onderscheiding, dat ik steeds voor dergelijke karweitjes wordt uitgezocht.
(.....)
De officieren van de 1e Compagnie vertrekken juist om hun manschappen te gaan wekken voor een nachtoefening tot morgenvroeg 7 uur. Die hebben dus een lange nacht voor de boeg, en misschien ook een frissche nacht, want het begon net al aardig frisch te worden; de lucht is heel helder, vol sterren."

12 maart 1940: "(.....) Vanmorgen hebben we de injectie tegen typhus gehad. Groote kerels waren zoo klein als, ja als wat. Een turf hoog is nog niet klein genoeg. Zeker de helft wilde zich niet laten prikken.
Ik kon zelf niet, omdat ik weg moest. De dokter was nog niet begonnen, toen ze me per auto kwamen halen. Een prettige morgen gehad. Twee auto's met autoriteiten (daarbij mocht ik mij ook rekenen) hebben een reis langs verschillende verdedigingswerken gemaakt. Interessant om eens wat meer dan het eigen omgevingtje te zien.
Op twee plaatsen werden fouten ontdekt. Dit betrof werken voor zware mitrailleurs. Deze fouten konden nog worden hersteld, zoodat de tocht wel effect heeft gesorteerd.
Omtrent een paar dingen maakte ik opmerkingen, dat de constructie bezwaren had. De officieren van de Genie wilden dat niet erkennen. Maar de Chef Staf ging er op in en het gevolg was, dat de heeren van de Genie ongelijk moesten bekennen en dat alsnog veranderingen zullen worden aangebracht.
Ik geloof, dat ik voor den Chef Staf als deskundige geld op het gebied van zware mitrailleurs.
Om half een nam ik afscheid van het gezelschap en ging ik naar het fort om te eten. Om half twee was de Chef Staf, kapitein van der Heuvel, al weer op Vechten. Hij wilde Vechten nog eens rond. Ik met hem mee. We liepen daar tegen een zware mitrailleur op, waarmee geschoten werd. Van der Heuvel had nog nooit met een zware mitrailleur geschoten. Hij achter het wapen en ik moet zeggen, hij schoot heel goed voor de eerste maal. Toen wou hij nog pistoolschieten.
Eerst schoot hij slecht met het pistool. Maar met mijn pistool, dat ik had laten halen, deed hij het beter. Op een gegeven oogenblik schoot hij 3 x 12 en 5 x 11. Toen gaf hij mij het pistool en zou ik schieten. Geen bezwaar; ik schoot 3 x 12 en 5 x 11. Hij wou klaarblijkelijk de hoogste punten halen, want hij begon direct weer. Resultaat: totaal 85. Hij schoot nog eens weer; resultaat: totaal 85.
Toen ik weer; resultaat: 4 x 12 en 4 x 11. Toen gaf v.d. Heuvel het op en verzocht revanche bij een volgende gelegenheid, wat ik hem gaarne aanbood."
11 april 1940: "(.....) We waren te ruim 5 uur weer op het fort, en daar hoorde ik het nieuws, dat de verloven waren stopgezet.
Dien avond kwam nog het bericht, dat we ons marschvaardig moesten maken, d.w.z. de voertuigen pakken. Om ½ 8 uur was alles klaar. Woensdag kwamen er geen nadere berichten.
's Avonds mochten de menschen weer naar de stad. Het leek dus niet, dat we zouden vertrekken. Vanmorgen ging alles weer gewoon. Maar om 11 uur kwam het

Nieuwe Hollandse Waterlinie ("Oostfront Vesting Holland") en Grebbelinie ("Valleistelling") in de mobilisatie 1939-1940. Tekening: D.C.Leegwater

bericht om de marschvaardigheid te verhoogen. En zoo zitten we nu in afwachting van wat zal gebeuren. Hier hebben morgen wel verplaatsingen plaats, maar wij hebben nog geen orders ontvangen. Het lijkt er dus niet op, dat we weggaan.
Je vroeg hoe de stemming hier is. Over het algemeen zeer kalm. Van zenuwachtigheid of angst was niets te bespeuren."

12 april 1940: "(....) Wij hebben alles "oorlogsklaar". Dat wil zeggen, wij zijn voorbereid op een spoedig vertrek. Verder lijkt het nog niet op "oorlogsklaar", want aan het terrein is niets veranderd. Wanneer het op vechten aankomt, dan zou er heel wat opgeruimd moeten worden: huizen, boerderijen, boomgaarden, boomen, enz. En zooals ik al zei; daarvan is nog niets gebeurd en zal direct ook nog niet gebeuren.
Hier zijn nog al wat troepen vertrokken (3), zoodat de overblijvenden opnieuw verdeeld moesten worden. Zooals het nu is geworden, blijf ik op Vechten, maar de mogelijkheid bestaat, dat er nog weer wat veranderd moet worden, wanneer nog meer troepen vertrekken. Zooals de toestand nu is, dan blijven wij in elk geval in deze omgeving. Dat vind ik uitstekend. Ook bij een verdere verandering is de kans wel heel groot, dat ik blijf waar ik ben. Dat vind ik, zooals ik al schreef, fijn."

14 april 1940: "(....) Zooals ik je al schreef zijn veel troepen van hier en uit de omgeving vertrokken, zoodat thans de meeste forten in ons vak onbezet zijn. Gisteravond (in het begin) hebben we op een naastgelegen fort een wacht geplaatst, omdat we het onverantwoord vonden, dat zoo'n fort geheel leeg was in deze tijden.
Vannacht om +/- 1 uur kwam bericht, dat direct 2 sectiën moesten worden gedirigeerd naar 2 forten en dat op ons fort extra waakzaamheid moest worden betracht. Dit was niet bedoeld tegen Duitschers of Engelschen, maar tegen een poging van de een of andere partij (N.S.B.?) om hier iets te doen (de leeggekomen forten bezetten?).

Om ruim 2 uur was alles in orde en na een spiegeleitje te hebben genuttigd zijn we naar bed gegaan. Om 3 uur was ik er al weer uit en kreeg ik opdracht om tegen licht worden een sectie zware mitrailleurs in stelling te brengen tegen vliegtuigen. Toen heb ik even gedacht aan het gerucht, dat een Engelsch expeditieleger op weg zou zijn naar Nederland.
Nadat ik dit geregeld had ben ik weer naar bed gegaan.
's Morgens werd ik opgeschrikt door een geweldig zwaar motorgeronk van vliegtuigen. Ik mijn bed uit. Het was +/- 5½ uur. Buiten gekomen (in pyama) zag ik echter, dat het Nederlandsche vliegtuigen waren, die zeer laag vlogen, omdat de wolken erg laag hingen.
Ik weer in bed en toen heb ik geslapen tot half tien. De morgen was toen al spoedig om en ook de middag schiet aardig op. Ik ga nu eerst eten en dan het een en ander regelen voor de nachtbezetting der leege forten.

De boterham is op –smaakt uitstekend met het spiegeleitje! – de forten zijn alle bezet en nu schrijf ik de brief af.
Als ik alles bekijk, dan geloof ik, dat we het ergste hebben gehad. Gisteravond was de inundatie volledig gesteld, hetgeen nog nooit was gebeurd. Maar vanmorgen is dat weer opgeheven en het water vloeit weer weg. Naar mijn meening is dat een bewijs, dat de toestand beter lijkt. Gisteren schreef men vanuit België, dat de donkere wolken schenen voorbij te drijven."

26 april 1940: "(.....) Het fort is nu haast verlaten; we zijn nog met +/- 100 man. Een heel verschil met toen hier +/- 500 man lagen.
(.....)
We hebben heel wat te doen op het fort. Alle ruimten die leeg gekomen zijn, worden ontruimd (kribben en kachels) en daarna schoon gemaakt en afgesloten. Ook het fortterrein moet een dikke beurt hebben na de werkzaamheden aan rioleering en draineering. Voorlopig wel werk te verzetten en slechts weinig menschen beschikbaar. Van die weinige menschen moet ook nog veel wacht en patrouille worden geleverd. Meer dan 20 man zijn er nooit beschikbaar voor bijzondere werkzaamheden."

De mei-dagen van 1940

Op 10 mei 1940, de dag waarop Duitsland ons land binnenvalt, schrijft kapitein Brouwer aan zijn gezin:
"Het is dan toch gekomen wat we niet gewild en ook niet gedacht hebben. Het heeft weinig zin thans nog veel te schrijven over recht en onrecht.
(.....)
Wij hebben het hier rustig. Eigenlijk niets te doen. Alleen veel vliegtuigen passeeren op groote hoogte. Een enkele komt wat lager. We hebben al enkele op groote afstand zien vallen, neergeschoten door het luchtafweergeschut. (.....)

Brieven van een gemobiliseerde 1939-1940

Lievelingen, mijn gedachten zijn steeds bij jullie en zullen steeds bij jullie blijven."
Het zal een afscheidsbrief blijken te zijn. Op 12 mei 1940 wordt zijn eenheid overgeplaatst naar Rotterdam om ingezet te worden bij de strijd om de Maasbruggen. Bij het oprukken naar de aangewezen gevechtsposities vindt een luchtaanval plaats. Sergeant J. Salomons, één van de ondergeschikten van kapitein Brouwer, vertelt hierover later, in een interview in het "Nieuwsblad v.h. Noorden" van 15 februari 1985, het volgende:

"Na een lange afmattende mars door de stad, vermoeiend door de vele wapens en bagage, die we mee moesten slepen, kwamen we eindelijk aan de Kruiskade. Er kwamen steeds meer vliegtuigen in de lucht; de sirenes gilden. Toen kwam voor ons de vuurdoop. Onze compagniescommandant, in zijn burgerleven een inspecteur van politie in Groningen, had order gegeven halt te houden. We moesten tegen de huizen gaan staan. Zelf stond hij onder een zonnemarkies en keek met zijn verrekijker naar de rondcirkelende Stuka's. Naast hem stonden enkele burgers en enkele militairen en daar was ik ook bij. Plotseling kwam de eerste Stuka in duikvlucht naar beneden, op zich zelf al een angstaanjagend geluid. In duikvlucht werd de eerste bom losgelaten. Het gierende geluid van een bom, die naar beneden suist is afschuwelijk."
Er vielen vijf bommen. De militairen zochten dekking in de huizen. De bommen waren dicht bij hen gevallen in een straal van vijftig meter om hen heen. De kapitein was zwaar gewond geraakt. Hij is een paar dagen later in het Coolsingelziekenhuis overleden. De twee burgers die naast hem stonden lagen dood op de grond. Salomons: "Enkele collega's waren nergens meer te vinden. Wij hebben ze nooit meer teruggezien. Dit alles wordt na zoveel jaren wel heel eenvoudig verteld, maar ik kan u verzekeren, dat je door een panische angst wordt aangegrepen bij dergelijke gebeurtenissen. De zenuwen zijn tot het uiterste gespannen. Na twee uur trilde ik nog van hoofd tot teen. Men weet eerst niet waar men het zoeken moet."

Kapitein Brouwer overlijdt op 16 mei 1940. Tezamen met andere gesneuvelden ligt hij begraven op de begraafplaats Crooswijk in Rotterdam.

Epiloog

September is sinds enige jaren "Fortenmaand" in de provincie Utrecht. Velen brengen dan een bezoek aan Fort bij Rhijnauwen of Fort bij Vechten. Onderweg komen ze verdedigingswerken tegen die nog herinneren aan de tijd dat hier Nederlandse militairen waren gelegerd om onze onafhankelijkheid te verdedigen. Niet alleen groepsschuilplaatsen uit de Eerste en Tweede Wereldoorlog, maar ook de betonnen restanten van de mitrailleurkazematten, die mede op aanwijzingen van kapitein Brouwer zijn aangelegd. In de oorlogsjaren 1940-1945 zijn door de Duitse bezetters uit de meeste kazematten de stalen koepels verwijderd om in de Duitse oorlogsindustrie te worden hergebruikt. Koepelkazematten met de koepel er nog in zijn zeldzaam in Nederland. Van de weinige die er nog zijn is er één op Fort bij Rhijnauwen te vinden en liggen er drie op Fort bij Vechten.
Bezoekers van Fort bij Vechten zal misschien de plaquette zijn opgevallen, die in de muur van het oude wachtgebouw bij de ingang van het fort zit ingemetseld. Hierop komen de namen voor van de drie officieren die als compagniescommandant op Vechten gelegerd zijn geweest, waaronder kapitein Brouwer. Nog niet achterhaald is waarom en wanneer deze plaquette daar is aangebracht. Dank zij de brieven van kapitein Brouwer en een foto uit het familiearchief weten we nu dat de plaquette destijds in de nu niet meer aanwezige officiersbarak was aangebracht.

Over de gebeurtenissen op de Houtensche Vlakte tijdens de mobilisatie 1939-1940 is eigenlijk weinig bekend. Het is dan ook bijzonder dat na al die jaren via bewaard gebleven brieven die tijd weer tot leven komt en een nieuwe inhoud krijgt.

Met dank aan J. Brouwer, R. Ebels-Brouwer en J. de Ruiter-van Dijk voor het ter beschikking stellen van de brieven en een aantal foto's.

Aantekeningen

(1) Samenstelling van een regiment infanterie
Een regiment infanterie bestond uit een staf en drie bataljons met als ondersteuning een compagnie mortieren, een batterij lichte artillerie of een compagnie pantserafweergeschut. De totale sterkte bedroeg ong. 2500 man.
Een infanteriebataljon bestond uit een bataljonsstaf, drie compagnieën tirailleurs (geweerschutters met per compagnie 8 of 12 lichte mitrailleurs) en een mitrailleur-

Mitrailleur-kazemat met gietstalen koepel op Fort bij Vechten Foto: D.C.Leegwater

compagnie. De laatste beschikte over 12 zware mitrailleurs. Een tirailleurcompagnie telde gewoonlijk zo'n 160 man en was onderverdeeld in secties van ongeveer 30 man.

(2) De "aflossing" was onderdeel van een hergroepering waarbij o.a. de op Fort bij Rhijnauwen gelegerde eenheden van II-25RI van standplaats wisselden met op Fort bij Vechten gelegerde eenheden van III-28RI. Doel was een logischer verband te krijgen tussen de verschillende onderdelen van de in de linie gelegerde regimenten. Na de hergroepering bezette 25RI het gebied ten zuiden van de Kromme Rijn tot aan Jutfaas en 28RI het gebied ten noorden van de Kromme Rijn tot aan Fort aan de Klop.

(3) De Nederlandse verdedigingsplannen

Reeds in de jaren twintig en dertig waren gedetailleerde plannen uitgewerkt voor het geval er in Europa een oorlog zou uitbreken, die de Nederlandse neutraliteit in gevaar zou kunnen brengen. De plannen voorzagen er in dat in geval van een aanval vanuit het oosten het Nederlandse leger vanaf de grens zou proberen de opmars te vertragen om de hoofdverdediging te voeren in de Nieuwe Hollandse Waterlinie of "Oostfront Vesting Holland", zoals de linie sinds 1922 officieel heette. In eerste instantie werden hier eenheden, bestaande uit oudere reservisten, gelegerd als "veiligheidsbezetting". Ze waren belast met het in staat van verdediging brengen van het hun toegewezen stellinggedeelte en gereedmaken voor de opname van versterkingen voor het geval het veldleger zich op de linie zou moeten terugtrekken.

In maart 1940 werden de verdedigingsplannen gewijzigd. De hoofdverdediging zou worden gevoerd in de Grebbelinie (toen Valleistelling geheten) en de Nieuwe Hollandse Waterlinie kwam in tweede lijn te liggen. Een groot deel van de daar gelegerde troepen werd in april 1940 naar elders overgebracht. Het bataljon waar kapitein Brouwer deel van uitmaakte bleef toen als enig onderdeel van 25RI in het gebied rond Utrecht achter.

De ambtsketen van Utrecht

"Ambtsketen lijkt gemaakt voor Ivo Opstelten" kopte het Utrechts Nieuwsblad 21 januari 1999. Een mededeling die aanleiding gaf om het symbool van de burgemeester bij uitstek, de ambtsketen, eens nader te belichten.[1]

DOOR
JANJAAP LUIJT

Oorsprong van het verschijnsel ambtsketen

De ambtsketen als onderscheidingsteken van de burgemeester vindt zijn oorsprong in de Gemeentewet van 1851 en werd nader omschreven bij Koninklijk Besluit van 16 november 1852. Het besluit bestond uit vier artikelen, waarvan het eerste bepaalde dat "de onderscheidingsteekenen, door den burgemeester te dragen, bestaan in een zilveren penning, hebbende eene middellijn van veertig strepen en vertoonende aan de eene zijde het wapen des Rijks, aan de andere dat der gemeente (...); de penning, hangende op de borst, hetzij aan eene zilveren keten, hetzij aan een oranje zijden lint; de keten of het lint op beide schouders aan den rok of het opperkleed vastgehecht". In de volgende artikelen van het besluit, dat per 1 januari 1853 in werking trad, was vastgelegd in welke gevallen de burgemeester verplicht was de keten te dragen.[2]

Na de publicatie van het Koninklijk Besluit, bood het provinciaal bestuur van Utrecht de gemeenten de mogelijkheid een penning aan te schaffen die zij bij 's Rijks Munt liet vervaardigen. Voor de prijs van *f* 10,- zouden de gemeenten de beschikking krijgen over een zilveren penning waarop aan de voorzijde het gemeentewapen zou zijn gegraveerd en op de keerzijde het Rijkswapen in reliëf was geslagen. Voor het lint of de ketting moesten de gemeenten dan zelf zorgen.[3] De gemeenteraad van Utrecht is van deze mogelijkheid op de hoogte gesteld, maar heeft vervolgens de beslissing en de uitvoering overgelaten aan het College van Burgemeester en Wethouders.[4] In de notulen van de raad of van het College is over de totstandkoming van de keten verder geen nadere informatie gevonden.

Het College gaf aan het Utrechtse zilversmidsbedrijf J.M. van Kempen jr. de opdracht een keten te vervaardigen. Dit blijkt onder meer uit de zilvermerken die op de penning van de ambtsketen zijn afgeslagen. Het meesterteken dat aangeeft in wiens atelier het voorwerp is vervaardigd, luidt "VK 74" en werd gebruikt door Van Kempen van 1835 tot 1858.[5]

Van Kempen maakte de keten niet zelf, maar liet het werk over aan een medailleur die bij hem in dienst was. In zijn dagboek schreef de Duitse zilversmid en graveur Herman Bauer (Abstatt 1833 – Schwäbisch Gmünd 1919) dat hij opdracht had gekregen de Utrechtse ambtsketen te maken.[6] Bauer werkte in 1853 bij Van Kempen als staalgraveur en medailleur en schreef in dat jaar: "men had mij een interessante opdracht gegeven: de ambtsketen van de burgemeester van Utrecht." Uit het kasboek van de gemeente Utrecht over het jaar 1854 blijkt dat J.M. van Kempen voor het onderscheidingsteken en de daarbij behorende zilveren keten *f* 375,50 ontving.[7]

Stadswapens en pijlenbundels

De Utrechtse keten telt in totaal 57 schakels, opgebouwd uit elkaar afwisselende schakels, voorstellende het stadswapen (29 stuks) en een pijlenbundel (28 stuks). Iedere schakel heeft vier ogen, die middels niet-gesoldeerde ringetjes zijn verbonden. Het middenstuk met daaraan een draaiende penning neemt een centrale plaats in. Het stelt het wapen van de Hogeschool voor, gedragen door twee engelen. Tot 1877 was de burgemeester van Utrecht ambtshalve curator van de Utrechtse Hogeschool, de latere Universiteit van Utrecht. Mogelijk wilde men deze combinatie van functies benadrukken en werd daarom in de Utrechtse ambtsketen het symbool van de Hogeschool opgenomen.[8] Aan het wapen van de Hogeschool hangt de wettelijk voorgeschreven penning met op de voorzijde het stadswapen van Utrecht en op de keerzijde het Rijkswapen.

Bij drie schakels is op de achterzijde een haakje aangebracht, dat ervoor moest zorgen dat de keten breed over de schouders van de burgemeester viel. Op het ambtskostuum, dat burgemeesters tot in deze eeuw droegen, bevonden zich drie oogjes waaraan de keten werd vastgehaakt. Met het verdwijnen van het ambtskostuum, ging de burgemeester de keten vanuit de hals dragen en kwam de penning op de buik te hangen in plaats van op de borst.

Graveringen

Van iedere burgemeester die de keten droeg, is de naam, geboortedatum en -plaats en ambtsperiode op de achterzijde van de schakels gegraveerd. Voor de eerste elf burgemeesters werden er iedere keer vier schakels gebruikt. De eerste schakel noemde de naam en geboorteplaats, de tweede schakel de geboortedatum, de

Burgemeester N.P.J. Kien met de Utrechtse ambtsketen

derde schakel de ambtsperiode. De vierde schakel bleef onbeschreven en diende als scheiding tussen de verschillende namen. Rond de ambtswisseling van burgemeester Vonhoff en burgemeester Vos is besloten de tekst te comprimeren, om minder schakels per burgemeester te gebruiken. Vonhoff kreeg nog vier schakels, maar burgemeester Vos moest genoegen nemen met twee stuks. Ook burgemeester Opstelten moest tevreden zijn met twee schakels. Als er op de huidige voet wordt voortgegaan, kunnen nog drie burgemeesters worden "bijgetekend". Als Utrecht aan deze traditie wil vasthouden, dan zullen te zijner tijd extra schakels bijgemaakt moeten worden of een nieuwe keten worden besteld.

De schakels waarop de naam en ambtsperiode van de NSB-burgemeester C. van Ravenswaay (ambtsperiode april 1942 tot mei 1945) stonden gegraveerd, zijn in de zomer van 1945 verwijderd. Daarvoor in de plaats zijn twee schakels gladgemaakt en gegraveerd met een crucifix en een doornenkroon, en één schakel is volledig gematteerd. Crucifix en doornenkroon werden op de keten aangebracht op voorstel van de Oud-Katholieke bisschop mgr. Engelbertus Lagerwey, bij wie de afgezette burgemeester Ter Pelkwijk gedurende de laatste oorlogsjaren was ondergedoken. Tijdens de herdenkingsbijeenkomst ten stadhuize op 17 mei 1945 opperde de bisschop om in één van de schakels van de ambtsketen een kruis en een doornenkrans te graveren. "Het kruis als beeld van het lijden, dat we (...) getorst hebben, maar waardoor we ook overwinnen mochten; de doornenkrans als beeld van nodeloos toegevoegd leed, door een niets ontziende troep vijanden ons aangedaan", aldus de bisschop. En zo geschiedde.[9]

Kees van Berkel

Een persoon die regelmatig de ambtsketen in handen kreeg, was de Utrechtse zilversmid Kees van Berkel (Utrecht 1930-).[10] Hij had zijn werkplaats aan de Ganzenmarkt achter het stadhuis en was de afgelopen decennia de reparateur als er iets aan de keten mankeerde. Meestal moest de reparatie in korte tijd worden uitgevoerd, omdat de keten op korte termijn weer nodig was. Gewoonlijk bracht de chauffeur van de burgemeester de keten en leverde de zilversmid direct ná de reparatie het zelf weer ten stadhuize af.

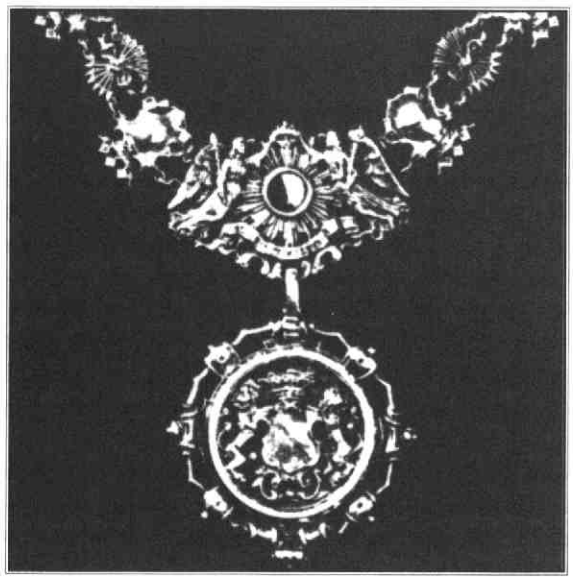
De meeste reparaties die Van Berkel uitvoerde bestonden uit de vervanging van de oogjes tussen de schakels. Aangezien deze oogjes niet gesoldeerd zijn, buigen ze nogal eens open en raken daardoor verloren. Het vervangen van de verbindingsogen was voor Kees van Berkel een kleine moeite en werd altijd direct gedaan. Een dergelijke snelle service kon hij leveren, omdat hij in zijn werkplaats een doosje had, met een voorraad oogjes die hij speciaal voor de keten had vervaardigd.

Ook verrichtte Van Berkel grotere reparaties, zoals ook het vernieuwen van het draaisysteem van de grote penning of de aanpassing die men noodzakelijk achtte bij het aantreden van een vrouwelijke burgemeester. Bij de benoeming van burgemeester Vos werd vóór de ambtsaanvaarding de keten aangepast voor iemand die geen colberts draagt. Aan de keten werd een extra stukje zilveren jasseronketting bevestigd, zodat de keten elegant zou staan bij een jurk. Voor zover bekend, heeft burgemeester Vos nooit gebruik gemaakt van het extra kettinkje.

Van Berkel's service ging verder dan reparaties en aanpassingen. In zijn rekeningenboek valt bij 6 februari 1980 te lezen: "Nieuwe haak aan schakel, nieuw oog aan schakel en vanwege hoge "slagroomgehalte" ambtsketen geheel gereinigd." Deze boeking wordt door de geschiedenis gestaafd, aangezien Vonhoff dat jaar tijdens de nieuwjaarsreceptie een slagroomtaart in zijn gezicht kreeg geworpen.[11]

Diefstal

Zaterdag 14 augustus 1971 vervoegde burgemeester H.I.G. van Tuyll zich op het stadhuis om die ochtend zijn nicht te trouwen.

De Utrechtse ambtsketen

materiaal	zilver.
ontwerp	Herman Bauer (Abstatt 1833 - Schwäbisch Gmünd 1919).
fabrikant	Zilverfabriek J.M. van Kempen, Utrecht.
jaar	1853.
merken	op de rand van de penning meesterteken: VK 74 ; op de penning rechts van het stadswapen zilvermerk: zwaardje; op het middenstuk onder de 's' van 'nos' zilvermerk: zwaardje.
massa	422 gram.

Even voor de plechtigheid begaf de burgemeester zich naar zijn werkkamer om de ambtsketen te halen. Bij binnenkomst van de kamer bleek dat er die nacht was ingebroken en de ambtsteken was gestolen. Omdat een burgemeester in functie verplicht is een keten te dragen, werd in allerijl de keten van de in 1955 geannexeerde gemeente Zuilen opgeknapt en voorzien van een Utrechtse stadspenning. Burgemeester Van Tuyll kon die week in ieder geval de gemeenteraadsvergadering voorzitten. Tien dagen na de diefstal kreeg de politie een tip over de verblijfplaats van de verdwenen keten. De tipgever meldde dat ter hoogte van de Van Heuven Goedhartlaan de keten gewikkeld in een zakdoek in het Amsterdam-Rijnkanaal was geworpen. Aan de hand van deze informatie doken drie duikers van de Utrechtse brandweer met succes de keten op.[12]

De inmiddels aangepaste keten van Zuilen die burgemeester Tuyll gedurende die dagen droeg, bleef in gebruik. Tegenwoordig siert deze keten de burgemeester als hij raadsvergaderingen voorzit.

Noten

1. Eerdere publicaties over de Utrechtse ambtsketen: J.C. Janssen, 'De ambtsketen', in: De Schakel, nr. 27 (1957) blz. 2-4; B. ter Molen-den Outer, Ambtsketens van burgemeesters in Nederland, Stichting Gemeentelijk Cultuurfonds van de Bank voor Nederlandsche Gemeenten, 's-Gravenhage 1979.
2. Koninklijk Besluit, 16 november 1852, no. 201.
3. Provinciaal blad van Utrecht, 1852, no. 107.
4. Het Utrechts Archief, Stadsarchief, inv. V 94x, 7 december 1852.
5. Nederlandse verantwoordelijkheidstekens sinds 1797 = Netherlands' Responsibility Marks since 1797 (editie 1997), Waarborg Platina, Goud en Zilver, Gouda 1997. no. m52848.
6. Annelies Krekel-Aalberse, 'Utrecht in 1853; het begin van de Utrechtse zilverindustrie', in: Tijdschrift Oud-Utrecht 69 (1996) 124-128.
7. Het Utrechts Archief, Stadsarchief, inv. V 223.3, 1854.
8. C.A. van Kalveen, Archief van het College van Curatoren van de Rijksuniversiteit te Utrecht, 1815-1954, Utrecht 1986.
9. G.A.W. ter Pelkwijk, 'Kruis en doornenkroon op de ambtsketen', in: De Schakel, nr. 28 (1957).
10. Het Utrechts Archief, Collectie Losse Aanwinsten (arch. 357), inv. 1594.
11. Utrecht in beeld 1980, Gemeente Utrecht 1981.
12. Utrechts Nieuwsblad, 16 augustus 1971, 17 augustus 1971 en 25 augustus 1971.

Overzicht van gravures op de schakels.

STADSWAPENSCHAKEL		PIJLENBUNDELSCHAKEL
1	Mr. N.P.J. Kien / Geb: / 's Hertogenbosch	9 / april / 1800
2	Burgemeester / 21 maart 1839 / 1 april 1878	
3	Mr. W.R. Boer / Geb. / Rotterdam	4 / april / 1818
4	Burgemeester / 1 april 1878 / 1 nov. 1891	
5	B. Reiger / Geb. / Groningen	14 / jan. / 1845
6	Burgemeester / 1 nov. 1891 / 31 jan. 1908	
7	Mr. Dr. / A.F. Baron / van Lijnden / Geb. /Amsterdam	6 / maart / 1856
8	Burgemeester / 19 maart 1908 / 16 maart 1914	
9	met haak	
10	Mr. J.P. Fockema / Andreae / Geb. / Leiden	30 / juli / 1879
11	Burgemeester / 30 maart 1914 / december 1933	
12	Mr. G.A.W. / Ter / Pelkwijk / Geb. Elst	29 / maart / 1882
13	Burgemeester / 15 jan. 1934 / 30 maart 1942	
14	gematteerd	kruis met doornenkrans
15	met haak	kruis met doornenkrans
16	Mr. G.A.W. / Ter / Pelkwijk	
17	Burgemeester / 7 mei 1945 / 31 maart 1948	
18	Jhr. Mr. C.J.A. / de Ranitz / Geb. 's Gravenhage	3 / april / 1905
19	Burgemeester / 15 dec. 1948 / 30 april 1970	
20	H.G.I. Baron / v. Tuyll v. / Serooskerke / Geb. te Zuilen	
21	met haak	20 / mei / 1917
22	Burgemeester / 16 mei 1970 / 31 mei 1974	
23	H.J.L. Vonhoff / Geb. te / Amsterdam	22 / juni / 1931
24	Burgemeester / 16 Aug. 1974 / 15 dec. 1980	1-4 / 81 / 1-10 / 1992
25	Drs. M.W.M. / Vos / van Gortel / Abcoude / 2-11-31 1-11 / 1992	
26	Mr. I.W. / Opstelten / Rotterdam / 31-1-1944	

Rectificatie

Door een foutje van de redactie is in het vorige nummer een verkeerd bijschrift geplaatst bij de illustratie behorende bij de "Reactie op Agnietenreeks" van Liesbeth Helmus.
Het onderschrift behoorde te zijn:
"Hendrik van Vliet,
Interieur van de Dom te Utrecht, 1672". Collectie Centraal Museum, Utrecht.

Literatuursignalement

Boeken

Verkrijgbaar in de boekhandel of bij de uitgever:

De kerk in het midden : de parochie Houten 1798-1998 / P.M. Heijmink Liesert. - Houten : R.K. Parochie Onze Lieve Vrouwe ten Hemelopneming, 1998. - 128 p. : ill., portr. ; 27 cm. - Met lit. opg. - Uitgegeven t.g.v. het 200-jarig bestaan van de parochie van Onze Lieve Vrouwe ten Hemelopneming te Houten in 1998.

De vogels van Nieuwegein : vogels in een veranderd landschap / onder red. van Gerrie Abel... [et al.] ; [fotogr. Henk Tromp... [et al.] ; tek. Bram Rijksen]. - Nieuwegein [etc.] ; Vogelwacht Utrecht ; Werkgroep Avifauna, 1999. - 284 p. : ill., tab. ; 26 cm. - Met lit. opg. - ISBN: 90-804709-1-0. - In Nieuwegein heeft zich sinds het begin van de jaren zeventig een landschappelijke metamorfose voorgedaan: van weids landschap naar stedelijk gebied. Dit boek geeft weer welke invloed dat heeft gehad op de vogels.

Beroep op de wetenschap : Utrechtse geleerden tussen universiteit en samenleving 1850-1940 / onder red. van L.J. Dorsman. - Utrecht : Matrijs, 1999. - 176 p. : ill., portr. ; 25 cm. - Met reg. ISBN: 90-5345-143-9. - In dit boek wordt aan de hand van negen portretten van Utrechtse geleerden het proces van 'vermaatschappelijking' van de wetenschap en universiteit toegelicht. De geportretteerden zijn: G.W. Kernkamp, W.G. Brill, P. Harting, F.C. Donders, H.R. Kruyt, J. D'Aulnis de Bourouill, H.J. Hamaker, D.F. van Esveld en C.H.D. Buys Ballot.

Denkend aan Sytwende... een dijk van een school! / Arie ter Beek, Jan Ruizendaal en Henry Wieldraaijer. - [S.l.] : [s.n.], [1999]. - 206 p. : ill., portr. ; 31 cm. - Gedenkboek uitgegeven t.g.v. 50 jaar ULO/MAVO Sytwende in Bunschoten-Spakenburg. - Met lijsten van bestuursleden, leerkrachten en leerlingen 1947-1994. - ISBN: 90-70708-12-4

Boerenerven in de provincie Utrecht : Kromme Rijngebied en Lopikerwaard / [tekst Yolanda Ezendam ; ill. Koen van der Velden ; foto's Christ-Jan van Rooij... [et al.] ; eindred. Tom Blekkenhorst]. - Utrecht : Boerderijenstichting Utrecht, 1996. - 21 p. : ill. tek. ; 21 cm. - ISBN: 90-802464-1-7. - Tekst op basis van de onderzoeksrapporten "Boerenerven in de provincie Utrecht", 3 dln.

Restauraties in Utrecht 1996-1997 : een overzicht van gemeentelijke restauratieprojecten tot stand gekomen met een bijdrage uit het budget 'restauratieprogramma gemeentelijk monumentaal bezit / [tekst C.J.M. Rampart; eindred. J. van Zelst]. - 2e dr. - Utrecht : Gemeente Utrecht Dienst Stadsontwikkeling Afd. Ruimtelijke Ordening en Ontwerp, Bureau Monumenten, 1999. - 64 p. : ill. ; 23 cm . - 1e dr. 1998.

Koninklijke bezoeken aan Utrecht en de Munt in de 19e eeuw / Albert A.J. Scheffers ; [eindred. A.A.J. Scheffers]. - Utrecht : Nederlands Muntmuseum, 1999. - 74 p. : ill. ' 21 cm. - (Bronnen uitgegeven door het Nederlands muntmuseum Utrecht ; 4). - ISBN: 90-73465-08-7. - Boekje vervaardigd t.g.v. de tentoonstelling 'Een vorstelijk onthaal! Koninklijke bezoeken aan de Munt 1813-1910'. Het geeft een goede indruk van de verzameling van het Nederlands Muntmuseum over dit onderwerp.

Oranje boven! : het bezoek van H.M. Koningin Beatrix aan Houten en Utrecht. - [S.l.] : Utrechts Nieuwsblad; Prestige, 1999. - 80 p. : foto's ; 30 cm. - Uitgegeven t.g.v. het bezoek van H.M. Koningin Beatrix op 30 april 1999 aan Houten en Utrecht.

Een speciale plek : St. Hiëronymus: 100 jaar zorg in het hart van Utrecht. - Utrecht : Studio Care, 1998. - 100 p. : ill. ; 30 cm. - Afscheidsboek uitgegeven t.g.v. de sluiting van het verpleeghuis St. Hiëronymus te Utrecht.

Utrecht in-line : skate- en skeelertochten / [tekst Volkert Vos]. - Amsterdam : TE Producties, 1999. - 105 p. : ill., krt. ; 20 cm. - ISBN: 90-804385-2-9. - Nauwkeurig beschreven routes voor skaters en skeelers door de provincie Utrecht met speciale aandacht voor het wegdek.

ANNEKE JANSEN

De stichtendag op 25 september 1999 wordt gewijd aan David van Bourgondië

David van Bourgondië is een naam die in Utrecht nog steeds echo's oproept. De buitenechtelijke zoon van Filips de Goede. De bisschop die zo in onmin leefde met de stad waar zijn bisschopszetel stond, dat hij jarenlang op zijn kasteel in Wijk bij Duurstede woonde.

Maar voor de Utrechters van zijn eigen tijd bovenal de vertegenwoordiger van de expansiedrang van de Bourgondische hertogen, de grote bedreiging voor zelfstandigheid en zelfbestuur.
Hoe kwam David van Bourgondië op de Utrechtse bisschopstroon en wie waren zijn machtige verwanten?

Het hertogdom Bourgondië in Frankrijk was in 1363 door het uitsterven van het geslacht Rouvres aan de Franse kroon vervallen. Jean le Bon schonk het vervolgens aan zijn eigen zoon Filips, bekend als "de Stoute", als dank voor zijn hulp in de slag bij Poitiers. De laatste hertog was verloofd geweest met Margaretha van Vlaanderen, de enige erfgename van Lodewijk van Male, en hoewel Lodewijk inmiddels met de Engelse koning in onderhandeling was, wisten Filips en zijn vader een Engels huwelijk te verhinderen. In 1369 huwde Filips met Margaretha van Vlaanderen. Door dit huwelijk verwierf hij de graafschappen Vlaanderen, Rethel (ten zuiden van Namen), Nevers (ten westen van Bourgondië), Franche-Comté (behorend tot het Duitse rijk) en Artois; bovendien had Lodewijk van Male van de Franse koning Rijssel, Dowaai en Orchies in vruchtgebruik gekregen, wat Filips na Lodewijks overlijden in 1384 maar handhaafde.
Het is duidelijk dat de hertog van Bourgondië zich op deze manier een positie had verworven waar niet omheen te komen was. En zijn macht werd nog groter tijdens zijn regentschap voor zijn neef, Karel VI, die periodiek krankzinnig was.
Filips liet zijn macht uitstralen in een nieuwe hoofdstad: Beaune werd verlaten voor Dijon. Kunstenaars werden aangetrokken: Jean Malouel, de gebroeders van Limburg, Klaus Sluter. Er werd een paleis gebouwd, waarvan de keukens en de grote zaal nog steeds te bewonderen zijn. Buiten de stad werd een klooster gebouwd, de Chartreuse de Champmol, dat diende als huisklooster voor de hertogelijke familie. De hertog en de hertogin hadden hun eigen kapel in de kerk, de tombes van Filips de Stoute en zijn zoon Jan zonder Vrees werden hier opgesteld. Nog steeds zijn de zogenaamde "Mozesput", het voetstuk voor het grote kruis in de kloostergang, en het portaal van de kerk hier te bewonderen. De graftombes bevinden zich in het paleis in Dijon, losse restanten van de sculptuur zijn in het Archeologisch Museum en een ivoren altaarstukje van de hertogin staat in het Musée de Cluny in Parijs.

Jan zonder Vrees trachtte het beleid van zijn vader in alle opzichten voort te zetten, zij het dat hij wel erg werd gehinderd door geldgebrek en zelfs moest lenen om zijn vader te kunnen begraven. Voor de huwelijkspolitiek bleek dat geen probleem: hij trouwde Margaretha van Beieren, de zuster van de Hollandse graaf Willem van Beieren. En Jan's zuster, ook een Margaretha, trouwde met die Hollandse graaf en hun dochter was de befaamde Jacoba van Beieren. In 1419 werd Jan zonder Vrees vermoord op de brug over de Yonne bij Montereau, als wraak voor de moord op Louis d'Orleans. Zijn grondbezit, dat na het sneuvelen van zijn broers Antoon en Filips in de slag bij Azincourt weer compleet was en zelfs intussen vermeerderd met Brabant en Limburg, kwam in handen van zijn zoon: Filips de Goede.
De eerste jaren na zijn vaders dood stonden voor Filips in het teken van wraak. Hij vocht tegen de Armagnacs, tegen de dauphin die zich aan hun zijde had geschaard en tegen Jeanne d'Arc. Maar na het overlijden van Willem van Beieren eiste Filips diens erfenis op: het rijke Holland en Zeeland. Na een jarenlange strijd met zijn nicht Jacoba kon hij de erflanden van de graven van Holland bij zijn gebied voegen.

De nieuwe bezittingen gaven Filips' hofcultuur weer een nieuwe impuls. Jan van Eyck, schilder aan het hof in Den Haag, werd aangesteld aan het hof van de hertog. De Vlaamse polyfonie, de meerstemmige muziek, kwam tot een hoogtepunt en een componist als Gilles Binchois was lid van de hofkapel in Dijon. Missen, banketten, blijde inkomsten: geen evenement kon voorbijgaan zonder muziek. Ook geen huwelijksfeest.

Filips de Goede huwde drie maal. Zijn eerste echtgenote was Michelle van Frankrijk, een achternichtje. De beide echtelieden waren toen nog erg jong en Michelle stierf voordat er kinderen geboren werden. De tweede echtgenote was Bonne d'Artois, opnieuw een achternichtje maar alweer werd dispensatie verleend. Bonne stierf een jaar later bij de geboorte van

een levenloos kind. Voor Filips begon de tijd nu toch wel te dringen: er was nog steeds geen wettige opvolger. Zijn derde echtgenote werd Isabella van Portugal, 33 jaar oud, intelligent, vroom, maar ook: jaloers. En die jaloezie had reden. Hoezeer hij Isabella ook waardeerde, er was voor Filips geen enkel beletsel om de ene na de andere minnares te nemen. Het merendeel van de zeventien bastaardkinderen die aan hem worden toegeschreven, werd door Isabella opgevoed, samen met haar eigen zoon Karel, de enige van haar drie kinderen die in leven bleef.

In 1430, tijdens het huwelijksfeest met Isabella, richtte Filips de orde van het Gulden Vlies op. De naam verwijst naar de mythe dat de Bourgondische hertogen afstamden van de Trojanen, maar ook het bijbelse ramsvlies van Gideon werd aan de symboliek gekoppeld. Filips' droom, om een kruistocht te maken met zijn ridders als christelijke Argonauten, kwam nooit tot uitvoering. Er waren teveel politieke perikelen: zoals de strijd om zijn onechte zoon David van Bourgondië op de bisschopstroon van Utrecht te plaatsen. En dat terwijl juist zijn belofte om een kruistocht te zullen ondernemen de paus in 1455 overtuigde dat David de juiste kandidaat was voor die positie.

David was rond 1427 in Atrecht geboren als zoon van Filips de Goede en Nicolette de Bosquiel. Zijn carrière was begonnen in 1439 met een benoeming tot proost van Sint Donaas te Brugge en vervolgens werd hij in 1451 benoemd tot bisschop van Terwaan. In 1456 maakte hij samen met zijn vader zijn intrede in de stad Utrecht. Ondanks de wisselvalligheden in zijn gezag wist David de nodige tijd te besteden aan kunst en muziek. In Utrecht liet hij het bisschoppelijke paleis herbouwen. In Wijk bij Duurstede verbouwde hij het kasteel en de kerk. In dat kasteel zou hij in 1496 sterven, ziek en kinds.

Voor wie meer wil lezen volgt hier een selectie uit de grote hoeveelheid literatuur over deze periode:

W. Prevenier & W. Blockmans, *Die burgundischen Niederlände*. Een uitgave van het Mercatorfonds, Antwerpen, 1986.
W. Blockmans & W. Prevenier, *De Bourgondiërs. De Nederlanden op weg naar eenheid, 1384-1530*. Amsterdam, 1997.
Mart Janssonius, Isabella van Portugal, moeder van Karel de Stoute. Zutphen, 1985.
Hella Haasse, *Het Woud der Verwachting*.
J. Huizinga, *Herfsttij der Middeleeuwen*. 1919, laatste uitgave 1997.
Kathleen Morand, Claus Sluter. *Artist at the court of Burgundy*. London 1991.
Ignace Bossuyt, *De Vlaamse polyfonie*. Leuven, 1994. Zowel los verkrijgbaar als met set van 10 cd's.

Stichtendag: Nedersticht en Oversticht (weer) voor één dag herenigd

De Eerste Stichtendag

Op 20 september 1997 werden na meer dan 450 jaar Nedersticht en Oversticht voor één dag herenigd. In de Lebuïnuskerk in Deventer werden rond de 100 belangstellenden onthaald op onder andere lezingen over de geschiedenis van het Sticht, waarna excursies naar historische locaties volgden.

Het Sticht vormde in de late middeleeuwen een onafhankelijke staat onder de bisschop van Utrecht, die behalve kerkvorst ook staatsman en legeraanvoerder was.
Het Nedersticht omvatte globaal de huidige provincie Utrecht. Het Oversticht bestond uit Overijssel, Drente en de stad Groningen. In 1528 maakte Karel V een einde aan het bisschoppelijk bewind. Utrecht, Overijssel en Groningen vormden naderhand drie van de Zeven Provinciën.

De Verening Oud-Utrecht heeft de fakkel overgenomen van de Vereniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis. Zij organiseert de Tweede Stichtendag. Deze zal als thema hebben:

DAVID VAN BOURGONDIË
Bisschop, kerkhervormer en bouwheer in de XVe eeuw
Het Sticht onder zijn bestuur

Op 25 september 1999 zal de Bourgondische tijd tot leven komen in Wijk bij Duurstede.
De Stichtendag begint om half elf met een ontvangst in de Grote Kerk van Wijk, opgeluisterd door middeleeuwse zang en muziek door het 'Gheselscap goet ende fyn'.

Agenda

In twee verschillende lezingen wordt de geschiedenis van het Sticht onder David van Bourgondië belicht.
Dr. S.B.J. Zilverberg, oud-universitair hoofddocent aan de Universiteit van Amsterdam, begint met 'David van Bourgondië, Bisschop en landsheer'. De tweede lezing, getiteld "De muntslag onder David van Bourgondië" wordt verzorgd door drs. A. J. J. Scheffers, conservator van het Nederlandse Muntmuseum.

Na de Bourgondische lunch in het Kasteel Duurstede volgen stadswandelingen door het middeleeuwse Wijk. De dag wordt afgesloten met een receptie en een historisch triviantspel 'Oversticht en Nedersticht'. Het programma duurt tot ongeveer vier uur.

U kunt zich opgeven voor de Stichtendag 1999 in Wijk bij Duurstede door overmaking van ƒ 25,-- (leden van de deelnemende verenigingen) of ƒ 30,-- (introducées) op giro 56066 t.n.v. de Penningmeester van Oud-Utrecht te Utrecht, o.v.v. 'Stichtendag'.
Opgeven kan tot en met 10 september (in verband met te bestellen lunches).

Inlichtingen: tussen 18.00 en 19.00 uur
030-6047924, Jacques Hauptmeijer.

Najaarsledenvergadering Oud-Utrecht

Graag willen wij U nu alvast attenderen op onze komende najaarsledenvergadering op 28 oktober a.s. In het volgende nummer volgt nadere informatie.

Open Monumentendag

Op 11 september is het weer Open Monumentendag. Dit jaar is gekozen voor het thema "Monumentaal groen". Een thema dat in de stad Utrecht veel interessante aanknopingspunten kan hebben.
Zo zal het Utrechts Monumentenfonds tijdens deze dag de tuin van het Bruntenhof openstellen.

Nieuw cursusprogramma Utrechts Archief 1999/2000

Vanaf september 1999 gaat het nieuwe cursusprogramma van Het Utrechts Archief van start. U kunt zich hiervoor nu al opgeven. Met deze cursussen en workshops biedt Het Utrechts Archief hulp aan een ieder die historisch onderzoek wil verrichten.
Om slechts enkele cursussen te noemen: Genealogie voor beginners, Nederlandse paleografie, Latijnse Paleografie, workshop huizenonderzoek etc.
Voor meer informatie kunt u zich wenden tot Het Utrechts Archief, Alexander Numankade 199-201, 3772 KW Utrecht.
Tel. 030 - 2 86 66 11.

Inzenden voor Eismaprijs

Om de 2 jaar wordt de Eismaprijs uitgereikt voor de beste wetenschappelijke publicatie in boekvorm op het terrein van de (Nederlandse) lokale en regionale geschiedenis. Ditmaal gaat het om boeken verschenen tussen 1 januari 1998 en 31 december 1999. De publicaties dienen van wetenschappelijk niveau te zijn, maar ook toegankelijk geschreven. Het dient te gaan om oorspronkelijk werk. Reeds eerder (ook ten dele) gepubliceerd werk komt niet in aanmerking. Het boek mag door meerdere auteurs geschreven zijn. De Eismaprijs bedraagt ƒ 7.500,-- en wordt bekostigd door uitgeverij Eisma te Leeuwarden. De prijs wordt uitgereikt onder auspiciën van het Nederlands Centrum voor Volkscultuur. De prijs wordt uitgereikt medio oktober 2000.
Auteurs die in aanmerking wensen te komen, dienen hun boek voor 15 januari 2000 in te sturen naar: Nederlands Centrum voor Volkscultuur, Lucasbolwerk 11, 3512 EH Utrecht, o.v.v. Eismaprijs.

Historisch café

Elke tweede vrijdag van de maand (augustus niet). De eerste keer na de vakantie: 10 september om 17.00 uur.
Café 't Weeshuis, Domplein 16.
Spreker: L. Copijn, Historisch groen.

Naar school

Hellen Clemens
Mieke Snelleman

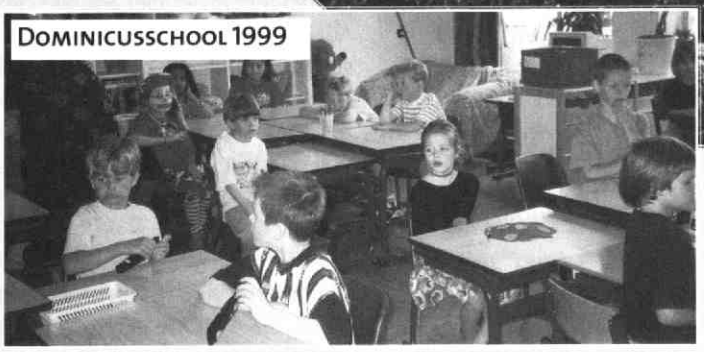
Klas van vroeger

School aan het Schimmelplein, 1995

De moderne school aan het Maasplein, circa 1925

Dominicusschool 1999

Naar school

Clair (10) en oma Lidy (61)

Als Clair naar school gaat, wachten de kinderen van groep 6, 7 en 8 van Dribbelland netjes buiten totdat de juf met hen gezamenlijk naar binnen gaat " Dat is dan nog net zo als vroeger" zegt oma Lidy " ook wij moesten als de bel ging netjes per klas naar binnen." Oma Lidy zat op de St. Franciscusschool, een katholieke school, waar de jongens en meisjes gescheiden door een hek op het schoolplein speelden. "Maar voor de rest was het al een hele moderne school, hoor, want in de klas zaten we samen". Clair zit natuurlijk niet in een klas, maar in een groep " en als je je taak af hebt, mag je bijvoorbeeld op de computer voor een spelletje als Aladdin, maar er zijn ook rekenspelletjes." Oma Lidy kan zich niet herinneren dat er ooit tijd over was, "de hele dag was je bezig en alles ging klassikaal. Computers waren er natuurlijk niet, schrijven deden we met echte inkt uit het inktpotje in je tafeltje."

Clair vindt tekenen, verhaaltjes schrijven en lezen het leukste en heeft een hekel aan rekenen. Hoe zit dat met oma? " Ik had nergens echt een hekel aan. Wel ging ik elke morgen voor school naar de mis. En zo kreeg ik een 10 voor godsdienst".

UitgaansTips

Jammer dat er geen school- of onderwijsmusea in de provincie Utrecht zijn, wel een paar leuke daarbuiten.

Rotterdam, Nationaal Schoolmuseum, Nieuwemarkt 1a
Zes schoollokalen door de eeuwen heen, 70.000 oude leerboeken, schoolmeubelen, prenten en schoolplaten.

Ootmarsum, Onderwijsmuseum Educatorium, Keerweer 1a
Over onderwijs toen en nu, hoe je grootouders les op school kregen.

Den Haag, Oudheidkamers, Vlierboomstraat 362
Klaslokalen anno 1920 en een overzicht van de Haagse scholen vanaf 1870.

Muus & IJzerman makelaardij heeft hart voor 'Oud-Utrecht'

- *Aan- en verkoopbegeleiding*
- *Taxaties*
- *Hypotheken*
- *Verzekeringen*

makelaardij in onroerende goederen **Muus & IJzerman**

Maliebaan 48, Postbus 14014, 3508 SB Utrecht, Telefoon: 030 - 234 00 08, Fax: 030 - 232 19 70

van Zoelen bv
aannemersbedrijf

Kantoor:
Nevadadreef 58
3565 CC Utrecht
tel: 030-2631111
fax: 030-2623274

- ONDERHOUD
- VERBOUW
- NIEUWBOUW
- RESTAURATIE
- ONDERHOUDSSERVICE

24 UUR PER DAG

BEAUFORT BOGAARD MAKELAARS

Voor een gedegen advies in bedrijfsmatig onroerend goed.

verhuur-verkoop-taxaties-beleggingen-begeleiding
projektontwikkeling en herhuisvestging

Maliebaan 39a 3581 CC Utrecht **030-2 334 336**

J&B Conseil B.V.
Rika Hopperlaan 17, 3584 GM Utrecht
Tel. 030 - 254 32 12, Fax 030 - 254 32 11

FINANCIEEL - ECONOMISCH ADVIESBUREAU
o.m. restauratiefinancieringen en hypotheken

pre-publishing
content management
cd-rom
internet
digital print
drukwerk
direct mail
logistieke dienstverlening
teleservices

PlantijnCasparie
→Utrecht

Vrieslantlaan 14
3526 AA Utrecht
Postbus 7052
3502 KB Utrecht

T 030-282 28 22
F 030-288 35 61

BIJ KONINKLIJKE BESCHIKKING
HOFLEVERANCIER

TAILORS SINCE 1850

WILLEMARS

EXCLUSIEVE
KLEDING
EN MODES

MAATKLEDING

OUDEGRACHT 118
UTRECHT
TEL. 030-231 01 74

Je moet ze soms horen over deze kunst. Dan zeg ik: verderop hangen de Hollandse meesters. Jullie zijn hier gewoon nog niet aan toe. Dat laatste zeg ik natuurlijk niet. Dat denk ik alleen.

Rabobank
Midden in de samenleving

De Rabobank heeft iets met kunst en cultuur. Eerlijk gezegd: we zijn er gek op. En onze smaak is al even breed als die van u. Popmuziek of klassiek, Cobra of impressionisme, vaandelzwaaien of klootschieten, het is ons allemaal even lief. Daarom krijgen heel veel verschillende evenementen onze steun. En u krijgt van ons een gratis Museumjaarkaart op uw Europas. Want we willen graag dat iedereéén kan genieten van kunst en cultuur.

Rabobank Utrecht (030) 287 87 00

Tijdschrift voor geschiedenis van stad en provincie Utrecht

Oud-Utrecht

BIBLIOTHEEK
RIJKSUNIVERSITEIT
UTRECHT

72e jaargang

5

1999

Vooruitzien met een terugblik:

De Piramide van Austerlitz

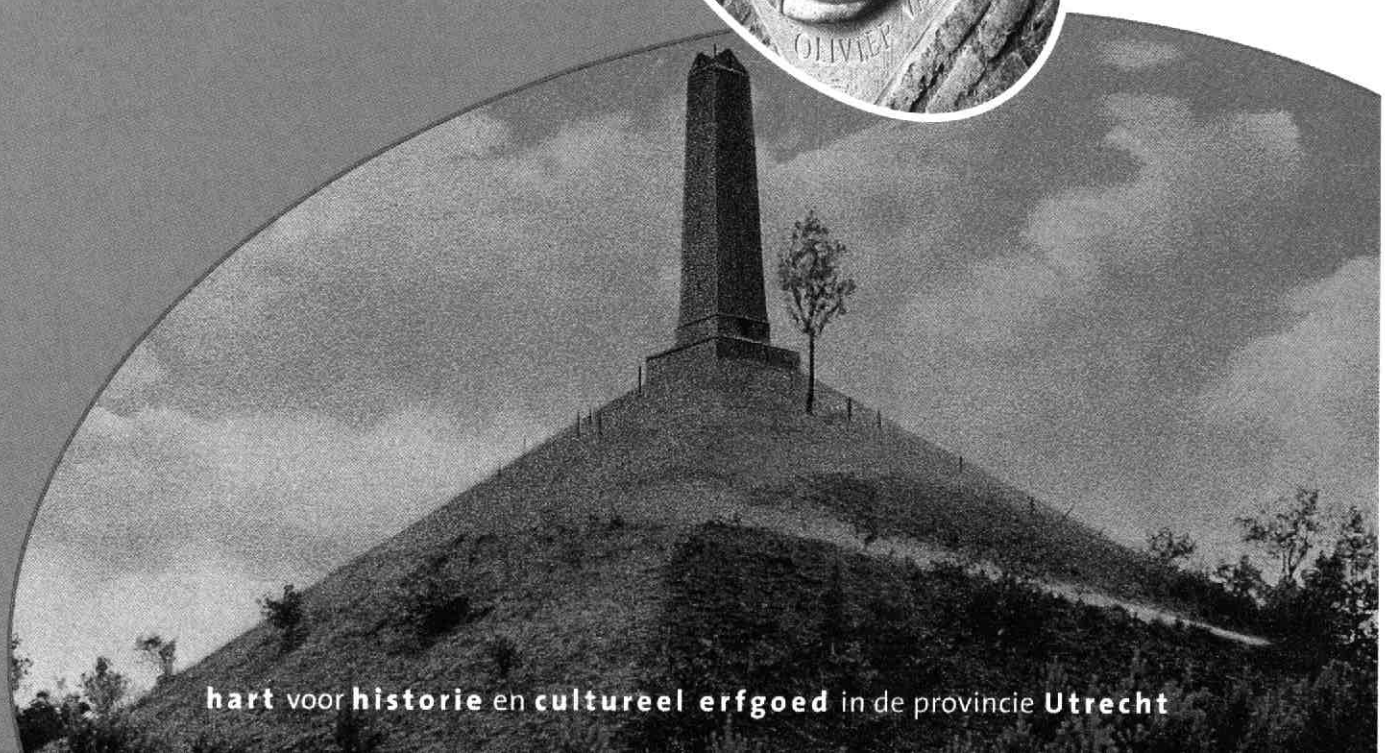
Neude en Kintgenshaven:

mythe over kind en water

Onthulling console Olivier van Noort

Najaarsledenvergadering 1999

hart voor **historie** en **cultureel erfgoed** in de provincie **Utrecht**

voor
Utrecht-boeken
stad en provincie

Broese Wristers
Boekverkopers

aan de Stadhuisbrug 5 - Utrecht - tel. 030 2335200

GREEP Schilders bv

- Restauratiewerken
- Onderhoud

Maarssenbroeksedijk 15A
3606 AG Maarssen
Tel. 030-241 31 15

DAATSELAAR & GODHELP
ANTIQUAIRS - BEËDIGD TAXATEUR
Lid. VHOK/CINOA/VNAG/NVK

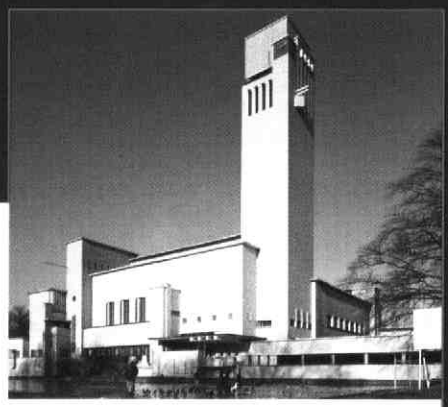
Lid Ned. Antiquairs Genootschap

Utrecht
Korte Jansstraat 17-19, 3512 GM Utrecht
Tel. 030-2318266, Fax 030-2316474

Amsterdam
Rokin 46, 1012 KV Amsterdam
Tel. 020-6208100

Laren
Torenlaan 5, 1251 HE Laren
Tel. 035-5381454

'beeldbepalend in bouwen'

Utrecht*
Amsterdam
Groningen
Zeist
Maarssen

*Telefoon
030-2412912
(hoofdvestiging)

AANNEMINGSBEDRIJF H.J. JURRIËNS BV

KERSBERGEN
INSTALLATIETECHNIEKEN B.V.
UTRECHT

Activiteiten o.a. op het gebied van:

* **Elektra**
* **Klimaat**
* **Sanitair**
* **Beveiliging**
* **Telematica**

Kaap de Goede Hooplaan 7, 3526 AR UTRECHT
Telefoon 030-88 24 64 Telefax 030-88 57 33

Bouw Belegging
Restauratie Recreatie
Bemiddeling

LISMAN & LISMAN BV ZEIST

LAAN VAN VOLLENHOVE 3225 3706 AR ZEIST
POSTBUS 143 3700 AC ZEIST
TELEFOON 030-6956644

AB. LOOP: 15 OKT 1903

Van de redactie

Voor u ligt alweer het herfstnummer van ons Tijdschrift, een nummer boordevol verenigingsnieuws. Allereerst vermelden wij onze najaarsledenvergadering welke op 28 oktober zal plaatsvinden, met zoals gebruikelijk aansluitend een lezing. Tevens heeft de activiteitencommissie weer een aantal interessante excursies op touw gezet. Uitgebreide informatie hierover vindt u in de agenda en verder op het losse inlegvel van dit Tijdschrift.

Daarnaast is inmiddels de console ter ere van de Utrechtse ontdekkingsreiziger Olivier van Noort officieel onthuld. We geven een impressie van de feestelijke middag aan de hand van foto's van Oud-Utrechtlid Hans Collard.

Maar zoals u van ons gewend bent, hebben wij eveneens weer een aantal belangwekkende artikelen voor u in petto, zoals het artikel van Luit van der Tuuk over de Neude en een artikel van Rutger Loenen over de Piramide van Austerlitz.

Al met al wensen we u veel leesplezier toe en wellicht tot ziens bij de najaarsledenvergadering!

Inhoud

Van de bestuurstafel 100

Vooruitzien met een terugblik: De piramide van Austerlitz 101
R. LOENEN

Neude en Kintgenshaven: mythe over kind en water 112
L.A. VAN DER TUUK

Onthulling console Olivier van Noort 116

Agenda 117

Colofon

Oud-Utrecht
Tweemaandelijks tijdschrift
72e jaargang nr. 5
oktober 1999
ISSN 1380-7137

Oud-Utrecht is een uitgave van de Vereniging Oud-Utrecht, vereniging tot beoefening en tot verspreiding van de kennis der geschiedenis van stad en provincie Utrecht.

Voorzitter: P.A. Blok
Secretariaat:
Mw. C.C.S. (Tolien) Wilmer,
p/a Alexander Numankade 199-201,
3572 KW Utrecht.
Tel.: (030) 2866611
Fax: (030) 2866600
Het internetadres van Oud-Utrecht is: www.oud-utrecht.nl
Penningmeester: P. Kroes
U kunt zich opgeven als lid van de vereniging Oud-Utrecht door te schrijven naar:
Oud-Utrecht,
Pr. Hendriklaan 76, 3584 ER Utrecht.
De contributie bedraagt ƒ 54,= per jaar (26- ƒ 30,=; 65+ ƒ 44,= per jaar).
U-paslid ƒ 30,-

Familielidmaatschap ƒ 15,-
Contributie- en ledenadministratie:
P. Kroes.
Betaling contributie op giro 575520.
Redactie: M. Dolfin,
B. van den Hoven van Genderen,
M.C. van Oudheusden,
J.C.M. Pennings, P. Rhoen,
B. van Santen, M.A. Vugts en
M. van de Vrugt.
Redactieadres:
Alexander Numankade 199,
3572 KW Utrecht.

Vormgeving: De Vormers, Utrecht
Vormgeving cover: Hans Lodewijkx
Druk: Casparie Utrecht

Oud-Utrecht.
Tweemaandelijks tijdschrift
verschijnt zes maal per jaar.
Deadline agenda nummer 6, 1999:
20 oktober 1999,
verschijningsdatum 1 december 1999.
Uw bijdragen kunt u toesturen aan de redactie, Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht, op 3 1/2 inch floppy (WordPerfect, versies 5.0 of 5.1 en Word). Aanbevolen omvang tussen de 2000 en 4000 woorden, waarbij het aantal noten zo beperkt mogelijk gehouden moet worden. Het gebruik van tussenkopjes wordt aangeraden; illustratie-suggesties zijn zeer welkom.

Van de bestuurstafel

Een jonge traditie

In historisch perspectief bezien gaat het om een jonge traditie. Pas enkele jaren speelt één der bestuursleden tijdens de laatste vergadering voor de vakantie een thuiswedstrijd. Bovendien is het dan gebruik dat bij hem of haar thuis het eerste deel van de avond met een delegatie van de activiteitencommissie wordt gesproken. Zo was het ook op 21 juni jl. Er ontstond een open gedachtenwisseling over onderwerpen die bij commissie en bestuur leven.

Allereerst ging het over het Historisch Café, dat bepaald beter bezocht zou kunnen worden. Ook tijdens de voorjaarsledenvergadering werd daarover gesproken. Toen kon worden gemeld dat de trap, de bediening en de aankleding inmiddels waren verbeterd. Thans bepleitte de commissie de data, sprekers en onderwerpen tijdiger aan te kondigen. Voorgesteld werd daartoe, een suggestie volgend vanuit de voorjaarsledenvergadering, de wikkel van het Tijdschrift te benutten. Het zal u niet ontgaan zijn dat dit vanaf het augustusnummer heel duidelijk tot uitvoering is gekomen. Onwetendheid kan nu geen excuus meer vormen.

De commissie zal verder nagaan of een eenvoudig affiche kan worden vervaardigd en in hoeverre de persberichten beter kunnen worden begeleid.

Vervolgens kwam ons Tijdschrift aan de orde. Met name werd verzocht te bevorderen dat tijdig vanuit de redactie zal worden teruggekoppeld, indien tijdgebonden kopij niet zou kunnen worden geplaatst. In de eerstkomende redactievergadering zal dat worden besproken.

Vanzelfsprekend kwam ook de Stichtendag ter sprake, voor het welslagen waarvan de commissie zich zeer inzet. Goede publiciteit in het Tijdschrift is van groot belang. Ook dat is in het augustusnummer gerealiseerd. Wanneer u deze rubriek leest, zal de Stichtendag al achter de rug zijn. Ik hoop en vertrouw dat die dag een succes zal zijn geweest.

Tenslotte werd gesproken over toekomstige activiteiten, hoe kan het ook anders. Vanzelfsprekend ging het over het programma van de najaarsledenvergadering op 28 oktober. Verder zal worden nagegaan of voor onze leden een speciale bezichtiging van het geheel vernieuwde Centraal Museum tot de mogelijkheden behoort. Ook een incidentele gezamenlijke activiteit met Het Utrechts Landschap wordt nagestreefd.

Na vijf kwartier begon de reguliere bestuursvergadering. Er waren weer veel ingekomen stukken, zestien in getal. Aan meerdere uitnodigingen kon gevolg worden gegeven. Zo was onze vereniging vertegenwoordigd bij de algemene ledenvergadering van de VVV Utrecht alsook bij een bijeenkomst tot het redden van de historische kassen van de oude Hortus.

Ter sprake kwam ook dat een werkgroep is gevormd om er feestelijk bij stil te staan dat in 2000 Keizer Karel V vijfhonderd jaar geleden in Gent werd geboren. Gent en Madrid zullen daar veel aandacht aan besteden. Maar ook Utrecht, de stad van zijn leermeester de latere Paus Adrianus VI, is ermee doende. Vanuit Centraal Museum, Catharijne Convent en Domkerk is de werkgroep bemenst; ons lid de heer Hoekstra heeft er ook zitting in. Onderzocht wordt of onze vereniging er een rol in kan spelen.

Eerder was besloten na te gaan of het zinvol is de Oud-Utrecht Prijs frequenter toe te kennen. Gesprekken daarover hebben opgeleverd dat zulks geen aanbeveling verdient. Eenmaal in de twee à drie jaar wordt voldoende geacht. Maar ook dat betekent dat het volgend jaar weer zover is. Tot het vormen van een redactie zal worden overgegaan.

Dan is er onze website, verzorgd door ons lid JanJaap Luijt. Gelukkig is hij bereid zijn werkzaamheden voort te zetten. Terecht verbond hij daaraan wèl de voorwaarde dat de informatiestroom beter op gang moet komen. Bij onze historische vereniging bestaat nog steeds onwennigheid met dit moderne communicatiemiddel. De redactie van het Tijdschrift zal worden verzocht een artikel aan internet en de website te wijden, teneinde die onwennigheid althans te verminderen. Vanzelfsprekend is het ook zaak het internet-adres in het Tijdschrift te vermelden.

Ter afsluiting van deze bloemlezing kan worden gemeld dat de concept-begroting voor 2000 werd besproken. Het is altijd weer een hele klus om die sluitend te maken. Ook dit keer is het de penningmeester gelukt, waarvoor hulde.

Tenslotte vestig ik graag de aandacht op een initiatief van de provincie over de viering van het millennium. De bedoeling is dan stil te staan bij cultuur en natuur in onze provincie, die elkaar kunnen versterken. Gestreefd wordt naar grootschalige evenementen om bij het publiek en met name de jeugd meer draagvlak te krijgen. De gedachten gaan uit naar vier grote activiteiten, gebonden aan de seizoenen. Daaraan kunnen dan in de loop van het jaar kleinere activiteiten worden gekoppeld.

Vervolg zie pagina 118

P.A. Blok,
voorzitter

Vooruitzien met een terugblik

De Piramide van Austerlitz

"[...] de pyramide, de eeuwige deceptie die wat morsig tussen de boomtoppen piemelt."

(Utrechts Nieuwsblad, 27.5.1998)

In het Jaarboek Oud Utrecht 1970 schreef W. Grapendaal het artikel Fragmenten uit de geschiedenis van de buurtschap Austerlitz. Zoals de titel al suggereert: fragmentarisch. Vanwege het fragmentarische karakter van deze en andere vroegere publikaties, waardoor veel vragen tot nu toe onbeantwoord bleven, wordt door mij al geruime tijd archiefonderzoek gedaan naar het kamp (1804-1808), de piramide en het ontstaan van het dorp Austerlitz. Hoewel dit onderzoek nog niet is afgerond, is een aantal zaken inmiddels voldoende duidelijk geworden. Het totale resultaat van het lopende onderzoek zal in een nieuwe, toekomstige publicatie worden vastgelegd. Gelet op de hierboven geciteerde toestand van de piramide en ook op het 200-jarig bestaan van dit monument in 2004, is het naar mijn mening tijd om hier opnieuw bij stil te staan. Vandaar dit artikel, dat – vooruitziend naar het jubileumjaar – een terugblik op de geschiedenis van de piramide biedt.

De stad Utrecht in 1804

Vroeg in 1804 benoemde Napoleon zijn vriend, leeftijd- en studiegenoot Auguste Frédéric Louis Viesse de Marmont tot opperbevelhebber van alle in de Bataafse Republiek verblijvende militairen. Marmont werd in 1774 geboren in Châtillon-sur-Seine, een wat dromerig stadje halverwege Parijs en Dyon. Al jong ging hij de krijgskunde bestuderen, met specialisatie de artillerie. Op dezelfde school studeerde ook een zekere Napoleon Bonaparte. De scherpzinnige Marmont voorzag dat Bonaparte een belangrijke toekomst tegemoet ging. Het kon geen kwaad dicht in zijn buurt te blijven. Dat heeft gewerkt en leidde er onder meer toe dat Napoleon Marmont meenam op veldtochten, waar hij zeer succesvol opereerde. Uiteindelijk leidde het tot Marmonts benoeming in onze Republiek. Hij was toen dertig jaar oud, generaal en enorm ijdel en eerzuchtig. De benoeming was geheel buiten onze landsregering om gegaan. Een schoffering, maar bepaald niet de eerste. De totale kosten van onze landmacht beliepen bijna 25 miljoen gulden per jaar, waarvan tien miljoen werd besteed aan onderhoud van de Franse troepen. Een enorme opgave voor de zeer verarmde landsregering. Na het uitbreken van vijandelijkheden met Engeland in 1803 was het aantal Franse soldaten vastgesteld op 18.000 man.

Marmont besloot zijn hoofdkwartier in Utrecht te vestigen, vanwege haar centrale ligging. Het stadsbestuur deed er alles aan om het Marmont naar de zin te maken. De voorbereidingen voor zijn komst gaven de burgers de indruk dat een "monarch" in aantocht was. In de avond van de 19e februari 1804 reed Marmont met zijn gevolg in open wagens de stad binnen, voorafgegaan en gevolgd door vrolijk spelende trompetters. De volgende morgen werden er op de stadswallen vijftig kanonschoten afgevuurd ter ere van Marmonts komst. De stad zou het weten! Vanaf dat moment stroomden er dagelijks militairen de stad binnen. Volgens de officiële regels moesten Marmont en zijn officieren van hun speciale toelagen zelf hun huisvesting zoeken èn bekostigen. Maar het stadsbestuur had al begrepen, dat Marmont de regels niet op zichzelf van toepassing achtte en had in allerijl het logement "Groot Paushuize" voor hem in orde gemaakt. Het "Place Royal" en het "Kasteel van Antwerpen" konden dienen als verblijfplaats voor de overige officieren. En de 5.000 manschappen? Ja, dat was nog even een probleem ...

Het stadsbestuur had nog geen weet van Marmonts karakter en eisen. Lang zou dat niet duren. "Groot Paushuize" wees hij af met de kwalificatie "kroeg". Ook een zeventien kamers tellend onbewoond pand aan de Minrebroederstraat voldeed niet. Uiteindelijk nam hij genoegen met de woning van de heer Jan J. van Westreenen aan de Nieuwe Gracht, die zijn huis daarvoor verliet. Het meubilair wenste Marmont vervangen te zien door voorbeelden van de nieuwste smaak. Het kostte de stad ƒ 5.200,--. Het begin van zijn optreden droeg een duidelijk stempel. Hij maakte hier de dienst uit. Ook de huisvesting van Marmonts staf- en hoofdofficieren bezorgde het stadsbestuur veel hoofdbrekens. En na deze hoge officieren volgden de kapiteins, de adjudanten, de commissarissen, de schrijvers ... In elkaar snel opvolgende brieven van stads- en provinciebestuur naar de Staatsregering sprak men zijn bevreemding uit over de houding van Marmont, commandant namens een natie "waarmede wij door de heilige banden van bondgenootschap verbonden zijn." Het Staatsbewind vond het "een ongehoorde vordering", maar deed verder niets. Zij zou in de toekomst nog met veel "ongehoords" te maken krijgen.

R. Loenen

Vooruitzien met een terugblik

Allerlei lokaliteiten werden gevorderd voor inkwartiering van soldaten: de Hieronymusschool, het Barbara- en Laurentie Gasthuis, het Anthonie Gasthuis, de katholieke kerk achter de Wal en het huis van de graven van Athlone. In de Geertekerk, de Mariakerk en de muziekschool werden militaire goederen opgeslagen. Het Jacobs Gasthuis kreeg als bestemming militair hospitaal. Het kostte allemaal veel geld en moeite. Geld: van februari tot en met juli 1804 niet minder dan ƒ 16.590,--. Moeite: in wijk I van de stad stonden 274 woningen. Slechts 122 waren er geschikt voor inkwartiering. De overigen niet, òf omdat de bewoners onvermogend waren òf omdat het "Godt kamere" (kleine bejaardenhuizen) waren.

Al in maart zag het stadsbestuur zich gedwongen maatregelen – lees: extra belastingen – in te voeren vanwege de ernstige financiële situatie. Door de tijdsomstandigheden was de stedelijke schatkist "merkelijk ten achteren gekomen." In 1804 heeft de inkwartiering Utrecht ƒ 120.000,- gekost; ongeveer ƒ 40,-- per inwoner. Een gemiddelde arbeider moest daar langer dan een maand voor werken ...

Hoe zag Marmont de situatie die hij hier aantrof? Over de Utrechters was hij – uitgezonderd zijn huisvesting – wel tevreden: "Gedurende eenige dagen gaf men te onzer eere de schitterendste feesten, waaraan de geheele bevolking en die der omstreken deelnam." Deze – veel later – door hem genoteerde herinneringen zijn gekleurd en geven weer hoe hij het zich graag herinnerde. Toen kort na Marmonts komst ook zijn echtgenote tijdelijk naar Utrecht kwam, noteerde een Utrechts burger dat haar aanwezigheid "hen geen meerdere ingang bij de lieden van de eerste rang" verschafte en over schitterende feesten berichtte de Utrechtsche Courant met geen woord. Wat ons land betrof, had Marmont ook een visie: alles verkeerde hier in wanorde. De troepen waren aan hun lot overgelaten en in het grootste verval. Het landsbestuur was samengesteld uit figuren van "grote middelmatigheid." Maar gelukkig: dezelfde regering "veronderstelde bij mij capaciteiten en vastberadenheid; mijn ijver en onbaatzuchtigheid waren bekend en iedereen beijverde zich om mij te gehoorzamen." Het is duidelijk: Marmont was zeer met zichzelf ingenomen. Zó zeer, dat hij de werkelijkheid niet kon zien, als hij dat al wilde.

Wel had Marmont gelijk met zijn opmerking over de toestand van de militairen. Ze waren in donkere, vochtige en ongezonde kazernes ondergebracht, over het hele land verspreid en veel samenhang was er niet. Marmont eiste dat dit veranderen zou. "Ik overdreef niets in mijn eisen, maar zij werden wel op zo'n manier gesteld dat weigering onmogelijk was. [...] Ik besloot ze te doen kamperen." In deze laatste opmerking ligt het begin van het legerkamp op de heide boven Driebergen.

Naar de heide

2 April 1804 schreef Marmont aan de minister van Oorlog dat het "van groot nut voor de troepen zou zijn als zij zouden kunnen kamperen. Ik verzoek u alles beschikbaar te stellen [...] voor 16 tot 18 duizend man." Het door hem beoogde kampterrein lag ten noorden van Driebergen. Een open heivlakte, want van bebossing was in dit gebied begin vorige eeuw nog nauwelijks sprake. De op- en inrichting van een dergelijk kamp vergde een enorme organisatie en grote investeringen. De eerste zorg was goed drinkwater. Door onder andere in Utrecht gevorderde werklieden werd een dertigtal waterputten gegraven. De tweede zorg vormden tenten, want die waren niet voorradig. De tent van Marmont moest voldoende groot zijn om deze in verscheidene appartementen op te delen. De soldatententen moesten groot genoeg zijn om tien personen in onder te brengen. Bij aankomst van Marmonts tent in Utrecht schatten ooggetuigen de waarde op ƒ 12.000,-- en daar moest een daggelder 32 jaar voor werken. Niettegenstaande de schrikbarende staatsschuld was de tent een cadeau van het Staatsbewind. Ter vergelijking: in 1916 had de bouw van de toch flink bemeten St. Josephkerk in Zeist ƒ 18.000,-- gekost.

Teneinde zo natuurlijk mogelijk te kunnen oefenen moesten er kanonnen komen. Die waren er niet en door de "continueele en gewigtige uitgaven" waren de fondsen opgedroogd. Toch kwamen ze er, op tijd, op kosten van ons land. Omdat er natuurlijk nog veel nodig was om het kamp te doen functioneren, – "deze verschillende voorwerpen worden met het hoogste ongeduld ingewacht" – besloot het Staatsbewind op 14 mei 1804 de rijksbegroting voor dat jaar met ƒ100.000,-- te verhogen.

In de stad was het nu een drukte van belang. Lijndraaiers, zijlmakers en touwslagers maakten overuren. Er werd in ploegendienst gewerkt, zelfs op zondagen. Zo kon in rap tempo een groot

aantal gebouwen op de heide verrijzen: houten loodsen, schuren, kramen en stallen, die dienst gingen doen als winkels, magazijnen en bergplaatsen. De minister van Oorlog had de Bataafse luitenant-ingenieur De la Rochette tot commandant over deze werkzaamheden benoemd, maar dat accepteerden de Fransen niet. Toegeven aan deze Franse druk betekende onmiddellijk weer hogere kosten. Wat De la Rochette had ontworpen, kostte de staat "maar" ƒ 5.000,--, wat de Franse ingenieurs hadden bedacht, ƒ 27.000,--. We zien dan voor het eerst dat Marmont begrip kreeg voor de onhoudbare financiële situatie: hij keurde de Franse concepten af.

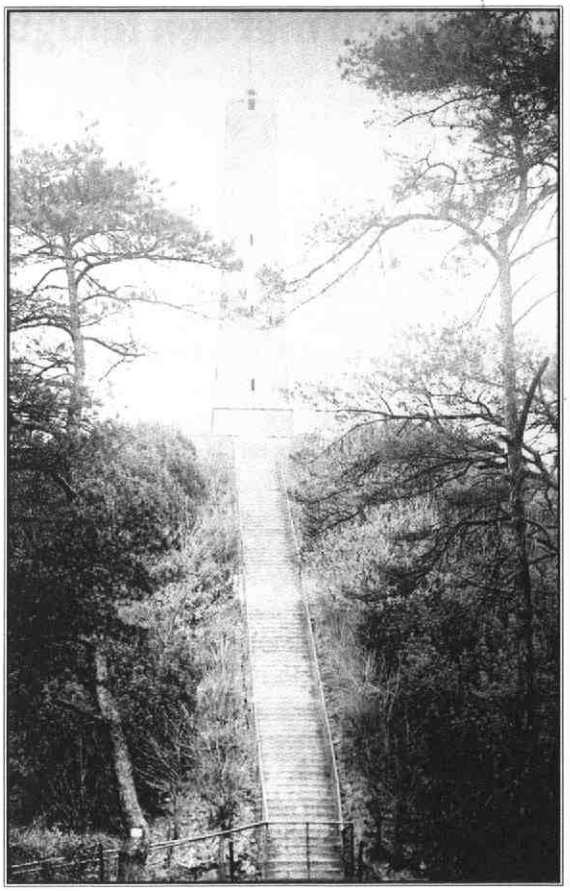
Zo vorderden de werkzaamheden gestaag, ondanks vele problemen. Het aantal militairen in Utrecht nam zo snel toe, dat de bakkers het werk niet meer aankonden. Daarom werd besloten bij de boerderij annex herberg en bakkerij "Griethuyse" aan de huidige Oude Woudenbergsezandweg vijf stenen ovens en een slagerij te bouwen.

Op een geplaatste advertentie om in het kamp te komen wonen "met winkels of kraamen", of om daar "mondbehoeften, dranken als andersins" uit te venten, werd ruimschoots gehoor gegeven. Uit het hele land vestigden zich marketenters in het kamp. Het morele gehalte van deze lieden liet nogal te wensen over, maar kon men dat deze allerarmsten uit de samenleving kwalijk nemen?

De troepen op mars, het kamp in gebruik

De eersten die het kamp betrokken waren de in Utrecht gelegerde militairen, die onder leiding van generaal Boudet op 30 juni 1804 op weg gingen. In de daarop volgende dagen stroomde het kamp vol met ongeveer 16.000 militairen. De overige 2.000 werden in dorpen in de omgeving ingekwartierd; de cavalerie in Amersfoort, Woudenberg en Driebergen, de artillerie in De Bilt, huzaren in Woudenberg, enz. Ook Marmont verhuisde 9 juli met zijn hoofdkwartier naar de heide.

Het staat er zo simpel: 18.000 militairen die zich met hun bezittingen, hun kanonnen en munitie moesten verplaatsen, maar het vergde een geweldige inspanning. Er waren geen wegen of vaarwaters naar het kamp. Toch moesten enorme hoeveelheden materiaal naar het kamp vervoerd worden en – eenmaal bewoond – dagelijks grote hoeveelheden voedsel voor mensen; haver, hooi en stro voor 900 paarden. Hoe? Wagens en paarden vorderen was de enige mogelijkheid. Los daarvan was er bijvoorbeeld nog de eis van Marmont, dat er dag en nacht twaalf wagens met 24 paarden voor hem in het kamp klaar moesten staan. Alle boeren tot in de wijde omtrek van Utrecht kregen met de vorderingen te maken, midden in het oogstseizoen. Een regelrechte ramp, want hoe moesten de hooibergen gevuld en de opbrengsten van landen en boomgaarden vervoerd worden? Het ergste van alles was nog, dat de gevorderde wagens dikwijls dagenlang voor niets stonden te wachten, omdat er net op dat moment geen aanvoer in de stad was en omdat de coördinatie slecht verliep. Eten en drinken kregen de boeren niet en de vastgestelde vergoeding werd ook nogal eens "vergeten." Het is voor ons haast niet meer voor te stellen, wat de

De Piramide in ca. 1930 (glasplaat)

boeren te verduren hebben gehad. De stads- en dorpsbestuurders – niet te vergeten –trouwens ook: zij ontvingen order op tegenorder. Begin juli vroeg de stad Utrecht aan de minister van Oorlog om vergoeding van de tot dusverre gedane uitgaven "voor gepreste scheepens- en rijtuigdiensten ten dienste van de Fransche troupes." Maar daar kon de minister helaas (nog) niet aan voldoen: de regering was nog met de Franse overheid in bespreking ...

Marmont kon nu beginnen met de verwezenlijking van zijn ideaal: de geoefendheid van zijn troepen tot grote hoogte opvoeren. In Zeist wenste hij de kweekschool van het "beste leger hetwelk in de nieuwe tijden heeft bestaan." Er werden grote militaire oefeningen gehouden; de eerste op 14 juli met 11.000 soldaten. Deze oefeningen werden "manoeuvres" genoemd. Naast deze manoeuvres werd er dagelijks geoefend in bataljons- of divisieverband. Dit bracht de Utrechtsche Courant tot de vaststelling dat het kamp "inderdaad

Vooruitzien met een terugblik

een school voor de krijgskunde was." De aanwezigheid van een dergelijk uniek kamp had een sterke aantrekkingskracht. Vanuit het hele land kwamen er bezoekers om dit spektakel met eigen ogen te kunnen zien. Hierdoor kreeg de economie van Utrecht een stimulans. De bezoekers arriveerden in de stad, zochten een overnachtingsadres en de volgende dag vervoer naar de heide. Kruidenier Schneiders uit de Bakkersteeg veranderde zijn bestelwagen ijlings in een voor passagiers geschikte kar, vertrok om acht uur naar het kamp en keerde 's avonds om negen weer terug. De kosten bedroegen dertig stuivers per persoon, retour. Dat was relatief duur, maar de aanvraag was zó groot, dat hij al spoedig meerdere wagens op de weg had. Op zekere zondagavond passeerden er in De Bilt tussen zes en negen uur 's avonds 285 rijtuigen, die het kamp hadden bezocht. Vierduizend bezoekers per dag waren geen uitzondering. Zo had het kamp ook positieve gevolgen.

Spoedig bleek dat Marmont nieuw elan bij zijn mannen wist op te roepen. Het oefenen hield ze goed bezig en de grote manoeuvres leken net op echte veldslagen. Marmont zorgde ook voor voldoende vertier: allerlei wedstrijden werden er georganiseerd, komedianten vrolijkten de mannen op, paardenwedrennen hielden de spanning er in en nieuwsgierige Utrechtse deerntjes vielen ook wel in de smaak. Willemijntje Stam, 22 jaar en wonend buiten de Weerdpoort in Utrecht, was één van hen. Na een zondags bezoek aan het kamp, werd ze in De Bilt verkracht door een Franse soldaat. Althans, dat zei ze. Haar nadere verklaring, dat ze niet wist of de man daadwerkelijk in haar was binnengedrongen of "alleen zijn vinger in haar vrouwelijkheid heeft gestoken", geeft natuurlijk te denken ... Niet dat het niks om het lijf had, maar soldaat Nix verklaarde dat Willemijntje zich geheel vrijwillig aan hem beschikbaar had gesteld. Ja, en toen kwam het hoge woord er uit: ze gaf toe die dag aardig dronken te zijn geweest. "De natuur, de drank, de gelegenheid en de vleiende taal van een jong en knap militair" hadden haar bewogen zich aan hem over te geven.

Zó goed kwam de stemming in het kamp er in, dat de soldaten het totale bos van "Beek en Royen" (nu Zeisterbos) leegroofden, de sparren naar het kamp sleepten en er de lanen mee beplantten. Tot groot verdriet van eigenaar P.E. Voet van Winssen van Zevenhoven, die direct een schadeclaim bij de regering indiende. Tot grote vreugde van de militairen, die er een echt park van maakten, met her en der bloemperken, gegraven grachtjes, kleine forten, alles versierd met mos en vlaggen. Een kamp van plezier, zoals een soldaat het uitdrukte.

Een kamp van smokkelaars, zoals de pachters van de belastingen op "gebrande wijnen en gedestilleerde wateren" ondervonden. Een zekere vrouw Heymans uit Den Haag bracht met vervalste vrachtbrieven 1.050 liter jenever in het kamp, en dit is maar één voorbeeld. De smokkelaars ontdoken die belastingen natuurlijk, terwijl de pachters duur voor hun rechten betaald hadden. Voor het departement Utrecht was deze pacht zelfs de grootste inkomstenpost.

Een kamp van levensgenieters, zoals blijkt uit een in augustus aan leverancier A. de Jongh in Maassluis gezonden brief: of deze per omgaande 225 liter "alderbeste" wijn wilde sturen, want die "is zó in de zin bij de armée, dat kunt gij u maar niet verbeelden." Er was ook maar liefst 19.200 liter genever legaal per schip onderweg naar het kamp...

Een kamp van enorme kosten, want in de maand juli 1804 werd door het departement Utrecht ruim ƒ 146.000,-- uitgegeven, alleen ten behoeve van de Franse troepen. De eerder genoemde verhoging van de Staatsbegroting over 1804 met ƒ 100.000,-- bleek veel te weinig en moest nogmaals worden verhoogd. Ditmaal met ƒ 600.000,--. Alsof dit nog niet genoeg was, wenste Marmont per maand ƒ 6.000,-- van de Bataafse regering te ontvangen voor de dagelijkse kosten van zijn huishouding en die van de generale staf. En natuurlijk: hij kreeg het gewenste.

Een kamp van misdaad, al zijn de bronnen daarover uitermate schaars. In het najaar van 1804 vertelde een vader aan zijn dochter dat er "een menigte vrouwlieden naar 't Camp gongen." Er is in die dagen ook een vrouw vermoord in een bos nabij het kamp.

Een kamp van onverwachte problemen. In september 1804 viel de wind in ons land enkele weken lang geheel weg. Wie zou daar vandaag de dag wakker van liggen? In 1804 wel, want de molens konden niet meer draaien en dus was er geen meel en dus kwam er geen brood... Grote paniek was het gevolg.

Tot zover een impressie van het kamp. Zoals gezegd, hopen wij hier later veel uitgebreider op terug te komen. Nu is het hoog tijd om aandacht te schenken aan een van de merkwaardigste gevolgen

van dit kamp, namelijk het oprichten van een monumentaal gedenkteken, de bekende piramide van Austerlitz.

Een blijvend monument

Zó heeft het Marmont voor ogen gestaan: een monument "dat het nageslacht in de volgende eeuwen aan ons verblijf op de vlakte zou herinneren." Die gedachte is niet bepaald de eerste die opkomt als men tegenwoordig de piramide bezoekt. Het tweede motief van Marmont, namelijk "om de ziel te verheffen van het nageslacht", functioneert ook niet meer als men naar de zandhoop – "de eeuwige deceptie" – staart. Toch was het ooit wel degelijk een glorieus monument. De bewaard gebleven tekeningen en ook de commentaren van tijdgenoten bewijzen dit.

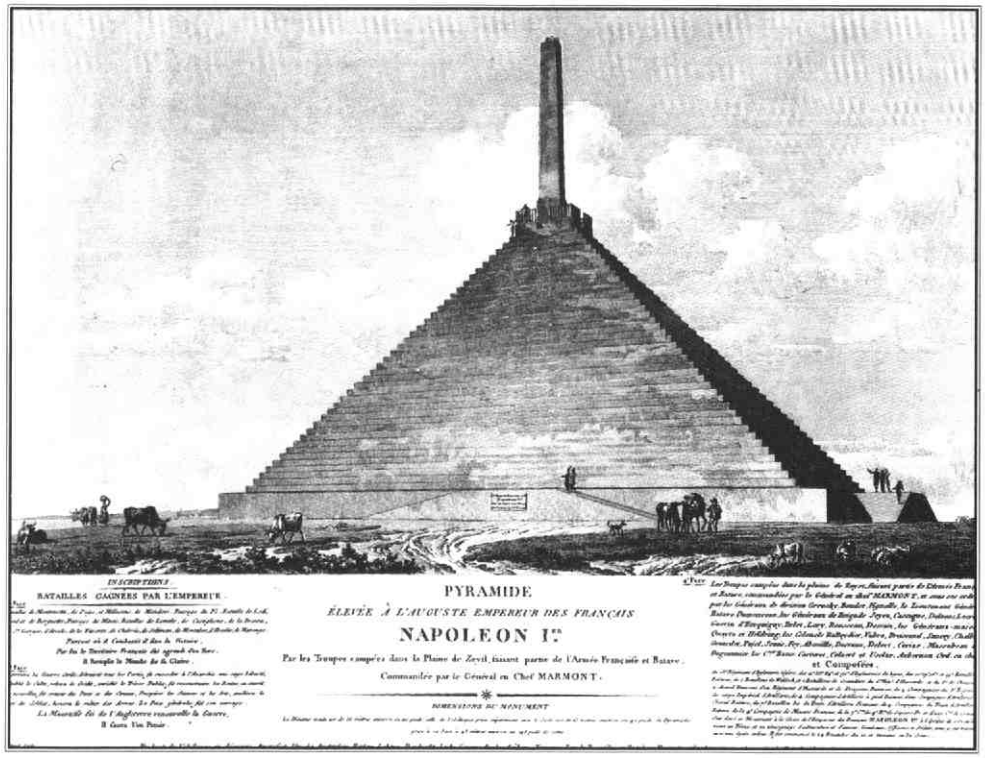
In Holland liep de zomer van 1804 ten einde en werd het tijd om naar de kazernes terug te keren. Alleen: het weer was nog zo fraai. De mannen waren voorbeeldig getraind. In zijn tent zat Marmont te peinzen wat te doen. Toen hij op veldtocht in Egypte was, hadden de machtige piramides een onuitwisbare indruk op hem gemaakt. Zo kwam het idee bij hem op, om een weinig kostend maar indrukwekkend monument te bouwen, waaraan al zijn mannen konden bijdragen. Zo'n eenvoudig maar duurzaam monument zou bestand zijn tegen de tijd; alleen mensen zouden het kunnen verwoesten. Bovendien zou een piramide een enorme indruk maken, want in een vlak land als Holland moest zoiets wel een echte berg lijken.

Toen het plan vaste vorm had aangenomen, maakten de ingenieurs allerlei berekeningen. De piramide kreeg zijkanten van 48 meter lengte, die onder een hoek van 45° tot een hoogte van 43 meter zouden reiken. Een houten obelisk moest de bekroning vormen van dit gedurfde monument. Marmonts mannen waren direct enthousiast: ze hadden een baas met opmerkelijke ideeën!

Vanaf het begin was er sprake van een monument ter ere van de keizer van Frankrijk. Een uitstekend motief om zich van de medewerking van de Bataafse regering te verzekeren, want die ontkwam er niet aan dat het geld ging kosten. Het begon op 4 september 1804, toen de chef van de generale staf, Vignolle, verzocht om met de meeste spoed 3.000 schoppen en houwelen, plus 2.000 zandzakken ter beschikking te stellen. De volgende dag al antwoordde de minister van Oorlog dat het verzoek werd ingewilligd, en: "weest verzekerd van mijn hoogachting." Vignolle was vergeten om ook nog 300 kruiwagens te bestellen, maar die ging men gewoon in het magazijn in Naarden halen.

Zo kon op 9 september 1804 de eerste heiplag gelegd worden, maar niet voordat er feest gevierd werd. Eerst een inspectie, daarna de uitreiking van het Legioen van Eer aan een groot aantal officieren en minderen. Hierna volgden allerlei spelen, en het geheel werd besloten met een diner in de open lucht voor 240 genodigden en een groots vuurwerk. Het slotnummer daarvan bestond uit een vlammende ster, waarboven de letters "Vivre Napoléon, empereur des Français" opvlamden. Toen het zover was, werd iedereen van het nodige gereedschap voorzien en ging Marmont aan het hoofd van de werkers op weg met een zak zand op zijn schouder, die hij als eerste stortte.

Nu volgde iedere dag hetzelfde ritueel: voor zonsopgang gingen drie bataljons met vaandels en muziek op weg naar de bouwplaats. Om 10 uur werden ze door drie andere bataljons vervangen. Die werden ook weer afgelost en zo rouleerden alle militairen. Men verzocht zelfs de vreemdelingen die het kamp bezochten, de handen uit de mouwen te steken, "opdat zij er zich op zouden kunnen beroemen aan den bouw te hebben meegewerkt." De ene helft van de werkers bracht in zakken of per kruiwagen de grond aan, de andere helft stortte deze op de

Pyramide élevée à l'auguste Empereur des Français Napoléon Ier Kopergravure met 8-regelig Frans onderschrift door Baltard, 1804

Vooruitzien met een terugblik

door ingenieurs aangewezen plaatsen. Dit zandvervoer vond plaats in versnelde pas, begeleid door de slaande trom. Een algemene roffel was het teken voor een pauze. In dat half uur pauze ontvingen de soldaten een portie genever. Of beter gezegd: een portie "chenique." Dit was een soort brandewijn, gemaakt van vruchten of graan, maar van povere kwaliteit. Na zes dagen hard werken was een hoogte van veertig voet bereikt. In het midden van de zandberg werd een opening vrijgehouden om er documenten in te kunnen laten zakken.

Op 13 oktober waren de kosten voor de Bataafse republiek opgelopen tot ƒ 6.500,--. Er waren planken, latten en spijkers nodig: konden die geleverd worden? De minister had er geen problemen mee, net zomin als met het leveren van nog eens 3.000 zandzakken. Op 14 september 1804 had de minister het volgende "verzoek" al weer onder ogen. Marmont wilde met de meeste spoed alle handen paardenstortkarren die voorradig waren, hebben. Hij kreeg ze. Rond 20 september was de piramide zover gevorderd, dat de kruiwagens niet meer gebruikt konden worden. Wilde de minister nog 3.000 extra zandzakken sturen? Dat wilde hij wel. De agent in Utrecht meende dat de bouw nog veel meer ging kosten, omdat hij vermoedde dat er "eenige duizenden stuks gebakken steen" besteld zouden worden, plus vier "Bentheimer steenen, waarop inscriptiën zullen uitgehouwen moeten worden," te begroten op ƒ 2.200,--. Nu vond het Staatsbewind het wel genoeg: er mocht niets meer geleverd worden, tenzij de stellige verzekering werd gegeven dat de kosten voor rekening van Frankrijk waren.

Op 17 oktober was het werk geklaard en de daarop volgende zondag werd dit met grote manoeuvres, feest en vuurwerk afgesloten. De minister van Oorlog was uitgenodigd, die dit met genoegen had geaccepteerd, ook al omdat hij chefstaf Vignolle opnieuw persoonlijk de verzekeringen van zijn hoogste achting kon geven. Tijdens de officiële plechtigheid las Vignolle het procesverbaal van de oprichting van dit monument voor, terwijl alle troepen in een grote cirkel rond de piramide stonden. Vervolgens sloot hij het verbaal in een loden koker, voegde daar een gouden en een zilveren munt met de afbeelding van Napoleon aan toe, plus de versierselen van het Legioen van Eer en liet de koker vervolgens in de opening naar de bodem van de piramide zakken. De schacht werd dichtgegooid en de piramide was een feit.

Hemelglobes

De piramide trok natuurlijk veel bekijks. De belangstellenden konden langs vier lanen de voet van de piramide bereiken. Onderweg had men al een schitterend uitzicht, want het terrein steeg en de wijde omgeving was boomloos. In het noorden zag men de St. Joriskerk van Amersfoort en in het westen de Domtoren van Utrecht. Iedere laan kwam uit bij een gedenksteen. De bezoeker kon een houten trap naar de obelisk beklimmen en daar werd druk gebruik van gemaakt. Keetell beschrijft dit nogal plastisch: "Zo wierden er schildwachten bij gezet. Dit belette nochthans niet dat het een ieder vrij stond dezelve te beklimmen. De meisjes, gewoonlijk wat nieuwsgierig van aart, maakten ook niet wijnig gebruik daarvan, hetwelk zomtijds vreemde gevolgen had, doordien zij, of door vrolijkheid of door drift misstappende, vielen, waarbij de blanke billen, die anders zorgvuldig bedekt gehouden wierden, ontbloot wierden in tegenwoordigheid van toeschouwers, bij wie het gezicht van zulke hemelglobes aandoeningen van bijzondere aard opwekten. Hola! wij zouden met ons verhaal wel te ver van de weg afdwaalen!"

Het duurde nog tot maart 1805 voordat de door steenhouwer Guillot uit Amsterdam vervaardigde gedenkstenen klaar waren. Volgens een bericht waren ze "zeer konstig uitgehouwen." Alvorens de stenen vanuit Utrecht naar de piramide te vervoeren, werden deze eerst nog tentoongesteld op het Janskerkhof. Op iedere plaat was een tekst uitgebeiteld.

De gedenkstenen zijn helaas verdwenen. Alles wat bruikbaar was aan de piramide is vroeg of laat door de zeer arme bevolking van Austerlitz weggehaald. Het zoontje van Barend Karelse en Aaltje Jansen, Johannes Cornelis, stond op 10 augustus 1814 terecht. De 14-jarige werd, samen met de 64-jarige Willem Hoevelaken uit Zeist, beschuldigd van diefstal van vier ijzeren ankers. Een van de "zerkstenen" was in stukken gebroken, waarna de ankers meegenomen en verkocht waren "voor vier schellingen." Jan Karelse vertelde dat hij er door zijn moeder op uit gestuurd was om heiplaggen te halen. Op een kwartier lopen van de piramide vond hij vier ankers. Deze had hij op zijn kruiwagen geladen en mee naar huis genomen. Later had hij de ankers aan Hoevelaken verkocht. Hoevelaken voerde aan dat hij de

herkomst niet kende en ook niet wist dat zij bij de piramide vermist werden. De officier verklaarde beiden schuldig aan: 1. het beschadigen van goederen van het openbaar gezag en 2. diefstal. Hij eiste voor ieder een gevangenisstraf van een jaar, een geldboete van ƒ 50,-- en betaling van de proceskosten. De rechtbank achtte de beschuldigingen niet bewezen en sprak beiden vrij.

In 1885 kwamen de gedenkstenen nog eens ter sprake. J.B. de Beaufort erfde het landgoed en dichtbij de piramide vond hij brokken van wat ooit een gedenksteen was geweest. In die tijd was nog bekend dat Austerlitzse dorpsbewoners stukken van deze stenen gebruikten om zuurkooltonnen mee af te dekken, of gebruikten als platen voor de haard en ook als stoepstenen. Marmont heeft een vooruitziende blik gehad.

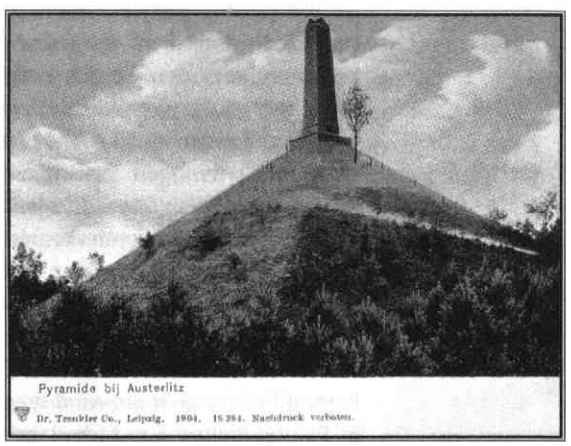
Renovatie

De piramide begon al spoedig tekenen van verval te vertonen. In februari 1805 werd overwogen een stenen opbouw aan te brengen. Daarvoor was bijna 2.100 m^3 stenen metselwerk nodig. Ook het terrein aan de voet van de piramide wilde men eveneens bestraten en de totale investering werd begroot op ƒ 72.750,--. Men zou verwachten dat deze kosten veel te hoog waren voor de regering. Maar – het wordt eentonig – er werd geen bezwaar gemaakt. In de krant kon men eind maart 1805 lezen dat meer dan veertig wagens met stenen uit Utrecht vertrokken waren om aan de vier hoeken van de piramide gebruikt te worden. Net als de gedenkplaten zijn deze stenen in de loop van de tijd geheel verdwenen.

"Heyschoten" gekocht

Marmont had zijn piramide "zomaar ergens" gebouwd. Wilde hij werkelijk gevrijwaard zijn van vernielingen, dan moest hij er niet alleen bewakers bij plaatsen, maar ook eigenaar van de grond worden. Hierover heeft hij iemand – waarschijnlijk P.J. van Oosthuyse – om advies gevraagd. De adviseur meldde dat het terrein "Heyschoten" – waar de piramide op stond – bijna geheel uit heide bestond, twee boerderijen en enig ontgonnen grond daargelaten. Het was een uitgestrekt gebied; de eigenaar leefde in armoede en beschikte niet over voldoende geld om te investeren in de schrale gronden. Als Marmont eigenaar zou worden, dan kon hij de gronden en boerderijen in erfpacht uitgeven. Marmont machtigde P. J. van Oosthuyse en op 16 april 1805 verscheen een niet alledaags gezelschap in Woudenberg voor de schout Matthijs van Geijtenbeek en de schepenen Willem Andries Abbema en Jacobus van Arnhem.

De eerste comparant was de vrijgezel Jan Hermzen van Ginkel, eigenaar en bewoner van de hofstede "Heyschoten" en de tweede P.J. van Oosthuyse, gemachtigde. Van Ginkel verkocht zijn hofstede aan Marmont: een huis, een bakhuis, twee hooibergen, twee schapenhokken, een wagenschuur en varkenshok, met bijbehorende hof, boomgaard, bouw-, weide- en veenlanden. Het geheel was ruim dertig morgen groot en strekte vanaf de Woudenbergse Grift, noord langs de Molenweg (de huidige Zeisterweg), tot aan de Heyschoter heide (ruwweg tot aan de huidige weg Maarn-Amersfoort). Verder hoorde daar een bouwland van negen morgen bij, "de Engh" genaamd, dat ten westen van de weg Maarn-Amersfoort lag. Aan dit bezit had Marmont op zichzelf natuurlijk niets; het was hem begonnen om de Heyschoter heide. Maar Van Ginkel wilde uitsluitend zijn totale bezit verkopen. Deze heide strekte zich oost-west uit van genoemde Engh tot aan de eigendommen van Jean M. d'Amblé ("Wallenberg") en noord-zuid van de Leusderheide tot aan (ruwweg) de Oude Woudenbergsezandweg. Tenslotte hoorde nog een veertien morgen grote boerderij en land met de naam "De Meent", gelegen in Woudenberg zelf, tot de verkoop. De koopsom bedroeg ƒ 18.000,-- in de hand. Tenslotte had Van Ginkel bedongen dat Marmont een geriefelijke woning zou bouwen voor hemzelf en zijn zuster Merritje van Ginkel; ze zouden daar op "Het Molenkampje" hun leven lang gratis mogen wonen. Voor landbouwwerktuigen en verdere spullen die bij de koop hoorden, betaalde Marmont nog eens ƒ 6.000,-- en zo werd hij eigenaar van de gronden waarop "zijn" piramide stond. De boerderij werd daarna in "Marmonthoeve" herdoopt en deze heeft tot bijna het eind van de vorige eeuw ten noorden van de weg Zeist-Woudenberg gestaan, tegenover "De Heygraaf", op een

De Piramide van Austerlitz, prentbriefkaart uit 1904

Vooruitzien met een terugblik

afstand van ongeveer 500 meter van genoemde weg.

Bewakers

Marmont begreep heel goed dat hij de piramide niet onbeheerd achter kon laten. Hij had de eigenaar van de grond waarop de piramide was gebouwd, daarover nooit toestemming gevraagd.[1] De Fransen stonden bij de Hollanders bepaald niet in een goed blaadje en zodra de militairen vertrokken waren, kon er dus van alles met "zijn" piramide gebeuren. Vandaar dat Marmont dicht bij de piramide een put en een drietal barakken wilde aanleggen voor "de oude soldaaten" [2] die de piramide gingen bewaken. Daarvoor ging hij naar Amsterdam, waar hij op 5 september 1805 compareerde voor notairs J. Fabius. Hij verklaarde het monument eeuwigheidswaarde te willen geven en het begin van een dorp moest daartoe de eerste aanzet zijn. Om dit begin onder een gunstig gesternte te plaatsen, droeg hij het beheer van "Heyschoten" op aan het stadsbestuur van Amsterdam, de stad die hij dankbaar was voor hun blijken van waardering en genegenheid voor zijn persoon. Het jaarlijkse positieve saldo van de exploitatie van het langgoed moest in drie gelijke porties verdeeld worden tussen de door hem benoemde bewakers. Personen die zich in de toekomst bij de piramide wilden vestigen, konden stukken hei in eigendom ontvangen. Wel moesten zij deze hei binnen drie jaar ontginnen en er een onderkomen op bouwen; zo niet, dan moesten de gronden teruggegeven worden. De door Marmont benoemde drie bewakers waren ten eerste Barend Philips, geboren rond 1774 in Raalte. Philips was tijdens gevechten in de omgeving van Petten geraakt door een vijandelijke musketkogel, "welke hem het hoofd van onder de beiden slaapbeene doorboort hadde." Dit veroorzaakte hem zoveel last, dat hij – in 1804 nog grenadier in het kamp – verzocht om gepensioneerd te worden. "Deeze braave krijgsman heeft altoos zijnen stand in vaaderlands eer gemaakt, zowel door zijn gedrag als door zijne bethoonde dapperheid", zodat pensionering op zijn plaats was. De tweede benoemde bewaker was Germain la Croix, maar deze naam werd al spoedig vervangen door die van Louis Fauré. Van hem is verder niets bekend, evenmin als van de derde bewaker, Jean Baptiste la Roche. Marmont zegde aan deze bewakers elk dertig schapen, een koe, een paard, een kar en nog enkele andere zaken toe. Het loon bedroeg ƒ 1,-- per persoon per dag.

Vroeg verval

In 1806 heerste er in Holland een grote droogte. Ook de piramide "droogde uit" en de obelisk kwam gevaarlijk scheef te staan. De minister van Oorlog wilde het monument graag behouden en hij gaf timmerman Verdonk uit Zeist op 5 juni 1807 opdracht een blijvende herstelling uit te voeren. Verdonk maakte diepe gaten rondom de obelisk om de dwarsbalken van het fundament weer horizontaal te kunnen leggen. Met behulp van touwen en dommekrachten lukte dat. Het karwei nam twee maanden in beslag en de kosten bedroegen ƒ 256,--. Toch bleek het een lapmiddel, want in 1808 gaf koning Lodewijk Napoleon opdracht de obelisk te verwijderen. Het bouwsel ontsierde de piramide en kon haar ook beschadigen. De "bezoding" moest van hem wel hersteld worden. De opdracht ging op 15 juni 1808 naar aannemer Fischer uit Utrecht.

Ontevreden bewakers

Met name de twee Franse bewakers, Fauré en La Roche (alias Le Petit), waren niet tevreden over de gang van zaken. Wat Marmont hen had beloofd – een koe, een paard en schapen – hadden ze nooit gekregen, in tegenstelling tot de Hollandse bewaker. Ook mest voor hun grond en gratis levensmiddelen – die sommige kampbewoners wel ontvingen – kregen ze niet. Die Hollander had zijn beesten bij gebrek aan weiland en voer "zodanig zien verminderen, dat hij genoodzaakt was dezelve te verkopen." Daar wrong natuurlijk de schoen: de twee Fransen hadden geen dieren kunnen verkopen en dus minder inkomsten gehad. Klachten, gericht aan het bestuur van Amsterdam, haalden niets uit en daarom richtte het tweetal zich in 1807 tot koning Lodewijk. Deze liet een onderzoek instellen, waaruit bleek dat de klagers het zeker niet gemakkelijk hadden, maar dat zij anderzijds ƒ 250,-- ineens hadden ontvangen van Marmont, plus nog eens ieder ƒ 7,-- per week extra boven hun salaris, plus een schenking van de Fransman Gohier, commissaris-generaal van de commerciële betrekkingen tussen Frankrijk en de Bataafse republiek, groot ƒ 850,-- en te verdelen tussen de drie bewakers. Tenslotte kregen ze van de pachter van de Marmonthoeve "wekelijksch twaalf pinten zoetemelk en 36 pinten gekarnde melk" als vervanging voor de nooit ontvangen koe. De koning wees daarom in 1808 hun klachten af, waarop ze zich acht jaar lang niet meer hebben

laten horen. Toen brak 1816 aan. Op 3 februari werd er voor notaris J. Fabius te Amsterdam een akte gepasseerd, waarin de drie voormalige militairen verklaarden ieder ƒ 2.000,-- ontvangen te hebben van Marmont, als schadeloosstelling voor het per die datum vervallen van hun baan en de daarbij behorende toelage. Deze som hebben zij aanvaard "met een volkomen dankbaarheid voor de milde behandeling door zijne excellentie." Daarmee was voor Marmont de weg vrij om "Heyschoten" te verkopen aan jhr. mr. Hubert M.A.J. van Asch van Wijck. De hoeve omvatte toen ca. 30 morgen bouw- en weiland en ruim 800 morgen heide.

Herstel

De familie Van Asch van Wijck heeft tot in de jaren '80 van de vorige eeuw op "Marmonthoeve" gewoond; uit die periode stamt een foto van het huis. Het duurde tot 1845, voordat de verbrokkeling van het bezit begon. Dat jaar verkocht jhr. mr. Matthias M. van Asch van Wijck uit Utrecht dat deel van de bezittingen waarop de piramide stond aan een zekere Van Haeften. Bij het verkochte hoorde een huis, dat Willem van Garderen huurde voor ƒ 100,-- per jaar en dat als herberg fungeerde. Aardig detail: in plaats van de obelisk stond er nu een met stro bedekt hutje op de piramide, waar men via een slingerpaadje naar toe kon om van het fraaie uitzicht te genieten. Nog een aardig detail: Gerrit en Gijsbert Dorrestein, Dirk van der Haar en Gerrit Lagemaat hadden – en behielden – het recht om "heide en plaggen te halen voor eigen gebruik", waarvoor zij in totaal ƒ 25,-- per jaar betaalden.
Van de familie Van Haeften ging de piramide en omgeving in 1876 voor ƒ 5.270,-- over in handen van Anna A. Stoop, douairière Arnoud J. de Beaufort te Utrecht. De omschrijving luidde: "De van ouds bekende uitspanning en herberg aan de straatweg van Woudenberg naar Zeist 'de Piramide', bestaande in huis, stal, schuur, deelschuur met varkenshok en hooi- of koornberg, voorts grooten tuin, boomgaard, bouwland, kweek, lanen, eiken- en dennenbosschen, heide- en driestvelden met de gemelde piramide." Het huis en ook het "recht van plaggen en strooing halen voor eigen gebruik" waren tot 1 november 1887 verhuurd aan Dirk van Kolfschoten voor ƒ 40,-- per jaar. Het is de eerste keer dat de naam Van Kolfschoten opduikt. Nazaten van hem exploiteren nog steeds de uitspanning.
De familie De Beaufort begon in 1879 met het restaureren van de piramide en opnieuw valt op dat er stenen aan te pas kwamen: 10.000 stuks, die voor ƒ 11,-- van Utrecht naar de piramide vervoerd werden. De arbeiders verdienden 15 cent per uur. Er ís iets met stenen en de piramide: ook deze stenen zijn allen verdwenen. In 1880 werd er bijna ƒ 2.500,-- aan de piramide uitgegeven (waaronder ƒ 700,65 voor stenen) en in 1881 ƒ 2.000,--.
In 1882 komen we de eerste en nog jarenlang volgehouden houtverkoping "aan de piramide" tegen; deze bracht ƒ 3.164,40 op.
Toen in 1885 de burgemeester van Woudenberg, J.B. de Beaufort, de piramide en het terrein erfde, vond hij delen van de hardstenen platen, die ooit de glorie van de Fransen verkondigd hadden. Hierdoor werd De Beaufort dusdanig enthousiast, dat hij liet onderzoeken of het mogelijk was de loden bus terug vinden. Hij schakelde het commando van het korps genietroepen te Utrecht in, dat hem in 1888 voorstelde een mijngang tot in het hart van de piramide aan te brengen. Hiervoor konden rijksmaterialen gebruikt worden. Een officier, een onderofficier en vier geniesoldaten zouden zestig werkdagen nodig hebben voor de klus, terwijl de kosten ƒ 750,-- zouden bedragen. De commanderende luitenant-kolonel vond "dit cijfer vrij hoog voor een twijfelachtig resultaat." Dat vond De Beaufort ook. Het bleek goedkoper te zijn om in het midden een schacht te graven à raison van ƒ 200,-- en de loden bus werd in 1893 inderdaad gevonden. Helaas, de inhoud was vrijwel geheel vergaan. Van de naamlijst bleek alleen de houten rol bewaard en slechts een enkele penning bleek de tand des tijds weerstaan te hebben.
Ondanks deze teleurstelling vormde de piramide voor De Beaufort een boeiend stuk historie en hij besloot de twintig meter hoge zandhoop weer in oude luister te herstellen. Architect Cuypers ontving opdracht een stenen obelisk te ontwerpen. Na enige aanpassingen werd het definitieve ontwerp goedgekeurd en de bouw begroot op ƒ 4.200,--.
Zo kreeg de piramide weer een groot deel van de oude luister terug. Opnieuw kon zij beklommen worden en vanuit de obelisk had men een bijzonder fraai uitzicht over de zeer verre omstreken. Aan de voet van de piramide vonden allerlei activiteiten plaats. Allereerst was daar natuurlijk de herberg, later het hotel van de familie Van Kolfschoten. Clinge Doorenbosch (was hij de eerste prof-dichter?) dichtte in de dertiger jaren van deze eeuw:

Vooruitzien met een terugblik

't Schoonste landschap, 't verst verschiet,
Aanschouwt men op de Piramid'.
Zoekt ge rust in bosch en dreeven,
van 't vermoeide arbeidsleeven,
komt dan kleinen, komt dan grooten,
naar 't hotel van Kolfschoten'.

Dit fraaie gedicht stond afgedrukt op de achterkant van de toegangskaartjes naar de piramide. Regelmatig vonden in het hotel houtverkopingen plaats; hout, dat uit de omliggende bossen van de familie De Beaufort afkomstig was. Wijlen Teunis de Man (1906-1990) herinnerde zich dat kort voor zijn overlijden nog goed:
"En dan ééns in 't jaar, dan had je an de piramied zo'n houtverkoping, een openbare verkoping, dus dan werden van de Treek en hier van Austerlitz en van de Hoogt en van de Laagt, werden allemaal percelen hout gehaald, boerengeriefhout noemden ze dat, dat hebben ze tegenwoordig niet meer nodig. En dan was de verkoping, openbare verkoping. Dus d'r waren wel een paar honderd boeren. Toen die tijd kostte een borreltje nog vijf cente, hè? Je had 's avonds een stel boeren, dat was niet mooi meer, en dan liep er één gemeenteveldwachter uit Woudenberg. 'k Ken 'm nog zo voor me halen, 't was net Bromsnor. Stekeleburg heette die, met zo'n rottinkie, Spaanse riet in de hand en hij slóeg ze, hè, dat ze ... en het was uit, er gebeurde niks meer. Met één mannetje! En een grote bek had-ie bij zich! 't Was maar een klein kroegie hoor, die hele piramide!"
Ook was de herberg een pleisterplaats voor boeren, onderweg naar of terugkerend van de Utrechtse markt. Soms ook het einddoel van groepen, die iets te vieren hadden of er gewoon eens uit wilden. De Man opnieuw:
"Vooral midden in de zomer kwamen [ze] uit Utrecht, wijk C en die gingen met Jan Pleziers met hardstikke vol en achterin dat kattebakkie zo'n vent met zo'n trekorgel en dat ging allemaal naar de piramied, en drinken! verschrikkelijk. En dan soms dan smeten ze een hele hand klein geld over de weg, weet je wel? Over de straatklinkertjes, twee peerden d'r voor, koetsier dronken op de bok hè? Daar ging het heen."
Dichtbij het hotel was een schietbaan gelegen – de restanten zijn nog steeds zichtbaar – die gebruikt werd door de Koninklijke Nederlandsche Jachtvereeniging "Nimrod." Van hun schietwedstrijden uit 1929 is een affiche bewaard gebleven.

Toen het toerisme op gang begon te komen, wilde ook de familie Van Kolfschoten daarvan hun deel hebben en schafte zich een aantal limousines aan, waarmee de gasten werden aan- en afgevoerd naar de dichtstbijzijnde stations. Nogmaals De Man:
"Een deftig hotel? Ben je gek! Vroeger waren ze ook blij dat er een bodewagen aankwam, uit Woudenberg, weet je wel? In de hevige ouwe tijd hebben ze nog een eigen auto gehad, die gasten gingen afhalen. Maar ik zie opoe Kolfschoten ... ze had hoeveel jongens? En d'r liepen d'r nog een kwakkie kelners en dan 's avonds, 'k zie ze nog zitte: met zo'n grote schulk [schort] voor, opoe Kolfschoten, en dan kwamen die jongens allemaal dat geld, dat kwamen ze in die schulk gooien, want opoe was de kassa hoor! Nee, het was ook maar, net as 'Oud-Londen' vroeger, maar een kroegie!"
En toen ... toen begonnen de bomen bij de piramide de hemel in te groeien. Nou ja, de hemel, maar ze werden wel steeds hoger. In dit tijdschrift verscheen op blz. 70-71 van jaargang 1962 al een pleidooi om de bomen rondom de piramide te verwijderen. Het heeft niet mogen baten.

Vandaag de dag is de toren ook niet meer toegankelijk voor het publiek. Zodat men, staande bij het toegangshek, van terugkerende bezoekers vrijwel uitsluitend negatieve geluiden hoort. Jammer van dit cultuur-historische monument. Voorgoed vergane glorie? Dat mag niet waar zijn, want daarvoor is dit gedenkteken té uniek. De eerste Europese piramide mag geen "eeuwige deceptie" blijven, maar verdient een nieuwe toekomst, zodat zij in haar jubileumjaar 2004 opnieuw de ongetwijfeld dan te houden grootse "manoeuvres in het vuur" vanuit haar trotse hoogte kan gadeslaan. Onze generatie is het tegenover zichzelf, tegenover ons nageslacht en niet in het minst tegenover de stichter van dit unieke monument, Auguste Frédéric Louis Viesse de Marmont verplicht een restauratie uit te voeren.

Verantwoording

Gebruikte afkortingen

ARA	Algemeen Rijksarchief Den Haag
GAA	Gemeente archief Amsterdam
Gotha	Almanac de Gotha (1805)
HWA	Historische Werkgroep Austerlitz
HvU	Hof van Utrecht
MvO	Ministerie van Oorlog
SvU	Staten van Utrecht
UA	Utrechts archief
UC	Utrechtsche Courant
UV	Utrechtsche Volksalmanak

Bronnen

Beaufort, de; fam.arch., toegang R-53 gevolgd door inv.nr.; Utrechts archief
Dumonceau, fam.arch.; toegang 2.21.056 gevolgd door inv.nr., ARA.
Eerste Aanleg te Amersfoort, archief van Rechtbank van; toegang 102-1, gevolgd door inv.nr.; UA
Fonds Marmont, Archives Municipale, Châtillon-sur-Seine, Frankrijk; stukken met betrekking tot het kamp, in bezit van Historische Werkgroep Austerlitz
Hof van Utrecht, archief van; toegang 39-1, gevolgd door inv.nr., UA
Ministerie van Oorlog, toegang 2.01.14.02, gevolgd door inv.nr.; ARA
Rijckevorsel, familie-archief Van; toegang R-87, UA
Staatsbosbeheer, informatiebord in boswachterij Austerlitz. 1997
Stadsbestuur; archief stedelijke regeringen 1795-1815, Stadsbestuur Utrecht nr. III, gevolgd door inv.nr.; UA
Staten van Utrecht, archief van; toegang nr. 33, gevolgd door inv.nr.; UA
Woudenberg, Dorpsgerechten inv.nrs. 2349, 2351; UA

Literatuur

Beaufort, W.H. de (1881-1976) *De geschiedenis van de boswachterij Austerlitz* (naar mededelingen van), z.j.
"Eigen Haard" (Haarlem 1893)
Floriet, Lucien *Marmont, maréchal d'Empire 1774-1852* (Châtillon-sur-Seine 1996)
Frederiks, P.J. *De piramide van Austerlitz, eene historische studie* (1885)
Keetell, H., *Beschrijving van de stad Utrecht tijdens de Franse bezetting (1803-1805) met daarin opgenomen het Kamp bij Austerlitz onder generaal Marmont*, uitgegeven in *Het dagboek van eenen ooggetuige* (Utrecht 1863)
Lacan, Jean de; soldaat 92e regiment infanterie; schets over verblijf op de Zeister heide (1805)
Sabron, F.H.A., *De stichting en de eerste vijf jaren van het bestaan van Austerlitz in* "De Navorscher" (1915)
Utrechtsche Volksalmanak (Utrecht 1852)

Onderwerpen

- Bataafse leger; toestand van: Frederiks
- Bewakers; aanstelling van: bijlagen vergaderingen van de raad, inv.nr. 5053 nr. 112; GAA
- Bewakers: onderhoud van: Sabron
- Doorenbosch, Clinge: HWA inv.nr. 75; interview Teunis de Man; Austerlitz 1990
- Financiële problemen stad Utrecht: Stadsbestuur 222; UC 14.3.1804
- Franse troepen; kosten legering van: MvO toegang 2.10.14.02 blz. 128
- Griethuyse, bestemming en bewoners: Rijckevorsel 829
- Heyschoten; advies pacht en koop: Fonds Marmont
- Heyschoten; beheer opgedragen aan stadsbestuur Amsterdam: bijlagen vergaderingen van de raad als voren
- Heyschoten; koop en verkoop door Marmont: Woudenberg; De Beaufort 1737
- Huisvesting Utrecht: UC 16.3.1804, 28.3.1804, 20.8.1804; Stadsbestuur III, nrs. 218-220, 298, 342, 343; MvO 668
- Inkwartiering Utrecht, protesten Staatsbewind: MvO 668
- Keukens en paardenstallen; bouw en supervisie: MvO 666, 670, 671, 688
- Leger; kosten instandhouding: SvU 1249-5, 1251-24; Dumonceau 22; Rijckevorsel 901; MvO 681, 583, 686, 691, 692, 697
- Manoeuvres; eerste: MvO 677; UV; UC 6.8.1804
- Marketensters; oproep aan: SvU 1241-24; HvU 92-91; Frederiks; MvO 667
- Marmont; afkomst, opleiding en karakter: Floriet
- Marmont; benoeming opperbevelhebber: Fonds Marmont; MvO 668
- Marmont; eisen levering paarden en wagens: SvU 1241-25
- Marmont; intocht Utrecht UC 29.2.1804
- Marmont; tent van: MvO 653, 688; Keetell
- Marmont; visie op beste leger aller tijden: Frederiks
- Meisjes; misbruikt in De Bilt: Dumonceau 22
- Monument; overwegingen oprichting van: Frederiks; De Lacan
- Moord op vrouw: HvU 92-91
- Philips, Barend: MvO 699, 709
- Piramide; afmetingen: EigenHaard
- Piramide; bestrating en stenen: MvO 737; Fonds Marmont; UC 25.3.1805
- Piramide; bouw: Frederiks
- Piramide; feest bij: Frederiks; UC 9.9.1804
- Piramide; beschrijving gedenkstenen: Gotha
- Piramide; bezichtigingsobject: Keetell
- Piramide; gedenkstenen vernield: Eerste aanleg 16; W.H. de Beaufort
- Piramide; gereedkomen van gedenkstenen: Keetell; UC 8.3.1805
- Piramide; herstel van: Beaufort 1703, 1705, 1706, 1747, 1804
- Piramide; materialen voor bouw: MvO 690, 691, 694, 695
- Putten; aanleg van: Frederiks; SvU 1251-29
- Staatsbewind; bijstelling begroting 1804: MvO 665
- Sterke drank; problemen invoer van: Dumonceau 875; Rijckevorsel 830; SvU 1241-26, 1249-5, 1251-23, -24; MvO 691, 694, 695, 697
- Troepensterkte: MvO 653, 667, 671, 684, 688; Staatsbosbeheer
- Utrecht; gebeurtenissen in stad en omgeving: Keetell
- Voet van Winssen; klachten bomenroof en verzoek schadevergoeding: MvO 671, 673
- Vorderingen wagens en schade voor boeren: SvU 1241-25; MvO 676
- Wagens en schuiten; verhuur van: Keetell; UC 13.8.1804
- Wijn: Rijckevorsel 829
- Windstilte: SvU 1241-26, 27; Fonds marmont; Rijckevorsel 829
- Zeist; aanloop tot kamp bij: MvO 660

Noten

1 Ten onrechte wordt onder andere in "De Navorscher" 1915 gesteld dat Marmont het terrein voor aanvang van de bouw had gekocht.
2 Oude soldaten hier bedoeld als voormalige soldaten.

Neude en Kintgenshaven: mythe over kind en water

De Neude is nog niet zo lang geleden voorzien van een nieuwe bestrating. De eerste bestrating werd pas in de vijftiende eeuw aangelegd. Daarvoor was het, om met Van der Monde te spreken, een morsig, onbestraat plein. Dit drassige aanzien heeft in het verleden het idee gevoed dat er op deze plaats een natuurlijk water is geweest. De vondst van diverse scheepsresten en beschoeiingen hebben hier zeker aan bijgedragen. Voeg daarbij de toponiemen Neude (noda, 'laaggelegen plaats') en Kintgenshaven en het moet een ieder duidelijk zijn: de Neude is van oorsprong een haven geweest. Doch schijn bedriegt, een haven is hier nooit geweest.

L.A. VAN DER TUUK

Oud-burgemeester Van Asch van Wijck (1838) veronderstelde dat de Neude een haven is geweest. Hij ging zelfs zo ver de Neude als een overslaghaven te zien bij de markt (Voorstraat 'marktstraat', van het Latijnse forum, markt). De markten werden echter vanouds in de handelswijk Stathe gehouden, en daar, langs de linkeroever van de Rijn, was de haven ontstaan. Op de tegenoverliggende oever zal tot ver in de Middeleeuwen geen handelsactiviteit hebben plaatsgevonden. De markten op de Neude zijn dan ook pas in de late 13e eeuw ontstaan (Van Vliet 1995, 35).
Het verhaal over de haven is door Lambertus Hortensius (1546) in de wereld gebracht. Hij schreef: waar nu de Ossenmarkt (Neude) is, was vroeger een oude haven, de Rijntkenshaven. De naam Kyntkenshaven duikt voor het eerst op bij de Nederlandse vertaling van de Utrechtse geschiedenis van Hortensius in 1625. Deze naam is weer aanleiding geweest om hiermee de legende van een in het water drijvende wieg met een kind te verbinden. De wieg werd door een kat in evenwicht gehouden. Deze legende, die is afgebeeld in een gevelsteen op de hoek van de Neude/Kintgenshaven, is ook op andere plaatsen, onder andere in Wijk C, maar ook buiten Utrecht, in beeld gebracht (Evers 1936, 60, Weide 1990, 5 en 10).
In de oorspronkelijke Latijnse versie van de Bazelse uitgave van Hortensius staat Rijntkenshaven. In een exemplaar dat Van der Monde onder ogen had, was de R met een pen in een K veranderd (v.d Monde 1845, 77, n. 1). Bovendien is in het Raads Dagelijks Boek op Onzen Vrouwen-avond Assumptio (14 augustus) 1441 (fol. 8 v.) en Sunte Matheusdach (21 september) 1465 (fol. 123 v.) sprake van Geenkijnshaven, respectievelijk Gheynkenshaven. Geenkijn is een persoonsnaam: in de kameraarsrekening van 1380/81 komt een Ghenekiin voor (Ketner 1936, 81-84). 'Kijn' in Geenkijn heeft niets met een kind te maken, maar is een verkleining van dat woord. Het toponiem 'haven' duikt pas in de 15e eeuw op toen de rivier al eeuwen verdwenen was. Haven of have in de betekenis van bezit en in het bijzonder onroerend bezit ligt meer voor de hand. Kintgenshaven is dan 'bezitting van Geenkijn'.

Het idee van een haven werd Hortenius niet in de laatste plaats ingegeven door in zijn tijd gedane vondsten van scheepsresten, zoals hij zelf schrijft. Ook later werden er dergelijke vondsten gedaan. In 1925 zijn de resten van een ongeveer vijf meter lange schuit gevonden op de hoek van de Neude/Schoutenstraat.[1] De boeg van deze schuit wees naar het noordoosten. Dit was ook de oriëntatie van een enkele jaren daarvoor gevonden schoeiing of grondkering bij de bouw van het postkantoor (Haakma Wagenaar 1971, 16). Bovendien zijn in de loop van de tijd vele schoeiingen ten zuiden van de Neude gevonden. De meeste vertonen ongeveer dezelfde oriëntatie als de bovengenoemde schuit en schoeiing.

De ondergrond

Het is niet toevallig dat er in het zuidelijke deel van de Neude resten van schepen zijn gevonden: dit deel van het plein maakte in ieder geval in de eerste eeuw van onze jaartelling deel uit van de Rijn. De noordelijke oever moet ongeveer ter hoogte van de Drakenburgstraat hebben gelopen, parallel met de zuidelijke gevelwand van de Neude. Deze oever is in de loop van de tijd naar het zuiden opgeschoven met het krimpen van de rivier. In de vroege Middeleeuwen moet de latere Neude al hoog en droog op de rechter (=noordelijke) oeverwal hebben gelegen. In de volle Middeleeuwen was alleen nog een restgeul over die tot op heden bewaard is gebleven als het gedeelte van de Oudegracht tussen Stadhuisbrug en Bakkerbrug. Het gedeelte ter hoogte van de Ganzenmarkt werd als laatste in het midden van de veertiende eeuw gedempt. Bij een recente opgraving onder het gebouw Burgerzaken van het stadhuis werd door de stadsarcheoloog een schoeiing van deze geul gevonden.

Gegevens over de ondergrond van de Neude en directe omgeving zijn aan het licht gekomen bij diverse

Gezicht op de Neude uit het zuiden met de kapel van het St. Ceciliaklooster en het houten wachthuisje van de soldaten. aquarel, door: J. Hoevenaar Wz. naar P. van Hilligaart. Vervaardigd in 1879, jaar van weergave is 1618

opgravingen.[2] Door deze waarnemingen te combineren, ontstaat het beeld van een naar het noorden oplopende oever van grijze, zandige klei. Deze oever bereikt zijn hoogste punt (1.50 m +NAP) aan de noordzijde van het plein. De helling van deze rechter oever van de Rijn was tijdens werkzaamheden aan de riolering in de Schoutenstraat goed waar te nemen (Smit 1989, 45-46).

De hele oever is afgedekt door een dik bruinzwart ophogingpakket, dat op grond van enige protosteengoed scherven in de dertiende eeuw is te dateren.
Op de hoek Korte Minrebroederstraat/Annastraat heeft Van Giffen in 1949 onder het ophogingpakket de natuurlijke rivierafzettingen van lagen zand, zavel en klei aangetroffen, die door de combinatie van het hierin gevonden materiaal (scherven van paffrath, andenne en pingsdorf) in de tweede helft van de twaalfde eeuw moeten zijn gevormd.
Een dergelijk beeld van een naar het noorden oplopende oever, afgedekt door een humeuze ophoginglaag, is ook iets naar het oosten, in de Korte Jansstraat, aangetroffen. Hier is in het zuidelijke deel van de opgraving een in de twaalfde eeuw te dateren restgeulafzetting van de Rijn aangetroffen.
Ten slotte is een fragment van deze oever onder het pand Oudegracht 136 gevonden, afgedekt door een ophogingpakket dat in de twaalfde eeuw te dateren is (Kylstra 1982, 101-103).

Uit de opgravingresultaten valt samenvattend af te leiden, dat de Neude aan het begin van de jaartelling gedeeltelijk in de Rijn lag. De ongeveer zuidoost-noordwest georiënteerde oeverlijn schoof in de loop van de tijd zo'n 100 meter naar het zuiden op. In de vroege Middeleeuwen lag het gebied van de latere Neude al geheel op de noordelijke oever van de rivier. De jongste rivierafzettingen dateren uit de twaalfde eeuw. Er valt nergens uit af te leiden dat de oeverlijn is onderbroken door een zijtak of uitstulping van de rivier die een haven zou kunnen vormen.

De ophogingen

Als het gebied van de Neude hoog en droog op de oever van de rivier lag, hoe komt het dan dat dit zo'n drassige plek was? Om dat te begrijpen moeten we naar de geschiedenis van de rond de Neude liggende percelen kijken. Na enige grote rivieroverstromingen aan het einde van de twaalfde eeuw werden grote delen van de toenmalige stad opgehoogd: de huizen langs de Oudegracht en de Ganzenmarkt kwamen daardoor relatief hoog te liggen. De Oudegracht ter hoogte van het Barbaragasthuis (nu Winkel van Sinkel) werd in de veertiende eeuw meermalen `Hogherstraete' genoemd (Schuylenburg 1917, nr. 1259 en nr. 1357).
De percelen op de Ganzenmarkt waren ruim 70 meter diep en liepen helemaal door tot de Neude. De hierop (voornamelijk in de dertiende eeuw) gebouwde koopmanshuizen waren op de Ganzenmarkt gericht. Uit bouwhistorisch onderzoek is gebleken, dat het maaiveld naar de Neude afliep, dus omgekeerd aan de helling van de natuurlijke ondergrond.[3]

Dit maakt de veronderstelling, dat met het ophogen begonnen werd aan de 'periferie' van de Neude, aannemelijk. Door de vijftiende eeuwse ophoging van het plein kwam de begane grond van de panden, die achterin de genoemde percelen lagen, zelfs gedeeltelijk onder het maaiveld te liggen. De aan het plein zelf gebouwde panden staan weer 'bovenop' het maaiveld. Deze panden, veelal graanpakhuizen, dateren dan ook veelal van na de laatste grote ophoging uit de vijftiende eeuw.
Ten noorden van de Neude bevinden zich van nature hoger gelegen zandige stroomrugafzettingen.[4] Hierdoor hoefden het immuniteitsterrein van Sint-Jan en het gebied ten noorden van de Voorstraat niet aanzienlijk te worden opgehoogd.
Ook het terrein van het door de

Neude en Kintgenshaven: mythe over kind en water

stad in 1579 gevorderde Minrebroederklooster lag van nature hoger. Op het westelijke deel van het kloosterterrein – waarschijnlijk het kerkhof – werd de Teelingstraat aangelegd. Het hierop aansluitende Hoogt, kwam, zoals de naam al zegt, hoog te liggen. Het Hoogt wordt voor het eerst genoemd in 1643 in een vroedschapsresolutie als Hoogstraat (v.d. Monde 1845, 75).

Wie niet meedeed kwam in een laagte te liggen en kreeg alle wateroverlast van de buren. De ophoging van de stad zal zich daardoor als een olievlek uitgebreid hebben. De Neude was een 'restterrein', waar bijna alleen de achteruitgangen van de omliggende panden op uitkwamen. Behalve een rij relatief hoog gelegen huizen op de noordkant van de Neude, hadden slechts een handvol huizen hun ingang aan dit plein. Verder grensden nog het tertiarissenconvent Sint-Cecilia (vanaf 1397), waar nu het postkantoor staat, en het Margaretha gasthuis (gesticht in 1367) aan het plein. Deze laatste instelling lag tussen de Voorstraat en het Jansveld.

Pand Neude 1, voor- en zijgevel Foto: W. de Vries, 1941

Er werd daarom niet snel tot een kostbare ophogingoperatie besloten. Het gevolg was dat dit gebied aanzienlijk lager kwam te liggen dan het omliggende terrein. Bovendien ontbrak een adequate afwatering naar de gracht. Het is daarom niet verwonderlijk dat de Neude in de tijd van de grote stadsophogingen in de dertiende eeuw een drassig gebied werd, slechts geschikt voor toernooien en het uitvoeren van doodvonnissen. De vroegste vermelding van het toponiem Neude stamt dan ook al van vóór 1350 (in een leenakte van de bisschop; Van der Monde 1845, 86). De door Van Galen (1939) gememoreerde Noda in een twaalfde eeuwse oorkonde van keizer Frederik I Barbarossa zou volgens deze auteur dezelfde moeten zijn als de Neude. De keizer staat in deze oorkonde toe, dat de ingezetenen van het Sticht ter verbetering van de waterlozing deze Noda door mogen graven (Muller & Bouman 1920, nr. 448, 1165). Maar over de Utrechtse Neude kan dit niet gaan; deze was weliswaar drassig, maar dat er 'veel schade en gevaar van het water wordt ondervonden' gaat wat ver. Daarenboven moest de Noda doorgegraven worden om overtollig Rijnwater af te voeren. Want dit veroorzaakte stroomopwaarts van de afgedamde Kromme Rijn, tussen Wageningen en Rhenen, wateroverlast. En dat is waar het de betrokkenen in deze kwestie, de graven van Gelre en Kleef, om ging. Deze heren hadden weinig van doen met onze Neude.

De eerste ophogingen van de Neude zijn weliswaar in de dertiende eeuw te dateren, zoals uit archeologisch onderzoek blijkt (bijvoorbeeld De Groot 1983, 132). Pas in de vijftiende eeuw werd het plein echter drastisch opgehoogd en ook bestraat. Van der Monde (1845, 90) meldt dat dit gebeurde met 2866 karren zand en een onbekende hoeveelheid puin en mest. Het plein werd bestraat met 1071 tonnen keien. De aanwonenden moesten meebetalen aan dit werk, dat in 1465 begon. Ook werden boetes op overtredingen 'toter Noede' bestemd.

Hierdoor werd het plein beter bruikbaar voor de verschillende markten, zoals de korenmarkt, de leermarkt en de wolmarkt die op deze plek gehouden werden. De beestenmarkt werd hier al vanaf de late 13e eeuw gehouden, maar verhuisde in 1582 naar het Catharijneveld. Ook andere landbouwproducten werden hier verhandeld (Van Vliet 1995, 35 e.v.). Bovendien werd de geschiktheid voor het houden van festivals en toernooien vergroot. Zo werd een drassig, nauwelijks bruikbaar terrein tot het enige echte plein van onze stad.

Noten

1) HUA, *Historische Atlas gemeente Utrecht*, M 00.2, A op foto C7.258 van een tekening.

2) Zie bijvoorbeeld: T.J. Hoekstra, ABKU 1984, 40 in MOU 1985, 129-130; H.L. de Groot, ABKU 1983, 22, 132-133; A.F.E. Kipp, ABKU 1987, 14, 183-189, speciaal 185.

Gezicht op de Neude
Foto uit 1930 door A. van der Pol

3) Kipp ABKU 1991-92, 131-142. Nog steeds ligt de Neude een meter lager dan de Ganzenmarkt. De combinatie van een naar de Ganzenmarkt/Oudegracht aflopende natuurlijke ondergrond met een in dezelfde richting oplopend maaiveld is analoog aan de situatie tussen de Steenweg en de Oudegracht. In beide gevallen zal de importantie van de bebouwing aan de Oudegracht de maaiveldhoogte hebben bepaald.

4) Zie bijvoorbeeld De Groot, 1983, 46-47; Hoekstra AKU 1976-1977, 1, 5-11; De Groot, AKU 1978-1980, 10, 50.

Afkortingen

MOU Maandblad Oud-Utrecht ;
AKU Archeologische kroniek van de gemeente Utrecht ;
ABKU Archeologische en bouwhistorische kroniek van de gemeente Utrecht

Literatuurlijst

Asch van Wijck, H.M.A.J. van, *Geschiedkundige beschouwing van het oude handelsverkeer der stad Utrecht van de vroegste tijden af tot aan de 14e eeuw I*, (Utrecht 1838)

Evers, G.A., *'Utrechtsche overleveringen XII. Kindgenshaven'* MOU 1936, 60-62

Galen, J. van, *'Waar lag de Noda?'* MOU 1939, 2-6, 9-13

Groot, H.L. de, *'Neude'* ABKU 1983, 132-133

Haakma Wagenaar, Th., JOU 1971, 16

Hortensius, L., *Historie ofte wijder verklaringhe van de Utrechtsche gheschiedenissen oorlogen ende veranderinghen van den jare 1524 tot de beschrijvinghe van 't Bisdom aen die van Bourgondien - beschreven door Lambertum Hortensium Montfortium (1546); overgeset uyt de Latijnsche in de Neder-duytsche tale door A. Strick*
('s Gravenhage 1625)

Ketner, F., *'Kindgenshaven'* MOU 1936, 81-84

Kylstra, E.M., *'Oudegracht 136'* ABKU 1982, 101-103

Monde, N. van der, *Geschied- en oudheidkundige beschrijving van de pleinen, straten, stegen, (waterleidingen, wedden, putten en pompen der stad Utrecht II* (Utrecht 1845)

Muller Fzn, S. & A.C.Bouman, eds., *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301 I* (Utrecht 1920)

Schuylenburg W.C., *Catalogussen van het stadsarchief, afd. II* (1338-1356), 1917

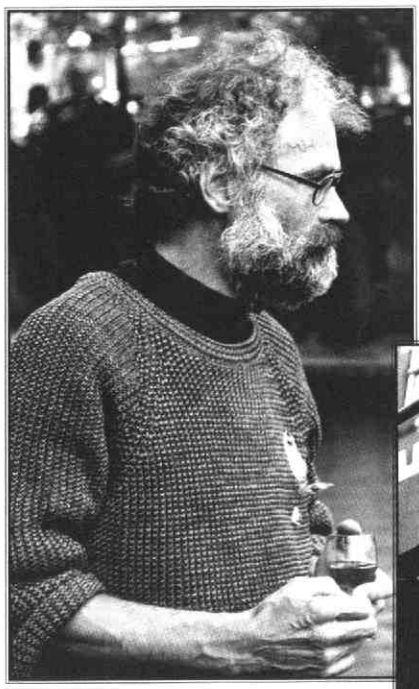
Smit, M., *Een groeiende stad, Utrecht in de dertiende eeuw* (doctoraalscriptie middeleeuwse archeologie 1989)

Vliet, K. van, 'Middeleeuws Utrecht: een markt in ontwikkeling', in: J.Brugman, H.Buiter en K. van Vliet, *Markten in Utrecht van vroege middeleeuwen tot nu* (Utrecht 1995)

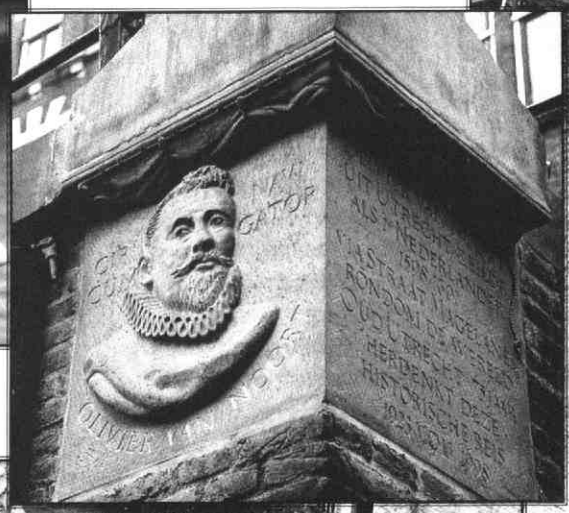
Weide, S., *Langs Utrechtse geveltekens* (Zeist 1990)

Onthulling console Olivier van Noort

Zoals u weet heeft de Vereniging Oud-Utrecht ter gelegenheid van haar 75-jarig bestaan in 1998 als lustrumcadeau een lantaarnconsole laten maken met een voorstelling van Olivier van Noort.
Deze Utrechtse zeevaarder begon 400 jaar geleden aan zijn reis om de wereld, die hij als eerste Nederlander voltooide.
Nog in het lustrumjaar werd een replica van de console onthuld in het atelier van steenhouwer Koos Boomstra vlakbij de Smeebrug, tegenover de lantaarnpaal waarvoor de steen bestemd was.
Op 17 augustus jl. is de definitieve console onthuld en overgedragen aan de gemeente Utrecht in de persoon van wethouder Zwart. Deze aanwinst voor de stad is te bewonderen op de werf bij de Smeebrug.

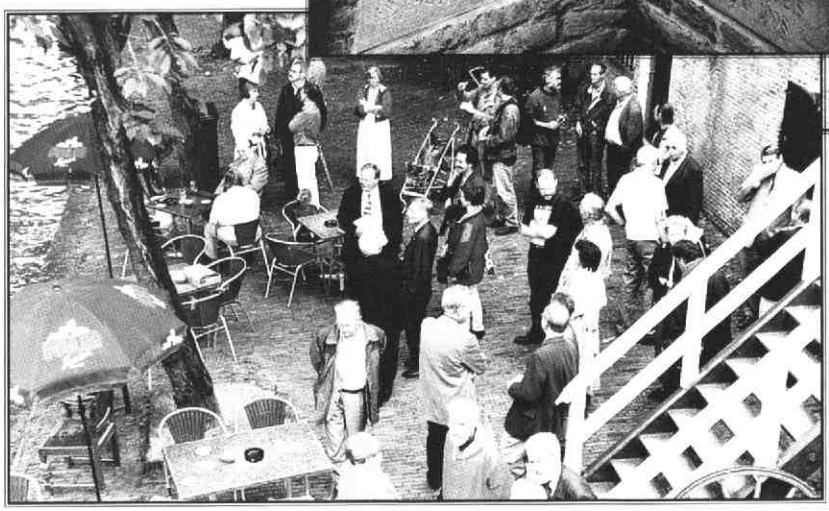
De kunstenaar Koos Boomstra (Foto: dhr. H. Collard)

De console in volle glorie ! (foto: dhr. H. Collard)

De onthulling van de console door wethouder Zwart (rechts) en Oud-Utrecht-voorzitter de heer Blok (links) (foto: dhr. H. Collard)

De ontvangst aan de werf (foto: dhr. H. Collard)

Agenda

Najaarsledenvergadering Oud Utrecht

Datum: 28 oktober 1999
Plaats: SNK-gebouw,
Plompetorengracht 3 te Utrecht.
Aanvang: 19.30 uur
Voor verder informatie zie de aankondiging op het losse inlegvel

De activiteitencommissie van de Vereniging Oud-Utrecht streeft er naar om excursies en andere activiteiten zoveel mogelijk gespreid aan te bieden. Helaas is dit niet altijd mogelijk. Ditmaal hebben wij in oktober twee excursies in hetzelfde weekeinde.

Excursie Historische Behangsels

Op zondag 10 oktober organiseert de Stichting Historische Behangsels en Wanddecoraties een excursie naar de buitenplaats Sparrendaal in Driebergen-Rijsenburg. Deze excursie wordt aangeboden aan de leden van de Vereniging Oud-Utrecht en aan de eigen donateurs van de stichting.
Sparrendaal werd in 1754 gebouwd als Sper en Dal, buitenplaats voor de Utrechtse oud-burgemeester Jacob van Berck. De naam veranderde aan het begin van de negentiende eeuw in Sparrendaal. Het bijna vierkante huis is een uitzonderlijk voorbeeld van een doorgevoerde Hollandse Lodewijk XV-stijl. Dit is bijvoorbeeld te zien in de symmetrische opbouw en de versierde ingangen aan de voor- en achterzijde.
Binnen zijn er, uniek in Nederland, in maar liefst zes kamers bijzondere achttiende-eeuwse behangselschilderingen te zien op zowel de begane grond als op de verdieping. Onder andere arcadische landschappen, zeegezichten en symbolische weergaven van de vier seizoenen. Daarnaast zijn er Chinese papieren bovendeurstukken. Ook de plafonds en enkele muren zijn fraai versierd met stucdecoraties.
Het huis is in de jaren zestig uitvoerig gerestaureerd onder leiding van: Ir. J.B. Baron van Asbeck. Het huis is na deze restauratie in gebruik genomen door de gemeente Driebergen-Rijsenburg als gemeentehuis.
Nu wordt Sparrendaal vooral gebruikt voor huwelijksvoltrekkingen in een pittoreske omgeving en vinden er raadsvergaderingen plaats. Het huis wordt aan nieuw onderhoud onderworpen. Een aantal behangsels is tijdens een nu lopend proefproject schoongemaakt. Naast de grote rijkdom aan behangsels, is het interessant om juist op dit moment verschillende panelen vóór en na de restauratie naast elkaar te kunnen zien.
Datum: 10 oktober 1999
Tijd: 14.00 uur
Plaats: Hoofdstraat 89, Driebergen-Rijsenburg.
Op het terrein ligt ook een VVV. Vanuit de richting Zeist ligt het aan uw linker hand, een stuk van het station af, vlak bij een postkantoor dat rechts aan de Hoofdstraat ligt.
Uit de richting Doorn ligt Sparrendaal aan uw rechter hand.
Prijs: ƒ 4,-- leden Oud-Utrecht, ƒ 6,50 niet-leden
Aanmelding: Van 1 t/m 8 oktober bij Harry Hodes,
telefoon 030-2937290, 's avonds tussen 18.00 en 20.00 uur

Lezing en excursie: de Stichtse Lustwarande

Vanaf het eind van de achttiende eeuw kreeg de Stichtse Lustwarande vorm: een lint van meer dan honderd buitenplaatsen met waterpartijen en parkbossen aan de flank van de Utrechtse Heuvelrug, lopende van de stad Utrecht tot Leersum. Nog steeds is het een lust voor het oog als men op een mooie dag de verkeersweg volgt die deze twee plaatsen verbindt. Men dient zich dan wel te realiseren dat in de loop van deze eeuw veel fraais verloren is gegaan en dat er behoorlijk de klad in is gekomen: diverse huizen zijn gesloopt of zijn omgebouwd tot kantoorpanden. Het is daarom dat Stichting het Utrechts Landschap zich het lot van tal van buitenplaatsen heeft aangetrokken en zich tot doel heeft gesteld om de nog op vele plaatsen voorhanden zijnde unieke combinatie van natuur en cultuur, voor het nageslacht te bewaren.
Op zaterdag 9 oktober zal de geschiedenis van de Stichtse Lustwarande centraal staan in een lezing en een excursie, georganiseerd door de Vereniging Oud-Utrecht in samenwerking met het Historisch Platform.
Om één uur verzamelen we in De Bilt in het Paviljoen Beerschoten, het bezoekerscentrum van Stichting het Utrechts Landschap. Na de ontvangst en de koffie zal de heer René Waanders, projectcoördinator van de stichting, een

lezing houden over het werk van zijn organisatie, de bijzondere betrokkenheid met tal van buitenplaatsen en het streven om de verdere aantasting van de Stichtse Lustwarande, een halt toe te roepen. In "Traject", de reisbijlage van de Volkskrant van 10 april van dit jaar, was de heer Waanders reeds uitgebreid aan het woord over de Utrechtse buitenplaatsen. Het artikel heeft als veelzeggende kop meegekregen: "Een Lustwarande van rijkdom en verloedering."
Aansluitend richten we de blik op één van de best bewaard gebleven buitenplaatsen van de Lustwarande, Vollenhoven, dat zo karakteristiek is gelegen aan de Utrechtseweg in De Bilt: iedereen zal zeker wel eens vanaf de weg het fraaie, rond 1780 in classicistische stijl opgetrokken landhuis hebben gezien. Na een kleine wandeling zullen we Vollenhoven bereiken. Hier zijn we te gast bij de huidige bewoonster, mevrouw Marwijk-Kooij. Zij zal ons rondleiden door de tuinen van het buitengoed waar een illustere bewoner zo nadrukkelijk zijn stempel op heeft gedrukt: de eerste gouverneur-generaal van Nederlands-Indië na de Franse tijd, baron G.A.G. Ph. van der Capellen. Hij leefde hier van 1827 tot aan zijn dood in 1848. Na de rondwandeling staat de koffie klaar. Omstreeks vier uur is de excursie afgelopen.
Lezing en excursie: de Stichtse Lustwarande
Datum: zaterdag 9 oktober 1999
Tijd: 13.00 uur verzamelen
Plaats: 13.00 uur Paviljoen Beerschoten, De Holle Bilt 6, De Bilt
Tijdsduur lezing en excursie: circa drie uur
Prijs: ƒ 15,- voor leden, ƒ 17,50 voor overige deelnemers. De prijs is inclusief koffie.
Aanmelden: Van 1 t/m 7 oktober, Roel Mulder,
telefoon 030-2899846

Lezing: Vier eeuwen buurtleven

Het vroegere buurtleven in Utrecht kenmerkte zich door plichten en vertier en het droeg bij tot onderling contact.
Op 23 november a.s. vindt in het Volksbuurtmuseum een duolezing plaats, verzorgd door mevr. L. Bogaers (winnares Oud-Utrechtprijs 1998) en de heer A. van Wersch (directeur Volksbuurtmuseum Wijk C).
Na de laatste lezing bestaat de mogelijkheid voor een korte rondleiding in genoemd museum.
Datum: 23 november 1999
Aanvang: 20.00 uur
Plaats: Waterstraat 27
Toegang: ƒ 5,--
Leden: Oud-Utrechtleden gratis

Het Utrechts Archief op het World Wide Web

Sinds augustus kunt U de website van het Utrechts Archief raadplegen. U kunt hier terugvinden welke archieven er in HUA bewaard worden en welke boeken en beeldmateriaal te raadplegen zijn. De site bevat naast algemene informatie ook rubrieken met historische informatie over stad en provincie, die voor een brede doelgroep bedoeld zijn. Zo wordt in de rubriek "Spotlight" maandelijks een archief besproken en een foto getoond. Het internetadres is www.hetutrechtsarchief.nl.
Voor nadere informatie kunt U contact opnemen met Sigrid Krijger, pr-medewerkster en webmaster van Het Utrechts Archief, tel. 030 - 2866611.

WILT U DE MEEST RECENTE OUD-UTRECHT INFORMATIE? BEKIJKT U OOK DE WEB-SITE VAN OUD-UTRECHT:
www.oud-utrecht.nl.

EN VERGEET U HET HISTORISCH CAFÉ NIET!
ELKE 2E VRIJDAG VAN DE MAAND OM 17.00 UUR IN CAFÉ 'T WEESHUIS, DOMPLEIN 16 TE UTRECHT.

Van de Bestuurstafel (vervolg)

Met de gemeenten, de waterschappen, vele verenigingen en organisaties heeft de provincie daarover gebrainstormd en er kwamen veel suggesties naar voren. Ik noem er enkele: kunsttentoonstellingen in de buitenruimte b.v. in en rond forten, draaiende molens versierd met vlaggen, een puzzelfietstocht met aandacht voor kerkpaden en een provinciale beeldenroute. Meer ideeën zijn welkom.
Het langzamerhand magische jaar 2000 naakt. Wat zou het fijn zijn wanneer onze vereniging dan 2000 leden zou tellen. Nog ruim 100 nieuwe leden zijn nodig. Er zijn nog genoeg c.d.'s om erkentelijkheid te tonen jegens u en de nieuwe leden. Met 2000 leden èn Händels Utrecht Te Deum het nieuwe millennium in!

Rectificatie

Bij de aankondiging in ons vorige nummer van de Stichtendag is helaas de auteursnaam bij het stukje betr. David van Bourgondië weggevallen. Hiervoor onze excuses.
Het artikel is geschreven door Nettie Stoppelenburg.

Muus & IJzerman makelaardij heeft hart voor 'Oud-Utrecht'

- *Aan- en verkoopbegeleiding*
- *Taxaties*
- *Hypotheken*
- *Verzekeringen*

makelaardij in onroerende goederen **Muus & IJzerman**

NVM MAKELAAR

ISO 9002 GECERTIFICEERD

Maliebaan 48, Postbus 14014, 3508 SB Utrecht, Telefoon: 030 - 234 00 08, Fax: 030 - 232 19 70

van Zoelen bv
aannemersbedrijf

Kantoor:
Nevadadreef 58
3565 CC Utrecht
tel: 030-2631111
fax: 030-2623274

- ONDERHOUD
- VERBOUW
- NIEUWBOUW
- RESTAURATIE
- ONDERHOUDSSERVICE

24 UUR PER DAG

BEAUFORT BOGAARD MAKELAARS

Voor een gedegen advies in bedrijfsmatig onroerend goed.

verhuur-verkoop-taxaties-beleggingen-begeleiding
projektontwikkeling en herhuisvestging

Maliebaan 39a 3581 CC Utrecht **030-2 334 336**

J&B Conseil B.V.
Rika Hopperlaan 17, 3584 GM Utrecht
Tel. 030 - 254 32 12, Fax 030 - 254 32 11

FINANCIEEL - ECONOMISCH ADVIESBUREAU
o.m. restauratiefinancieringen en hypotheken

J&B

pre-publishing
content management
cd-rom
internet
digital print
drukwerk
direct mail
logistieke dienstverlening
teleservices

PlantijnCasparie
→Utrecht

Vrieslantlaan 14
3526 AA Utrecht
Postbus 7052
3502 KB Utrecht

T 030-282 28 22
F 030-288 35 61

BIJ KONINKLIJKE BESCHIKKING
HOFLEVERANCIER

TAILORS SINCE 1850

WILLEMARS

EXCLUSIEVE
KLEDING
EN MODES

MAATKLEDING

OUDEGRACHT 118
UTRECHT
TEL. 030-231 01 74

Je moet ze soms horen over deze kunst. Dan zeg ik: verderop hangen de Hollandse meesters. Jullie zijn hier gewoon nog niet aan toe. Dat laatste zeg ik natuurlijk niet. Dat denk ik alleen.

De Rabobank heeft iets met kunst en cultuur. Eerlijk gezegd: we zijn er gek op. En onze smaak is al even breed als die van u. Popmuziek of klassiek, Cobra of impressionisme, vaandelzwaaien of klootschieten, het is ons allemaal even lief. Daarom krijgen heel veel verschillende evenementen onze steun. En u krijgt van ons een gratis Museumjaarkaart op uw Europas. Want we willen graag dat iedereéén kan genieten van kunst en cultuur.

Rabobank
Midden in de samenleving

Rabobank Utrecht (030) 287 87 00

Tijdschrift voor geschiedenis van stad en provincie Utrecht

Oud-Utrecht

72e jaargang

6

1999

BIBLIOTHEEK DER
RIJKSUNIVERSITEIT
UTRECHT

Het befaamde Utrechtse pompwater

Drinkgelagen en dobbelspelen in de Domstad

Oud-Utrecht op het Internet

Vondsten met een luchtje

hart voor historie en cultureel erfgoed in de provincie Utrecht

voor
Utrecht-boeken
stad en provincie

Broese Wristers
Boekverkopers

aan de Stadhuisbrug 5 - Utrecht - tel. 030 2335200

GREEP Schilders bv

- Restauratiewerken
- Onderhoud

Maarssenbroeksedijk 15A
3606 AG Maarssen
Tel. 030-241 31 15

DAATSELAAR & GODHELP
ANTIQUAIRS - BEËDIGD TAXATEUR
Lid. VHOK/CINOA/VNAG/NVK

Lid Ned. Antiquairs Genootschap

Utrecht
Korte Jansstraat 17-19, 3512 GM Utrecht
Tel. 030-2318266, Fax 030-2316474

Amsterdam
Rokin 46, 1012 KV Amsterdam
Tel. 020-6208100

Laren
Torenlaan 5, 1251 HE Laren
Tel. 035-5381454

'beeldbepalend in bouwen'

Utrecht*
Amsterdam
Groningen
Zeist
Maarssen

*Telefoon
030-2412912
(hoofdvestiging)

AANNEMINGSBEDRIJF H.J. JURRIËNS BV

KERSBERGEN
INSTALLATIETECHNIEKEN B.V.
UTRECHT

Activiteiten o.a. op het gebied van:

* **Elektra**
* **Klimaat**
* **Sanitair**
* **Beveiliging**
* **Telematica**

Kaap de Goede Hooplaan 7, 3526 AR UTRECHT
Telefoon 030-88 24 64 Telefax 030-88 57 33

Bouw Belegging
Restauratie Recreatie
Bemiddeling

LISMAN & LISMAN BV ZEIST

LAAN VAN VOLLENHOVE 3225 3706 AR ZEIST
POSTBUS 143 3700 AC ZEIST
TELEFOON 030-6956644

Van de redactie

Een nieuw millennium staat voor deur. Maar gelukkig blijven er ook dingen bij het oude: ons Tijdschrift is weer gevuld met een gevarieerd aanbod leesplezier. Het aankomende bestuurslid Monique Driven opent met een verslag van de Stichtendag. Het hoofdartikel is deze keer van de hand van de heer Bokma en behandelt het pompwatergebruik in de stad Utrecht. Piet 't Hart levert de luchtige noot met een artikel over drinkgelagen en dobbelspelen in de stad. Daarnaast zijn de vaste rubrieken natuurlijk ook weer aanwezig. En let u hier ook even op de agenda: het Historisch Café heeft in het nieuwe jaar eenmalig een andere locatie gevonden!

Het tijdschrift is iets later verschenen dan normaal omdat de kopij was zoek geraakt bij de post. Toch wenst de redactie u veel leesplezier met dit laatste nummer van 1999.

Inhoud

Van de bestuurstafel 124

Het befaamde Utrechtse pompwater 125
J. G. Bokma

Drinkgelagen en dobbelspelen in de Domstad 131
P.D. 't Hart

Oud-Utrecht op het Internet 132
Jan Jaap Luijt

Het bestek van Tivoli 134
A.G. Rauws

Vondsten met een luchtje 135
Tjeerd Pot

Literatuursignalement 140

Agenda 141

Colofon

Oud-Utrecht
Tweemaandelijks tijdschrift
72e jaargang nr. 6
december 1999
ISSN 1380-7137

Oud-Utrecht is een uitgave van de Vereniging Oud-Utrecht, vereniging tot beoefening en tot verspreiding van de kennis der geschiedenis van stad en provincie Utrecht.

Voorzitter: P.A. Blok
Secretariaat:
Mw. C.C.S. (Tolien) Wilmer,
p/a Alexander Numankade 199-201,
3572 KW Utrecht.
Tel.: (030) 2866611
Fax: (030) 2866600
Het internetadres van Oud-Utrecht is: www.oud-utrecht.nl
Penningmeester: P. Kroes
U kunt zich opgeven als lid van de vereniging Oud-Utrecht door te schrijven naar:
Oud-Utrecht,
Pr. Hendriklaan 76, 3584 ER Utrecht.
De contributie bedraagt ƒ 54,= per jaar (26- ƒ 30,=; 65+ ƒ 44,= per jaar).
U-paslid ƒ 30,-

Familielidmaatschap ƒ 15,-
Contributie- en ledenadministratie:
P. Kroes.
Betaling contributie op giro 575520.
Redactie: M. Dolfin,
B. van den Hoven van Genderen,
M.C. van Oudheusden,
J.C.M. Pennings, P. Rhoen,
B. van Santen, M.A. Vugts en
M. van de Vrugt.
Redactieadres:
Alexander Numankade 199,
3572 KW Utrecht.

Vormgeving: De Vormers, Utrecht
Vormgeving cover: Hans Lodewijkx
Druk: Casparie Utrecht

Oud-Utrecht.
Tweemaandelijks tijdschrift
verschijnt zes maal per jaar.
Deadline agenda nummer 1, 2000:
20 januari 2000,
verschijningsdatum 1 februari 2000.
Uw bijdragen kunt u toesturen aan de redactie, Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht, op 3 1/2 inch floppy (WordPerfect, versies 5.0 of 5.1 en Word). Aanbevolen omvang 3000 woorden, waarbij het aantal noten zo beperkt mogelijk gehouden moet worden. Het gebruik van tussenkopjes wordt aangeraden; illustratiesuggesties zijn zeer welkom.

Van de bestuurstafel

Een geslaagde Stichtendag

De namen van links naar rechts: de heer C. Hagestein, de heer F. Zeiler, de heer A. Mensema, mevrouw C. Wilmer. Voor de tafel: de heer P. 't Hart

Op 25 september organiseerde de Vereniging Oud-Utrecht de tweede Stichtendag, met als thema 'David van Bourgondië, kerkhervormer en bouwheer in de XVe eeuw. Het Sticht onder zijn bestuur'. Als beoogd bestuurslid leek het mij goed om deze dag bij te wonen. Het is de bedoeling dat ik mij binnen het bestuur ga bezighouden met p.r en ledenwerving. Sinds ik in 1993 mijn studie geschiedenis aan de Universiteit Utrecht afrondde werk ik bij het bureau voor organisatie en communicatie Explorama. De kennis die ik hier heb opgedaan zal ik nu inzetten voor de vereniging.

De Stichtendag vond plaats in Wijk bij Duurstede. Al bij binnenkomst in de Grote Kerk zag ik dat de dag zeer goed bezocht was; ongeveer 120 personen vulden de kerkbanken. Omdat onze voorzitter de heer Blok helaas zijn heup gebroken had, verving oud-voorzitter én erelid van de vereniging de heer J. Lemaier hem als ceremoniemeester. De heer Houtsma, burgemeester van Wijk bij Duurstede, opende de dag. Hij besteedde aandacht aan het feit dat Wijk volgend jaar 700 jaar stadsrechten heeft (sinds 1300); dit zal uitbundig gevierd worden.

Het ochtendprogramma bevatte twee lezingen. De heer P. Beliën, werkzaam in Het Nederlands Muntmuseum, gaf een lezing over de muntslag onder David van Bourgondië. Dr. S.B.J. Zilverberg, oud-universitair hoofddocent van de Universiteit Utrecht en dé deskundige op dit gebied, vertelde over 'David van Bourgondië, bisschop en landsheer'. Beide sprekers hadden een boeiend verhaal met veel informatie over het leven van David en de geschiedenis van het Sticht in zijn tijd. Het werd de toehoorders duidelijk dat David veel bereikt heeft, en vele hervormingen op sociaal- en economisch terrein doorvoerde, maar geen prettig persoon was en veel vijanden had. Tussen de lezingen door luisterden we naar prachtige harpmuziek van mevrouw A. IJzerman.

Voor de lunch maakten we een kleine wandeling naar Kasteel Duurstede. Daar werden we verwelkomd door de muziek van 'Gheselscap Goet ende Fyn'. Staande op de ophaalbrug speelden ze middeleeuwse muziek; een schitterend gezicht! De Bourgondische lunch werd geserveerd op de derde en vierde verdieping van de toren. Hoewel het eten vast en zeker was aangepast aan onze 'moderne' smaak, maakte het geheel een middeleeuwse indruk. Lange houten tafels en banken, aardewerk mokken en een broodkapje als lepel.

Tijdens de stadswandeling onder leiding van gidsen van de plaatselijke VVV genoten we van het mooie weer. Mevrouw M. de Wit leidde mijn groep rond en zij koos ervoor om ons niet de reguliere wandeling te geven. Ze toonde ons een aantal bijzondere plekjes. Zo kregen we bijvoorbeeld de kans één van de mooiste oude panden van Wijk bij Duurstede van binnen te bezichtigen.

Na de stadswandeling kwamen we terug in de Grote Kerk voor het historisch triviantspel 'Oversticht en Nedersticht'. Twee teams maten hun kennis van de geschiedenis van het Sticht. De deelnemers van het Overijsselse team waren de heer C. Hogestein, de heer Zeiler en de heer A. Mensema. Voor Utrecht streden mevrouw T. Wilmer, de heer A. Pietersma, en mevrouw N. Stoppelenburg. De heer P. 't Hart, bijzonder hoogleraar Utrecht-studies aan de Universiteit Utrecht, maakte als kwismaster een echte show van het triviantspel; samen met zijn 'assistente' mevrouw N. Vugts wist hij de aanwezigen voortdurend aan het lachen te krijgen. De twee partijen waren aanvankelijk goed tegen elkaar opgewassen. Het aantal goede antwoorden was zo hoog, dat de spelregels zelfs tussentijds aangepast werden. Utrecht wist vervolgens een voorsprong te behalen en uiteindelijk kwam ons team als duidelijke winnaar uit de bus. Met een borrel kwam een einde aan een zeer geslaagde Stichtendag.

de heer A. Pietersma, mevrouw N. Stoppelenburg

MONIQUE DRIVEN
BESTUURSLID

Het befaamde Utrechtse pompwater

We weten dat een mens voor ongeveer 75% uit water bestaat. Daardoor zal het een ieder duidelijk zijn dat een goede drinkwatervoorziening van het grootste belang is. Dat wist men al in de grijze oudheid. Ook de eerste Utrechtenaren hebben behoefte gehad aan deugdelijk drinkwater. De inwoners van de stad verkregen hun water niet door het draaien aan een kraan, doch door het plompen van een emmertje in de dichtstbijzijnde gracht of sloot. En met dat water werd de dorst gelest, werd het eten gekookt, de was gedaan en de straat geschrobd. Dat dit water redelijk zuiver was, wordt bewezen door het feit dat allerlei vissoorten er naar hartelust in rondzwommen.

Mariaplaats, pomp uit 1844 Foto: Dienst Gemeente Utrecht

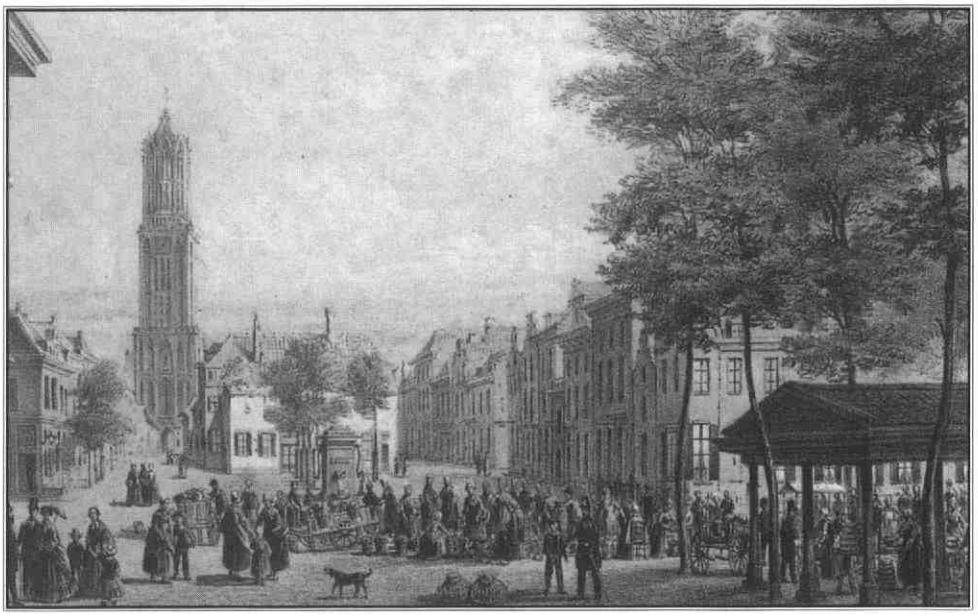
Het Stadsbestuur liet in de 15e eeuw een keur uitvaardigen die tot doel had de vervuiling van het grachtwater tegen te gaan. Toen al was de eenvoudigste manier van huisvuilverwijdering het smijten in de gracht van alles wat men niet meer nodig had, met als gevolg een toenemende en steeds gevaarlijker wordende vervuiling van het Utrechtse grachtwater. Overigens werd men in de zeventiende eeuw als gevolg van verschillende pestepidemieën gedwongen om grachtwater en andere drinkwaterputten die zich bij de kloosters, kerken en grote gebouwen bevonden zuiver te houden.

Tot het begin van de zeventiende eeuw heeft het gebruik van oppervlaktewater en regenwater redelijk voldaan. Utrecht kreeg geleidelijk steeds meer gemeenschappelijke waterputten, verdeeld over de hele stad, op plaatsen waar het economische en sociale leven zich afspeelde. De bevolking nam toe en daarmede ook de verdere vervuiling. Niet alleen van het oppervlaktewater, doch ook van de stadswaterputten. Het Stadsbestuur besloot tot ingrijpende maatregelen. Diverse openbare waterputten werden dichtgemetseld en van een houten pomp voorzien. De eerste melding van pompen in de stad Utrecht is in 1522. De Schutmeester boekt in zijn rekening, dat *"Jan Lubberts hem gebragt heeft van Amsterdam twee nije herten totte pompstokken gecost voor VII ½ st. 't stuck;*

Het is opvallend, dat het stellen van pompen op de openbare putten, in vele steden van ons land, niet vóór het laatst van de eerste helft der 17e eeuw plaats had. Ook in de stad Utrecht werden op de meeste putten in dat tijdperk de eerste pompen gesteld. In Utrecht waren verschillende openbare putten, doch deze waren naar de uitgestrektheid van de stad niet zo talrijk als in andere steden. Dit is

J.G. Bokma

Het befaamde Utrechtse pompwater

Mariaplaats met pomp anno 1859

vermoedelijk toe te schrijven aan de beide grachten, welke de stad op een regelmatige afstand doorsnijden, alsmede aan het zuivere water afkomstig uit de Kromme Rijn die door en voorbij de stad stroomde en waarvan toen veel ingezetenen voor hun dagelijkse drinkwater gebruik maakten.

Na de put in de Sint Paulus Abdij, is de oudste put welke vermeld staat, die bij het kapittel van Sint Maria. Deze put werd in 1352 gegraven en in 1616, bij het vergroten van de Mariaplaats tot een marktplein, verwijderd en met grond gevuld. Slechts kort daarna werd de tegenwoordige Mariapomp op een nieuw gegraven put geplaatst. Zij trok dus haar water niet uit de oude bron, zoals sommigen ten onrechte veronderstellen.

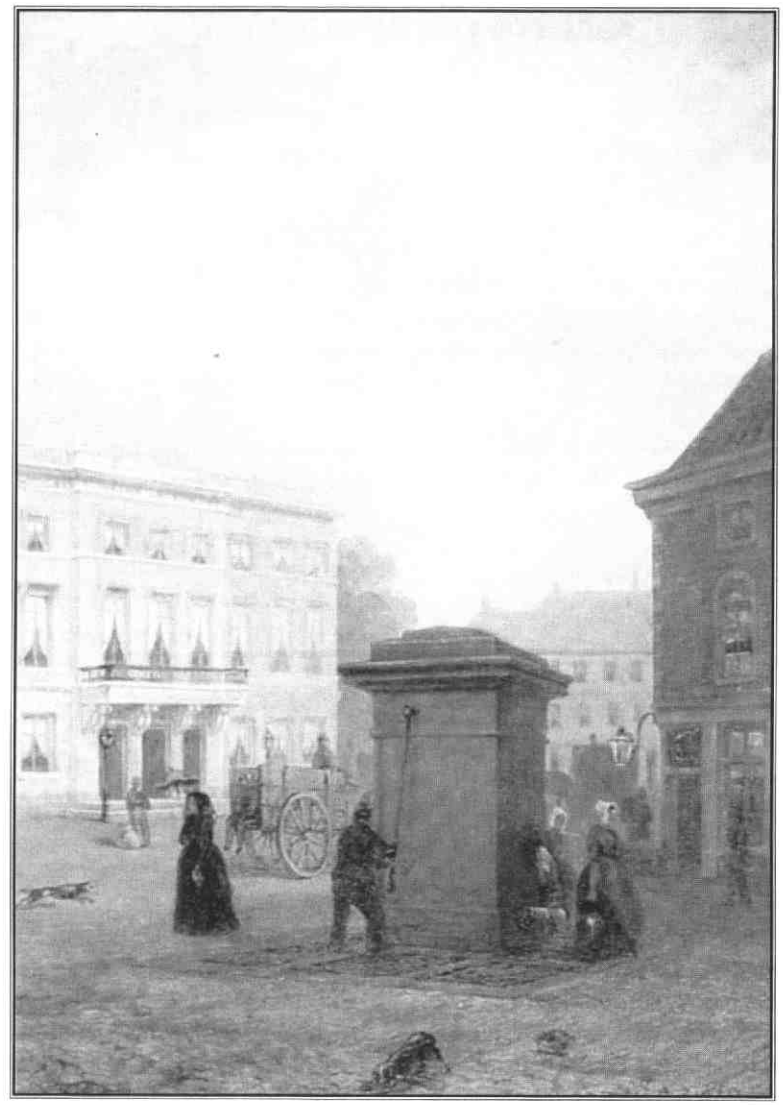
Toen er in het einde van de 18e eeuw sprake was van enig wetenschappelijk onderzoek naar de kwaliteit van water, ontdekten deze 'wetenschappers' dat het water in de putten, afkomstig van daken van grote gebouwen een hoog loodgehalte bezat en derhalve als drinkwater minder geschikt was. Maar het was waarschijnlijk toch wel gezonder dan grachtwater.

De komst van de Stadspomp

Toen men later in de 18e eeuw het 'diepboren' onder de knie kreeg kwamen er steeds meer stadspompen welke op een diepte van zo'n 50 tot 70 meter uitstekend drinkwater naar boven haalden. Deze pompen werden meestal geplaatst op markante plaatsen in de stad en waren vaak monumentaal van aanzien. De romp van de pomp bestond voor het grootste gedeelte uit hardsteen, met zwengels van smeedijzer en uitlopen van brons met mooie bronzen pomptuiten in de vorm van leeuwen- of vissenkoppen. Bovenop de pomp vrijwel altijd een fraai smeedijzeren verlichtingsornament. Op enkele plaatsen in de stad vinden we nog zulke pompen.

De Mariapomp

Zo'n monumentale pomp kwam er ook op de Mariaplaats. Over deze pomp gaat het verhaal verder, omdat de pomp op de Mariaplaats wel een heel bijzondere plaats heeft gekregen in de historie van de stad Utrecht. De kwaliteit van het via deze pomp verkregen drinkwater was uitzonderlijk goed. De pomp was zo beroemd, dat het water – voor de welgestelden in die tijd – naar alle streken van het land werd vervoerd. Dit gebeurde doorgaans met de trekschuit, het meest ideale transportmiddel voor die tijd, snel betrouwbaar en voordelig. Zeker met de 'vlieger'.
Toen Koning Lodewijk Napoleon, na veel uitstel, op 28 oktober 1807 ongemerkt zijn intrek nam in Utrecht, verbleef hij eerst enkele weken in het Paushuis, voordat hij zijn Paleis aan de Wittevrouwenstraat betrok. Koning Lodewijk had een zwakke gezondheid, waardoor hij regelmatig bezoeken bracht aan diverse kuuroorden in Duitsland. Het verschil tussen het Duitse bronwater en het Hollandse putwater schijnt hem toen bijzonder opgevallen te zijn, want ogenblikkelijk moesten er maatregelen worden getroffen, om de tafel van de koning van goed drinkwater te voorzien. Als voorzorgsmaatregel moest dus voortaan goed water worden aangevoerd. Daartoe kwam in de eerste plaats het Utrechtse in aanmerking, dat vanwege zijn legendarische reputatie van zuiverheid en smaak blijkbaar ook tot de hofkring was doorgedrongen. De 21e september 1806 richtte het hoofd van de koninklijk huishoudelijke dienst een daartoe strekkend schrijven aan de burgemeester van Utrecht:

Pomp Mariaplaats, 1847 Schilderij A.W. Nieuwenhuysen, Centraal Museum

Meneer de Burgemeester,
De buitengewone bekendheid van het water uit Uw stad is thans zelfs doorgedrongen tot aan Zijne Koninklijke Hoogheid, en derhalve ben ik nu belast met de taak U namens hem te verzoeken hem dagelijks van een vat van het zuiverste water te voorzien. Als U zo vriendelijk zou willen zijn iemand aan te wijzen om zich met zorg van dit dagelijkse transport te kwijten, zal ik deze persoon betalen en hem het benodigde aantal vaten per schip vanuit 's-Gravenhage doen toekomen. Ik zou hier dan dagelijks een vol vat dienen te ontvangen, in ruil voor een leeg vat dat ik aan diezelfde persoon zal leveren.
Ik zal bij U in het krijt staan wegens Uw welwillendheid dienaangaande, en U zult er vooral zeker van kunnen zijn dat U iets aangenaams voor Zijne Koninklijke Hoogheid heeft kunnen doen.
Het is mij een eer, Meneer de Burgemeester, Uw zeer nederige en volgzame dienaar te mogen zijn, en ik hoop dat U zo goed zult zijn mijn diepste respect te aanvaarden.

w.g. Dieppe.
Ambtenaar belast met de controle van de Watervoorziening op het Domein van Zijne Koninklijke Hoogheid van Holland.

Vanuit het Koninklijk Paleis ten Bosch, 21 september 1806.

*(Transcriptie uit de officiële brief)

In de vergadering van het dagelijks bestuur van de stad, op 24 september 1806, stond dit verzoek bovenaan de agenda en maakte dit verzoek het hoofdpunt uit van de besprekingen.
Na beraadslaging werd dienaangaande vastgesteld als volgt:

"Op de ontvange aanvraag, om dagelijksch aan 's Konings Paleis 't huis in het Bosch in den Haag van het beste Water binnen deze stad voorhanden eene verzending te doen, is aan den Heer Professor in de Chemie N.C. de Fremery verzocht deswege de gerenomeerdste Pompwateren naauwkeurig te examineren en van Zijne bevindingen aan de Heer President bericht te willen geven: En is voords, omtrent de verzending aan den Commissaris van het Haagsche- en Leijdsche Veer P.Straatman aanbevolen om dit dagelijksch op zijne verantwoordelijkheid aan het adres van Johannes Bronkhorst, Meester Kuiper op de gevolgde Gragt in den Haag, onder te houden aantekening van de daarop te vallen kosten, aftezenden, en het oxhoofd door een der geschikste bestelders van het veer te doen vullen, hetwelk ten overstaan van den Conchierge van de Politie F.Luijten alle morgen zal moeten worden volvoerd, die ten dien einde de strikste orders zijn gegeven."

Binnen een week was de hele kwestie geregeld en werd in de notulen van het stadsbestuur vastgelegd:

"Nog wierdt door den President gecommuniceerd, dat den Professor Fremery aan Zijn Ed. schriftelijk hadt bericht, dat hij ter voldoening aan des Raads besluit van den 24ste dezer, de gerenommeerdste pompwateren had geëxamineerd, en bevonden, dat het beste water, waarin het minste metaal wierdt gevonden, was, dat de pomp op de plaats van den Hove van dit Departement, en dus daar van bij vervolg aan 's Konings Paleys zoude

Het befaamde Utrechtse pompwater

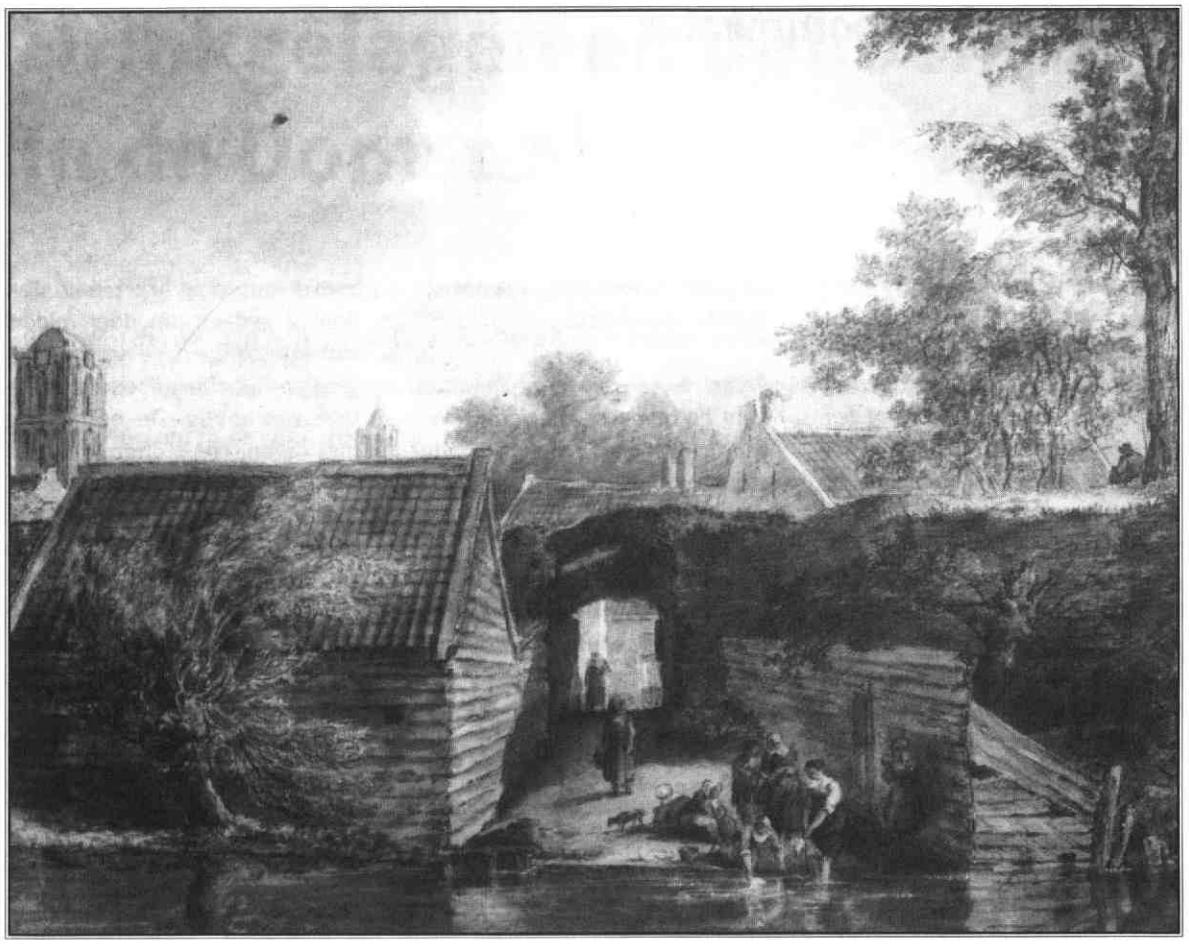
worden gezonden, hetwelke onder dankzegging aan den Heer President wierdt aangenomen voor Notificatie".

Het stadsbestuur schijnt nadien verder niet meer bij de hofleverantie van goed pomp- of drinkwater betrokken te zijn geweest, aangezien uit geen enkel document meer duidelijk blijkt of het Utrechtse pompwater op de lange termijn aan de smaak van Zijne Koninklijke Hoogheid en de kwaliteitseisen van zijn hofartsen heeft voldaan. Spijtig is ook dat de scheikundige uitkomsten, van het zeer uitgebreide onderzoek van de diverse wellen in de stad Utrecht door professor De Fremery, niet meer in de archieven zijn te vinden. Deze analyses, uit de beginperiode van het chemisch onderzoek van water, zijn hoogstwaarschijnlijk de eerste resultaten van het systematisch onderzoek in Utrecht, en zouden bij vergelijking met de uitkomsten van later gedaan onderzoek zeker merkwaardige aanwijzingen opleveren met betrekking tot de alsmaar sneller en verder gaande vervuiling van de bodem in de 19e eeuw. Bijna twintig jaar later namelijk vond het eerstvolgende onderzoek plaats van alle openbare pompen in de stad Utrecht. Deze uitkomsten werden vastgelegd in het bekroonde antwoord van de chemicus en latere hoogleraar G.J. Mulder op een desbetreffende academische prijsvraag. In dat geschrift, uitgegeven in het jaar 1824, wordt de 'analysis aquae ex fonte, qui invenitur loco het Hof dicto' gegeven van de Pauluspomp.
Deze Pauluspomp stond vroeger op de plaats van het huidige gerechtsgebouw aan de Hamburgerstraat. Opmerkelijk is het, dat het onderzoek van professor De Fremery het water uit de wel van deze pomp als het beste aanwees, hoewel het water uit de Mariapomp op de Mariaplaats een veel oudere reputatie genoot en in de herinnering nog voortleeft als de pomp met de grootste zuiverheid en de beste smaak.

Handel in en vervoer van pompwater

Toen koning Lodewijk het Utrechtse pompwater ging drinken, schijnen handelaren onmiddellijk ingezien te hebben dat er geld te verdienen was. Een aantal mensen dronk het om gezondheidsredenen, doch anderen zouden het kopen, omdat het voornaam stond hetzelfde water als de koning op tafel te zetten. Het waren evenwel geen Utrechtse handelaren die het verhandelden, doch kooplui van elders, die het water uit Utrecht lieten aanvoeren.
Een zekere Charles Frederik Schmidt, afkomstig uit Engeland, die rond 1800 naar Holland was gekomen, en zich in Utrecht gevestigd had als huisonderwijzer, tapper en kunstspaarlichtwerker, was de eerste. Hij volgde het hof van koning Lodewijk in 1808 naar Amsterdam en nam zijn intrek in de Kapelsteeg op nummer 94, een pand waarin voorheen het 'bureau van inlandse vlijt' was gevestigd. Schmidt gaf een brochure uit waarin hij onder meer liet weten 'Utrechtsch Water' op bestelling te leveren. Voor zover valt na te gaan, heeft het stadsbestuur van Utrecht aanvankelijk toegelaten, dat het water uit stadspompen werd verhandeld. Later maakte het stadsbestuur een verordening, waarbij de schippers die het water innamen en vervoerden werd voorgeschreven jaarlijks een vastgesteld bedrag voor het recht van waterafname te betalen. Men maakte deze verordening om de steeds maar groter wordende uitvoer van pompwater te beperken en de stijgende onderhoudskosten van de pomp te bestrijden. Uit de notulen van de op 19 december 1826 gehouden vergadering van burgemeester en wethouders van Utrecht blijkt dat de schippers weigeren dit jaarlijkse bedrag te betalen.
De wijkcommissaris van wijk E verzoekt B&W in een brief om nadere instructies:

"Ten aanzien der van U.E. achtbare verlangd wordende dispositie in zake der weigering van de Amsterdamsche schippers, tot betaling van eene retributie voor het gebruik der Mariapomp, hebben wij de eer U.E. achtbare te berigten, dat, aangezien dezelve schippers voorgeven van uit gemelde pomp geen water meer te halen, het moeilijk is hun de betaling van het vroeger daarvoor bepaalde geld opteleggen.
Daar het echter zeer te vermoeden is, dat de bedoelde schippers op welke wijze dan ook, van gedachte pomp, tot het halen van water uit dezelve gebruik maken, dat door menigvuldig gebruik, het onderhoud van dezelve noodwendig grooter wordt, en het met de billijkheid niet overeenkomt, dat zulks gedragen wordt door de eigenaren der naastbijgelegene huizen, zoo vermeenen wij U.E. achtbare in overweging te moeten geven, meergemelde pomp met eene ketting te doen sluiten, en te laten nagaan, of en wie der schippers zich van dezelve bedienen, ten einde daarna vervolgens de noodige maatregelen te kunnen nemen."

Wassen in de singel, circa 1830

Uit deze briefwisseling kunnen we afleiden, dat de wijkcommissaris (later wijkmeester genoemd) de verantwoording had voor de dagelijkse gang van zaken rond de Mariapomp. Kennelijk heeft de wijkcommissaris niet het geldelijk beheer over de pomp uitgeoefend, want in de notulen van de vergadering van B&W van 30 december 1851, waaruit blijkt dat er weer sprake is van wateruitvoer, geeft de wijkcommissaris het college kennis van het overlijden van de buurtschout. Deze buurtschout had kennelijk het financiële beheer over de pomp, want de wijkcommissaris verzoekt B&W om een spoedige voorziening in deze vacature.

B&W gaven toen de wijkcommissaris de opdracht om de boekhouding en het geld van de weduwe van de overleden buurtschout over te nemen. De wijkcommissaris doet op 21 april 1852 hiervan schriftelijk verslag aan het college van B&W, waaruit tevens blijkt dat aan het reglement van 1826 gevolg was gegeven, en dat de afsluiting van de pomp met beugels en sloten tot de gewenste resultaten heeft geleid.

De wijkcommissaris, de heer F.J. van Everdingen, schreef toen in zijn verslag:
"Overeenkomstig de resolutiën van UEd. Achtbare van den 30ste December l.l. heb ik van de Erven J. Stouw overgenomen de rekening en verantwoording, wegens de door haren overleden man gevoerde administratie over de Sint Maria pomp alhier, met, en benevens het daarbij ad. ƒ 86,42 ½ opgegevene batig saldo der rekening."

Verder schrijft hij nog tot slot in dit verslag:
"Overigens heb ik nog van de meergemelde Erven overgenomen twee ijzeren beugels met derzelver hangsloten, alsmede ook twee ijzeren pijpen, door de waterdienst gebruikt wordende benevens het genoemde saldo, welk een en ander ik onder mij heb behouden, ten einde ingevolge den last daartoe namens UEd. Achtbare op mij verstrekt, provisioneel in de dienst der pomp te kunnen voorzien."

Als gevolg van dit verslag nam het college van B&W op 18 mei 1852 een besluit luidende:
"Herzien de resolutie van 30 December 1851:
Hebben verstaan aan genoemden wijkmeester te kennen te geven, dat burgemeester en wethouders deze rekening met welgevallen hebben gezien, accoord bevonden en hem voorts op te dragen om het voorziene bedrag van ƒ 86,42 ½ in de spaarbank alhier te beleggen. Wordende meergemelde wijkmeester voorts uitgenoodigd de administratie over dit voormalig buurtwerk provisioneel te blijven voeren tegen genot der kleine voordelen te dier zake door hem in bovengenoemde rekening geleden,

Het befaamde Utrechtse pompwater

en onder verpligting jaarlijks in de maand January rekening en verantwoording dezer administratie aan burgemeester en wethouders te doen, zullende eindelijk door den voornoemden wijkmeester aan deze pomp geene veranderingen of reparatiën mogen worden bewerkstelligd dan met voorkennis van den heer stedelijken Kameraar."
(Beheerder van de geldmiddelen van de stad Utrecht)

Met de overeenkomst, die de wijkmeester Van Everdingen blijkens machtiging van B&W, gedateerd 17 april 1860, sloot met de waterhandelaar, R. van den Brink in Amsterdam voor een periode van twee jaar, te weten van 1 januari 1860 tot en met 31 december 1861, vinden we verder geen officiële stukken meer welke betrekking hebben op de verkoop en levering van water uit de Mariapomp aan een of andere Amsterdamse handelaar of wie dan ook.
Uit de bij het contract behorende borgstelling kunnen we opmaken, dat de heer Van de Brink vroeger in loondienst is geweest en thans opvolger is in de firma Erven D. van der Lingen, die voorheen het water had betrokken.
Een drietal toch wel interessante artikelen uit het contract met de heer Van den Brink wil ik u in dit kader niet onthouden:

Artikel 1. Het water zal door den persoon van Rijk van den Brink of deszelfs gemagtigden gepompt en vervoert worden in geen grooter hoeveelheid als tot heden toe heeft plaats gehad, iedere week, uitgezonderd des Zaturdags, Zondags, of, op de bekende Christelijke feestdagen, terwijl bovendien iedere keer wanneer men van genoemde pomp gebruik zal willen maken aan den genoemden wijkmeester daarvan kennis geve.

Artikel 2. Aan niemand zal voortaan het regt en vrijheid gegeven worden water uit genoemde pomp te halen om hetzelve naar Amsterdam te vervoeren.

Artikel 3. Voor deze vergunning zal ten behoeve van de administratie der St. Mariapomp jaarlijks eene som van vijf en twintig guldens worden ter hand gesteld, om elke zes maanden te voldoen.

Alhoewel in de overeenkomst niets staat vermeld over de hoeveelheid water die mag worden afgenomen, lezen we in de Geschied- en oudheidkundige beschrijving der stad Utrecht, van N. van der Monde, Deel 3, Utrecht 1846, dat de pachter het recht had, "om tweemaal 's weeks telkens 300 groote waterkruiken te vullen."

Het is wel zeer merkwaardig, dat dit contract zeven jaar na de in bedrijfstelling van de Amsterdamse waterleiding gesloten werd. (1853) Het duinwater heeft in Amsterdam dus nog een lange tijd nodig gehad om het Utrechtse pompwater te kunnen verdringen. Het is vrijwel zeker dat de leverantie van Utrechts pompwater is gestaakt, toen in het jaar 1871 een verontreiniging van de wel werd ontdekt.

Toen in 1866 Utrecht hevig werd geteisterd door de cholera-epidemie, waarbij 1725 slachtoffers vielen, (27 op de 1000 inwoners) behoorde de pomp op de Mariaplaats nog tot een van de weinige pompen in de stad die nog betrouwbaar water leverden. In de zomer van 1874 heeft men een poging gedaan om door middel van kunstgrepen de verontreiniging op te heffen, doch het resultaat was matig. De besmetting met organische stoffen kon men niet geheel onder de knie krijgen. De Amsterdamse handel in het water uit de beste pomp van Utrecht heeft zich niet hersteld.

Literatuur:

L.E. Bosch, De abdij van Sint Paulus. In: Utrechtsche volksalmanak voor 1856.

G.A. Evers, Utrecht als koninklijke residentie, Het verblijf van Lodewijk Napoleon te Utrecht 1807 – 1808. A.W. Bruna & Zoon Utrecht.

J.M. Fuchs, Beurt- en Wagenveren, Den Haag 1946.

A Kops, Hulde, toegebragt aan de hoogleraar N.C. de Fremery. In: Nederlandsch lancet VII (1845)

Nicolaas van der Monde, Geschiedenis- en oudheidkundige beschrijving der Stad Utrecht, Deel III, 1844 – 1846.

A.D. van Riemsdijk, Bijdrage tot de kennis van het drinkwater te Utrecht. In: Verslagen van de vereniging tot verbetering der volksgezondheid, opgericht te Utrecht gedurende de cholera-epidemie in 1866 IV (1869).

W. Vrolik, Redevoering over Nicolaas Cornelis de Fremery. In: Vaderlandsche letteroefeningen 1846.

Drinkgelagen en dobbelspelen in de Domstad

Er is wat afgeklaagd in Utrecht in de tweede helft van de vorige eeuw! Over oude waarden die werden aangetast. Over losbandigheid tijdens de kermis. Over brutale hoeren en jeugdbendes. Over studenten die zich gedroegen alsof zij 's nachts heer en meester waren in de stad. Toen omstreeks 1870 de lonen een beetje stegen, vertelden de welgestelden elkaar verontwaardigd dat veel arbeiders hun extra loon verspilden aan overbodige opschik of – nog erger – in de kroeg.

P.D. 't Hart

Omdat het aantal inwoners groeide en de trein stromen bezoekers naar de stad voerde, werd het steeds drukker op straat. Deftige burgers kwamen vaker dan vroeger letterlijk in botsing met het gewone volk. Daardoor voelden zij zich belemmerd in hun mogelijkheden om op hun eigen manier gebruik te maken van de openbare weg en andere 'gemeenschappelijke ruimten'. Op donderdag 16 mei 1872 schreef onderwijzer J.M. de Vreede (uit de Lange Smeesteeg) een boze brief in het Utrechtsch provinciaal en Stedelijk Dagblad, omdat het zo langzamerhand onmogelijk was geworden om ongehinderd naar de kerk te gaan en na afloop van de dienst een wandeling te maken.

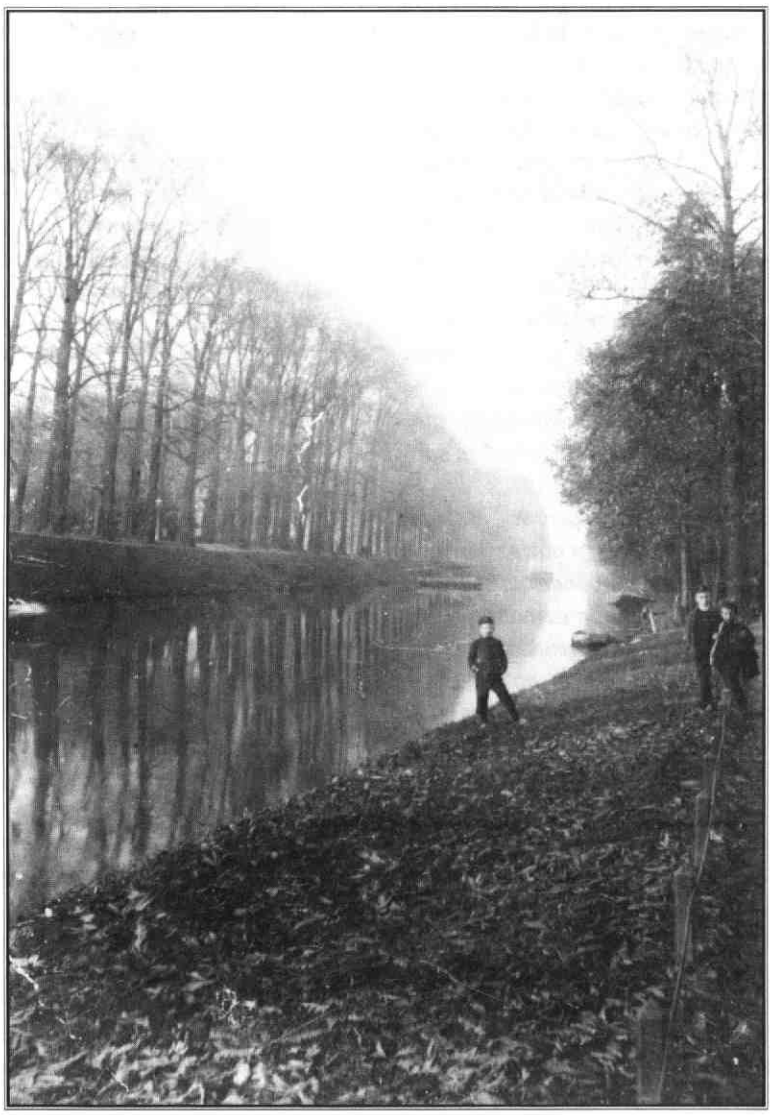
De Zondag is zeker voor iedere christen, tot welken stand of welk kerkgenootschap hij ook behoore, een gewenschte, een gezegende dag.

Vooral kan zij zulks wezen in eene stad als de onze, waar men ruimschoots gelegenheid heeft om, niet alleen in de kerkgebouwen, maar ook in den prachtigen tempel der natuur, zich te verkwikken aan het geen waar, schoon en goed is, en alzoo zich te sterken tot den arbeid, die ons de volgende dagen der week wacht. (...) de ontelbare wandelaars van allen stand en leeftijd, die men vooral op eenen schoonen zondagmiddag in de Lente in onze heerlijke plantsoenen en op onze schoone singels aantreft, toonen ons, dat duizenden een deel van hun zondaggeluk vinden in de stille aanschouwing van Gods heerlijke schepping.

Hoe jammer daarom, dat het waarachtige genot van den Zondag voor duizenden bedorven wordt door velen, die vooral dezen dag schijnen uitverkoren te hebben, om zich zelve ongelukkig te maken en anderen te ergeren!

Of, zou men bijkans niet genoopt worden den Zondag te noemen: bij uitnemendheid voor drinkgelagen en dobbelspel?

Op uwen weg naar de kerk, of uit het Godshuis naar uwe woning terugkeerende, ziet gij dobbelspel, of wordt gij ontstemd door 't

De jeugd langs de Catharijnesingel ca 1880

Drinkgelagen en dobbelspelen in de Domstad

gezicht van hen die, soms reeds vroeg in den morgen, als priesters van den jenevergod, hunne offers aan Schiedam gebracht hebben. (...) Zoo men slechts de moeite neemt om een kijkje achter de wallen te nemen, of alle straten en pleinen, die onmiddellijk toegang tot het plantsoen verleenen, te doorwandelen bij.: Lange Smeesteeg, Geertekerkhof, Jufferstraat enz., dan zal men geërgerd worden door 't ruw getier en gevloek der dobbelaars, wier getal elken zondag schijnt te vermenigvuldigen.

Worden de kerkgangers en de stille wandelaars door zulke toonelen gestoord, de bewoners der genoemde straten en pleinen, wier stoepen niet zelden worden ingenomen, en wier deuren gebarricadeerd worden door de razende en dobbelende jeugd – zij vooral hebben redenen tot klacht: onze Zondag is geen rustdag, maar een dag van onrust en kwelling. – Moet, mag, kan dit zoo blijven? O, mochten de ouders, uit liefde voor hunne kinderen en uit eerbiediging van andere geluk, een einde maken aan dit schandelijk misdrijf.

Zoo niet, dan hopen wij, dat de politie krachtige maatregelen neme tegen eene bandeloosheid, die het pauperisme in de hand werkt; de schuldigen ongelukkig maakt, het stil genot eener gansche gemeente bederft en strafbaar is voor de wet!...

Maar ja wat moesten die jongens anders, als zij niet naar de kerk wilden? Bij mooi weer ontvluchtte iedereen de bedompte woninkjes. Op straat wachtte de verveling, want sport deed men niet of nauwelijks. En dus hingen er dan zelfs in nette buurten jonge mannen rond die met luidruchtige spelletjes de gezapige rust verstoorden.

Oud-Utrecht op het Internet

Al weer bijna twee jaar is de Vereniging Oud-Utrecht te vinden op het Internet. Hét medium dat gebruikt kan worden voor het leggen van contacten aan de andere kant van de wereld of voor het bekijken van schaars geklede dames en heren, is ook uitermate geschikt om informatie en reclame te verspreiden.

Het Internet (bij snelle jongens in verkeerde pakken ook wel bekend als de digitale snelweg) is een wereldwijd computernetwerk waarmee iedereen met een computer, een modem en een telefoonaansluiting contact kan maken. Iedere zichzelf respecterende organisatie met een boodschap claimt op dit netwerk van computers een eigen plaats, de web-site. Een web-site bestaat uit een verzameling bestanden die door iedere Internetbezoeker vrij bekeken kan worden. De web-site van Oud-Utrecht vertelt het algemene verhaal over de vereniging en verwijst naar specifieke informatie over het tijdschrift, het jaarboek en de activiteiten van de vereniging.

Lokatie

Om de verschillende web-sites op Internet te kunnen vinden, heeft ieder bedrijf of instelling een eigen uniek Internet-adres. Het adres voor onze vereniging luidt sinds een jaar: **http://www.oud-utrecht.nl.**

Om in de termen van de vlotte jongens te blijven is dat dus onze plaats in de berm van de digitale snelweg.

Leden en niet-leden die per e-mail van de activiteiten van de vereniging op de hoogte willen blijven, kunnen zich gratis abonneren op de berichtenservice. Zij zijn er van verzekerd dat ze iedere tweede maandag van de maand een uitnodiging ontvangen voor het historisch café. Daarin staat wie die maand zal spreken en welk onderwerp zal worden behandeld. Daarnaast krijgen de mensen die zich op de berichtenservice hebben geabonneerd ook bericht over andere activiteiten van de vereniging.

JANJAAP LUIJT

Bezoekers

De belangstelling voor de web-site van Oud-Utrecht is redelijk te noemen. In het afgelopen jaar hebben ruim 1.200 belangstellenden de homepage bezocht. Meer dan de helft van deze bezoekers kwam uit Nederland, maar ook veel Belgen wisten de weg naar onze web-site te vinden. Niet alleen vanuit Europa bestond er belangstelling voor onze vereniging. Ook mensen uit meer exotische landen, waar onder Costa Rica en Kenia, vonden een bezoek aan de homepage de moeite waard. Het logboek dat het aantal bezoeken aan de web-site registreert vermeldt verder dat we bekeken zijn vanaf de computer van het Pentagon. Uiteraard kunnen we alleen maar gissen naar de beweegredenen van de Amerikaanse defensie om de web-site van Oud-Utrecht te bezoeken, maar wie weet was het artikel over de Canadese soldaten in het tijdschrift hier de aanleiding toe.

Dit artikel werd geschreven door:
janjaap.luijt@wxs.nl

Website:
Oud-Utrecht: http://www.oud-utrecht.nl
Berichtenservice: oud-schrift@planet.nl

Vereniging Oud-Utrecht

agenda adres voor informatie opname in mailing

speciale aanbieding!!!

De vereniging Oud-Utrecht tracht de kennis en belangstelling te bevorderen van de geschiedenis, archeologie en monumentenzorg van stad en provincie Utrecht. Ze doet dit door het organiseren van excursies, lezingen en forums, door de uitgifte van het tijdschrift en het jaarboek Oud-Utrecht en door het toekennen van de Oud-Utrecht Prijs.

Excursies, lezingen en forums

Oud-Utrecht organiseert excursies naar historische gebouwen, tuinen en dergelijke. Daarbij gaan vaak deuren open die normaal gesloten blijven. Tijdens lezingen en forums komen historische, actuele en culturele onderwerpen aan de orde.

agenda

Tijdschrift Oud-Utrecht

Het tijdschrift geeft volop informatie over de geschiedenis en het heden van stad en provincie. Het is met zijn artikelen, boekbesprekingen en verenigingsnieuws onmisbaar.

inhoud van de laatste zes nummers

Jaarboek Oud-Utrecht

Het jaarboek staat bekend om zijn boeiende wetenschappelijke bijdragen en om de kroniek, een overzicht van de belangrijkste gebeurtenissen uit het afgelopen jaar. Behalve het Jaarboek ontvangen de leden van Oud-Utrecht elk jaar de Archeologische en Bouwhistorische Kroniek, verzorgd door de Stichting Publikaties Oud-Utrecht. Zo blijven de leden op de hoogte van de altijd weer belangwekkende vondsten in Utrechts bodem en historische gebouwen.

inhoud van de laatste editie

adres voor informatie en opgeven als lid

Vereniging Oud-Utrecht

p/a Rondom

Domplein 9

3512 JC Utrecht

(030) 233 30 36

informatie over het lidmaatschap

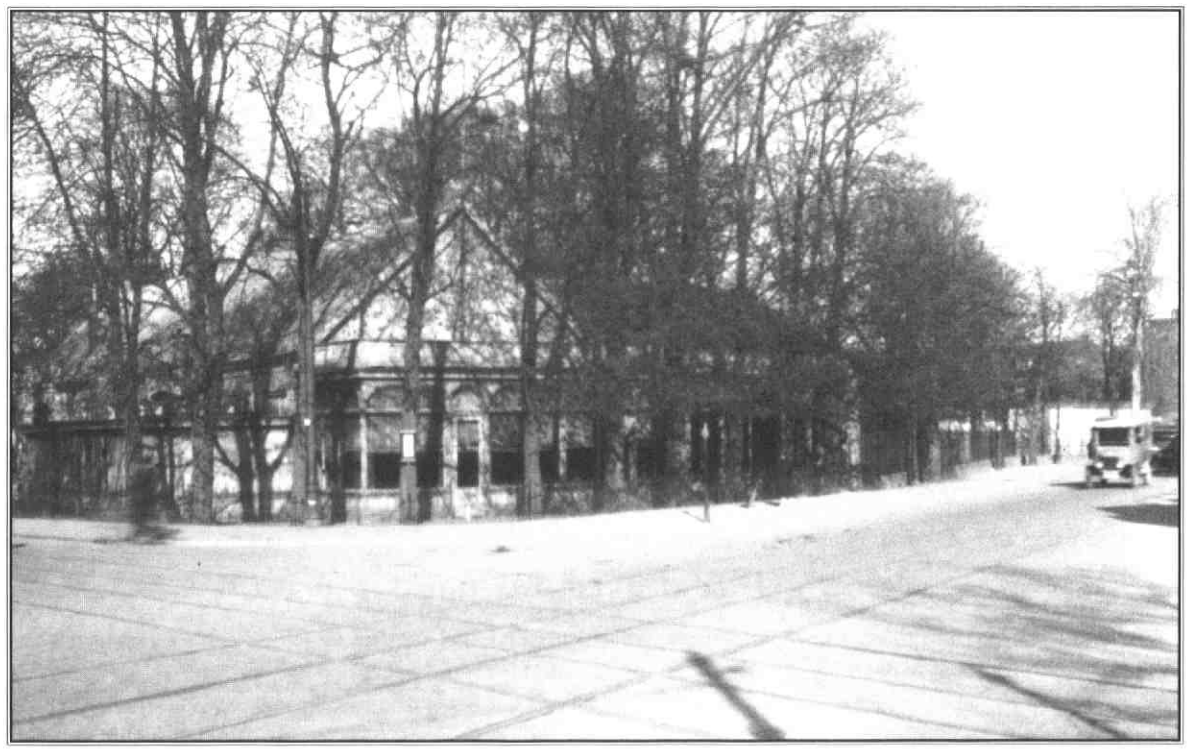
begin van de pagina

laatste bewerking: 26 oktober 1998

door *janjaap.luyt@wxs.nl*

Een afbeelding van de home-page van Oud-Utrecht

Het bestek van Tivoli

De sociëteit Tivoli aan de Nachtegaalstraat. De smalle Nachtegaalstraat is in 1913 verbreed en daardoor is maar een klein stukje tuin overgebleven. De sociëteit kwam vlak aan de straat te liggen.

Tijdens een vakantie in Berg en dal, bij Nijmegen, aan de avondmaaltijd in een hotel zag ik tot mijn verrassing dat het hotelzilver het gekroonde Utrechts wapen droeg met daaronder de naam 'Tivoli'. Eerst dacht ik aan de mogelijkheid dat Tivoli-inventaris na de oorlog was verkocht aan het hotel dat destijds in de gevechtszone had gelegen, en waar terugtrekkende troepen in het voorbijgaan nog wel eens wat gestolen zouden kunnen hebben. Na de oorlog zou zich dan de noodzaak van een aanvulling van het bestek hebben voorgedaan. Daarom dus de geschiedenis van Tivoli nagelezen in verschillende bronnen.

Tivoli is sinds het midden van de 19de eeuw een begrip geweest in Utrecht. Het heeft veel verschijningsvormen gehad en de geschiedenis van Tivoli eindigde in fasen: in 1929 werden park en sociëteitsgebouw verkocht om de restauratie van de concertzaal te financieren. Toen werd - naar men mag aannemen – ook de inventaris verkocht en verdween die uit de stad. In 1956 werd ook de concertzaal – bekend om zijn goede acoustiek - afgebroken.

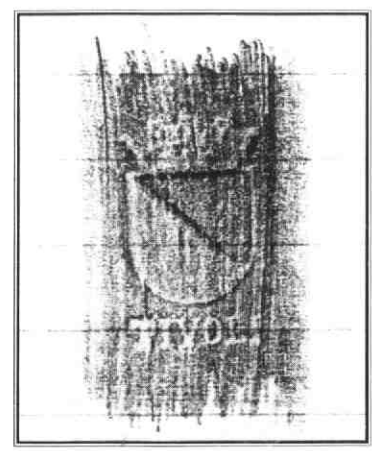
Het is dus waarschijnlijk dat het bestek al in 1929 van eigenaar is gewisseld, namelijk na de verkoping van de sociëteit. Navraag bij het hotel gaf helaas geen uitsluitsel.

Misschien zijn er nog lezers die meer details van de teloorgang van Tivoli weten. Ondergetekende zou graag informatie daarover ontvangen.

A.G. Rauws
Pandhuis
Zwaansteeg 11
3511 VG Utrecht

Bronnen:

Denneman H.A. Wittevrouwen en Buiten-Wittvrouwen. Utrecht 1997, pp 36-40.
Hulzen A. van, Utrecht op oude foto's. Van Plompetoren naar Servaas. Den Haag 1979, p. 187

Vondsten met een luchtje

In verband met de aanleg van een nieuw buizenstelsel binnen een oude riolering werd daarin een grote schoonmaak gehouden. De situatie was namelijk nauwelijks werkbaar, gegeven losse rommel op de bodem, de zich daarop afgezette glibberige sedimenten en de daaraan verbonden penetrante lucht. De afvoer van de onwelriekende rommel onttrok zich aan begeleidende waarnemingen vanuit het Pandhuis. Onvoorzien kon de hand op een aantal door een schoonmaker in de smurrie opgeraapte objecten gelegd worden, een twintigtal stuks.

TJEERD POT

De ter onderzoek aan het Pandhuis afgestane vondsten stammen onmiskenbaar uit de tijd rond de overgang van de 18de in de 19de eeuw. De staat waarin de objecten verkeerden was het best als korsterig en vies te kwalificeren en het vergde diverse mechanische en chemische acties hen herkenbaar en toonbaar te maken. Het meest dankbare resultaat was daarbij de metamorfose van enkele gitzwart verkleurde objecten, waarop verrassenderwijs interessante teksten te voorschijn kwamen. Zij komen nader ter sprake.

Het was niet de eerste keer dat het rond 1600 (aan het formaat der bakstenen ontleend) aangelegde riool belangstelling genoot. In 1989 werd het reeds summier door een bouwhistoricus van het Pandhuis geëxploreerd en het bevindt zich onder het - sedert 1926 - zogenoemde "NV-huis" (Ned. Ver. van Spoorweg- en Trampersoneel), Oude Gracht 245 (Arch. en Bouwhist. Kroniek 1989, p.122). Van oorsprong bevond zich ter plaatse het in de 13de eeuw gestichte Regulierenklooster, dat tussen 1582 en 1620 tot Burgerweeshuis werd verbouwd. Dat zou als zodanig zo'n drie eeuwen functioneren tot het zijn huidige bestemming kreeg.

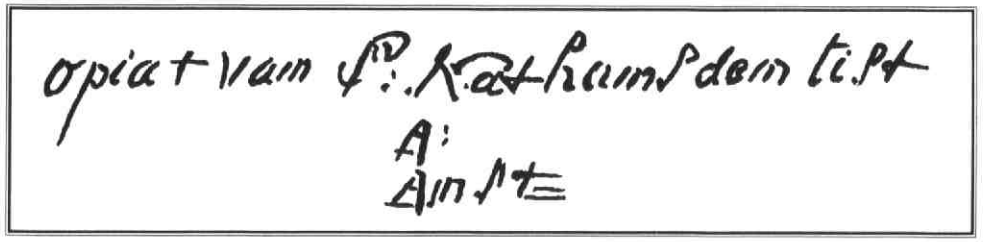

Het onderzoekje in 1989 leerde dat er van een uitvoerig onderaards gangenstelsel sprake was tussen de Mieropskameren aan de Springweg en de Oudegracht. Nu eens breed en plaatselijk tot wel drie meter hoog en imposant, dan weer nauwelijks één meter in het vierkant, kon het riool zo'n vijftig meter te voet begaan worden. Gegeven de laag 'menselijke sedimenten' was dat overigens geen sinecure. Er kon worden vastgesteld dat omstreeks 1800 plaatselijk aanvullingen, aftakkingen en reparaties aan het riool werden uitgevoerd ten behoeve van het Weeshuis. Uit die situatie stammen de vondsten, die waarschijnlijk deels door onachtzaamheid in het riool terechtkwamen. Door hun gewicht en/of vorm bleven zij vooral in de meer of minder scherpe bochten van het stroomkanaal steken.

Het verloop van het rioolstelsel is terug te vinden op een plattegrond van het "Gereformeerd Burger Weeshuis" uit 1872. In dat verloop bevinden zich periodiek bezinkputten en hier en daar een grote beerkelder. Belangwekkend ook op de tekening is de functie van de vele vertrekken van het Weeshuis aangegeven te zien. Bijvoorbeeld de jongens-, meisjes- en kinderkamer, het school- en gymnastiekvertrek en niet te vergeten de grote Regentenzaal. Dat de ziekenkamer, het was'ch'lokaal, de badkamers en keuken het dichtst bij het riool gesitueerd zijn, mag geen verwondering wekken. Met nog tal van bijzonderheden is

Vondsten met een luchtje

dat overigens een ander verhaal, dat hier niet nader aan de orde zal komen.

Het riool als zodanig is grotendeels buiten gebruik geraakt, maar niet helemaal. Dat heeft af en toe onprettige gevolgen tijdens de verdere exploratie en werkzaamheden. Vanaf de achtermuur van het pand Oudegracht 243 vervolgt het zijn weg en vindt zijn einde, nog geen meter hoog, tot aan het lozingspunt in de gracht.

Het complexje geborgen vondsten bestaat uit enkele uiteenlopende categorieën objecten die in detail zullen worden behandeld.
In de categorie *witbakkend aardewerk* zijn er 7 zalfpotjes, waarvan 5 cilindrisch van vorm en tingeglazuurd (faience) en 2 conisch uitlopend en alleen uitwendig gelig loodgeglazuurd. Afgezien van een heel klein exemplaar moet bij deze potjes wat diameter en hoogte betreft in de orde van 3.5 tot 5 cm gedacht worden.
Eén van die cilindrische potjes is bijzonder. Het heeft een hoogte van 3.7 cm, een inwendige diameter van 3.5 cm. en bovenaan een insnoering onder een schuin omgeslagen bovenrand. Daarin zou een lintje of touwtje een afsluitend vochtbestendig papier/perkament gefixeerd kunnen hebben. Op zichzelf is het potje niet uitzonderlijk, ware het niet dat het van een met de hand geschreven tekst in zwart voorzien is. Die rondom verlopende tekst is op een transparant papiertje overgenomen en in een plat vlak neergeslagen. Hij luidt: *"opiat van S:.Nathans dentist"* en daaronder *"A:"*, respectievelijk *"An/'t="*, waarvan de betekenis niet duidelijk is: dosering, datum? Daarbij dient opgemerkt te worden dat de driemaal in de bovenste regel voorkomende n niet als m moet worden gelezen. Het is in het schrift van toen niet ongewoon dat het 'aanloopstreepje' van de geschreven n nog wel eens los van de eigenlijke letter werd weergegeven.
Belangwekkender evenwel is dat de combinatie "dentist" en "S. Nathans" een belletje doet rinkelen, temeer in samenhang met de eerder vermelde datering circa 1800 van het gehele vondstcomplex. Dan wordt een ogenblik teruggedacht aan het in 1998 in 'Oud-Utrecht' (jrg.71, 5, p 121) gepubliceerde **"Theodore Dentz ... Dens aevi"**. Dat werd geschreven naar aanleiding van de vondst van Dentz' grafsteen op de Eerste Algemene Begraafplaats Soestbergen aan de Gansstraat. Een terugblik in het artikel leert dat er in de twee generaties voorvaderen van en vóór Theodore Dentz een Simon (1792-1868) en een Salomon Nathans (1799-1844) leefden. Zij waren tandmeester en die Simon nam pas in 1811 de voortaan te dragen familienaam Dentz aan. Of gaan we nog een generatie verder terug: alweer een Simon, die met Esther Abrahams trouwde en eveneens tandmeester? Het potje is omstreeks 1800 gedateerd en waarom zou één van hen zijn naam en beroep niet daarop geschreven kunnen hebben? En is er

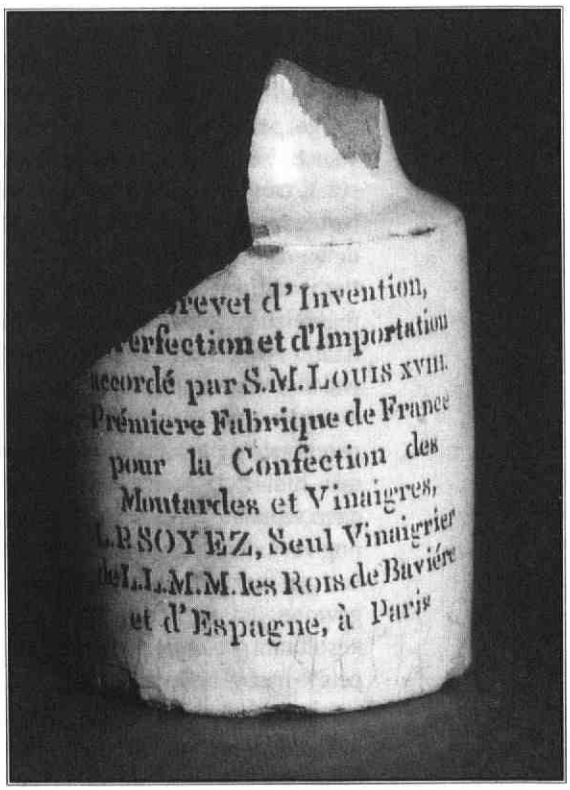
met dat 'opiat', één of ander opiumderivaat, misschien wel sprake van een pijnstiller geweest, in welke vorm dan ook? Het is verleidelijk om dat te veronderstellen. Maar er is nog een interessant gegeven! Bij nauwkeurige beschouwing is te zien dat de letters zich niet op maar onder of, beter nog, in het glazuur bevinden. Bijgevolg werden die dus vóór het bakken van het potje in de pottenbakkersoven geschreven. Dat betekent dat welke S. Nathans ook dit potje 'met opschrift' direct bij de pottenbakker heeft laten maken. Het is uiterst onwaarschijnlijk dat hij dat potje in enkelvoud heeft besteld. Dan dringt zich de gedachte op dat dit wel in meervoud zal zijn gebeurd en dat er wellicht naast het uitoefenen van de praktische tandartsenij ook nog een handeltje werd gedreven met wellicht het zelf bereide 'opiat'. Veronderstellen mag toch, mits het er maar bij verteld wordt!

Naast de in een plat vlak neergeslagen tekst is het corpus delicti op een foto bijgevoegd. Het wordt daarop vergezeld van één der onbeschreven exemplaren en van een benen injectiespuit uit hetzelfde vondstcomplex. Over het waarvoor en waarmee deze spuit anno omstreeks 1800 gehanteerd werd kan vrijelijk bespiegeld worden, wellicht een klisteerspuit? Het 'zuigertje' aan de 'steel' is overigens afgebroken en verloren gegaan. Het volmaakt glad afgewerkte doorboorde object moet, gezien zijn diameter van bijna één centimeter, uit een fors bot vervaardigd zijn, van een paard?

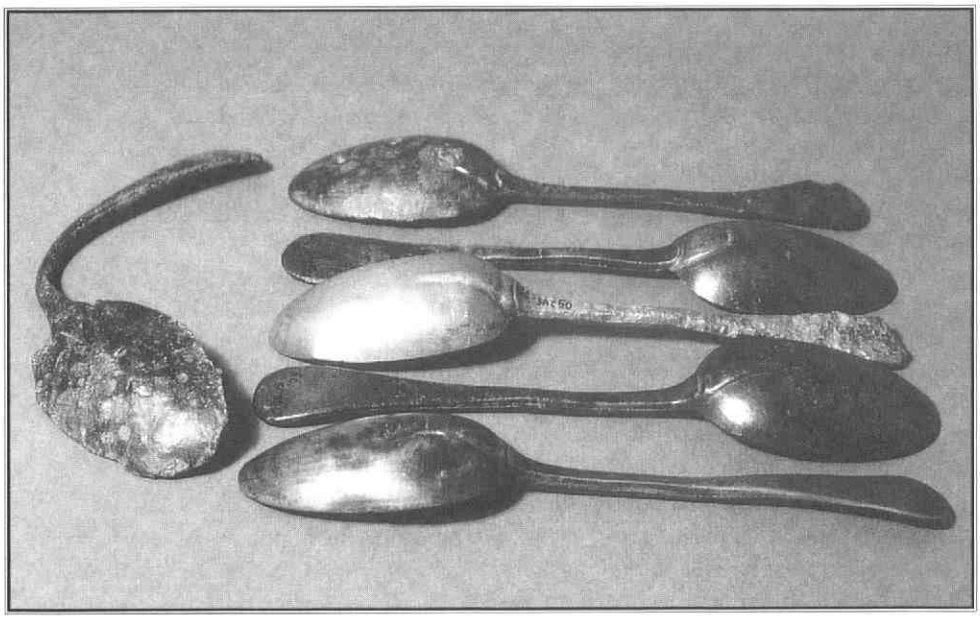
In de categorie witbakkend aardewerk zijn nog twee andere objecten het vermelden waard. In de eerste plaats een incomplete tingeglazuurde flesachtige pot, bestaande uit een cilindrisch lichaam (h. 7.5 cm, uitw. diam. 7.0 cm) met daarboven de schamele resten van een toelopende hals. Een negenregelige tekst in zwarte drukletters werd meegebakken en onthult de ware aard van de vroegere inhoud. Bijna volledig luidt die: "(.. B)**revet d'Invention, (de P)erfection et d'Importation accordé par S.M. Louis XVIII. Première Fabrique de France pour la Confection des Moutardes et Vinaigres, L.P.SOYEZ, Seul Vinaigrier de L.L.M.M. les Rois de Baviére et d'Espagne, Paris**". Gegeven de waarschijnlijk ruime halsdiameter zal er wel mosterd en niet azijn in deze pot gezeten hebben, gegeven de vele Majesteiten die eraan te pas komen zal de mosterd bijzonder lekker zijn geweest. Was meneer Soyez misschien hofleverancier tot over de grenzen?

Ook witbakkend is een met een uitkragende boven- en onderrand geprofileerd cilindrisch potje (h. 5.7 cm, inw. diam. 4.4 cm), dat in gitzwarte staat werd geborgen. Op enkele plaatsen was op de middenpartij met strijklicht iets van letters te onderscheiden. Toen enkele daartoe gebruikelijke milde chemicaliën ter verwijdering van de intens zwarte kleur geen enkel effect sorteerden, werd naar een drastischer maar ook meer riskant middel gegrepen, 25 procent zoutzuur. De ondeugd werd beloond, het zwart verdween als – hoezeer ook een contradictie – sneeuw voor de zon. Maar helaas ook een belangrijk deel van het glazuur; je kunt niet alles hebben! Er kwam een helderrood gekleurde en goed leesbare tekst te voorschijn. Die bevindt zich binnen een 4 mm brede uit kruisjes, fijne streepjes en stippen bestaande omlijsting. Het geheel neemt de halve omtrek van het cilindrische middendeel tussen de uitkragende boven- en onderrand in beslag. De 'boodschap' is in vier regels met verschillende lettergrootten onder elkaar vermeld. Het potje bevatte kennelijk eens: **"POMMADE SUPERFINE / MONPELAS / 129 Rue S. Martin / PARIS"**. Links en rechts van de tweede tot en met de vierde regel zijn ter versiering zwierige krullen aangebracht.

Het is grappig te constateren dat de massieve bodem dusdanig dik is uitgevoerd dat de effectieve inhoud aanzienlijk minder groot is geweest dan de uitwendige vorm van het potje suggereert: hoogte uitwendig 5.7 cm, inwendig 3.2 cm! De schuin naar onder toelopende ruimte voor de pommade beperkt het volume nogmaals. Niets nieuws onder de zon dus! De diep met de hand ingekerfde '**35**'

Vondsten met een luchtje

in de onderkant van de bodem zal iets met de productie van het potje door de pottenbakker te maken hebben gehad, het nummer van de mal?

Er werden ook 6 tinnen – *categorie metaal* – lepels gevonden, voorzien van een dikke harde korst van aangekoekt vuil en als zodanig voor het oog in een erbarmelijke staat. Omdat krabben en schrobben maar weinig effect hadden op de vermoedelijk verkalkte concreties, werd wederom naar sterke middelen gegrepen en andermaal naar 25-procentig zoutzuur. Hoewel daarin veel oploste, verdween niet alles, maar een daarop volgend verblijf van 24 uur in zinkkorrels met 5 procent natronloog deed wonderen. Na deze benadering vormden de behandeling met een glasvezelstift en tenslotte met gewone Brasso het slotakkoord. Resultaat: grotendeels schone lepels met behoud van het oorspronkelijke patina en zeker het aanzien waard.

Enige exploratie in de literatuur leert dat bij een lepel de bak en de steel worden onderscheiden. Voor de overgang van steel in bak, lijkt de terminologie in de literatuur wat verwarrend. "Lof" lijkt daarvoor de beste naam. Van Dale vermeldt daaronder: *"het verdikte deel aan de achterkant van een lepel, waar de steel in de bak of schep overgaat"*. Op die potentieel zwakke overgang is bij het gieten een welomschreven verdikking aangebracht. Nu eens loopt die vanuit de steel geleidelijk en spits uit op de bolle achterkant van de bak en dan spreekt men van een 'naald' of 'rattenstaart'. Dan weer eindigt de verdikking breed en afgerond op de bak, waarvoor geen naam wordt genoemd.

Vier van de 6 vrijwel gelijk gevormde en 19 tot 20 cm lange lepels hebben een lof met naald, twee een afgeronde lof. In alle gevallen zijn de 'lofs' (loven?) van één of twee dwarse ribbels voorzien. De lof met 'naald' zou op een datering van het 3de/4de kwart van de 18de eeuw wijzen, de afgeronde lof op het 1ste kwart van de 19de eeuw. Vlak bij de bak zijn de stelen zeskantig op doorsnede. Naar het uiteinde toe verdwijnt de zeskantigheid geleidelijk als de steel breed en plat uitloopt om tenslotte rond en wat verdikt te eindigen.

Twee van de 6 lepels zijn in slechte staat. Eén ervan (met naald) heeft een met kratertjes aangetaste steel, terwijl de bak volstrekt intact is. Zijn dat de gevolgen van 'tinpest'? Daarvoor zou de lepel dan wel blootgesteld moeten zijn geweest aan een lage temperatuur, maar dat is in de ondergrondse vindplaats onwaarschijnlijk... wie weet? De ander (eveneens met naald) is niet aangetast, maar is sterk vervormd. Vanaf de lof is de steel, in het vlak van bak en steel, met een hoek van ongeveer 100 graden vloeiend rond omgebogen. Bovendien is de bak van een handvol diepe butsen voorzien. Bij de ombuiging bestaat de indruk dat dit doelbewust is gebeurd; je kunt er iemand 'om een hoekje mee voeren'. Zou er een verband zijn met de eigenaar van de lepel, wiens initialen dichtbij de steelaanzet in de bak van de lepel werden geponst: HCAO? Andermaal... wie weet?

De 4 andere lepels verkeren, mooi gepatineerd, in een goede staat. Twee daarvan zijn 2de helft 18de-eeuws gedateerd en twee 1ste kwart 19de-eeuws. De twee oudste (met naald) vertonen op de achterzijde van de steel een klein wapentje van Utrecht, voorzien van een kroontje. Bij één ervan zijn tussen wapen en kroon twee letters te onderscheiden: AO of AD, de initialen van de tinnegieter. In de laatste zijn bovendien in de holle bak bij de steelaanzet forse letters geponst, voor zover te ontcijferen een "6" met daaronder

"ND BB (de eerste B spiegelbeeldig) I". Is daarbij van de eigenaar en/of gebruiker in het Weeshuis sprake en - gegeven de lange reeks - van nog wat anders?

Ook de laatste 2 jongste lepels met rond eindigende lof vertonen het van een kroontje voorziene Utrechtse wapen met daartussenin initialen. Eén ervan is niet te ontcijferen, de ander luidt vermoedelijk DK. In één ervan zijn aan het uiteinde van de steel, dus nu niet in de holle bak, de letters E en G geponst. Voer voor een 'deskundoloog' in tinnen voorwerpen!

Van 7 geborgen pijpenkopjes – *categorie pijpaarden objecten* – is bij 5 exemplaren de 'hiel' behouden gebleven, waarop de initialen van de desbetreffende pijpenmakers staan vermeld. Voor de niet ter zake kundige beschouwer zijn die slechts ten dele te onderscheiden. Wel is goed te zien dat de oppervlakken van de pijpenkoppen met een zogenoemde 'glaassteen' (agaat) 'geglad' werden en dat de kopranden van een fijne radering werden voorzien. Diverse tekentjes in reliëf op de zijkant van de hiel zouden naar de gebruikte mallen verwijzen. Het geheel zal nog eens aan een 'pijpeloog' voorgelegd worden. Hier wordt volstaan met het vaststellen dat afmeting, vorm en uitvoering naar het 4de kwart van de 18de eeuw verwijzen. Merkwaardig is dat één gitzwart verkleurd exemplaar in tegenstelling tot andere objecten niet te ontkleuren was, zelfs niet met grove middelen.

De *categorie glas* is slechts door 2 objecten vertegenwoordigd. Een cilindrisch potje, diameter 4.3 cm en hoogte 5.5 cm, vertoont een diepe insnoering vlak onder een horizontaal omgeslagen rand. Daarin kon met een touwtje een afsluiting bevestigd worden; mogelijk ook was er eens een dekseltje of stop.
Veel meer bijzonder is een flesje, bestaande uit een rechthoekig fleslichaam van 6.5x3.2x2.3 cm. Daarop bevindt zich, met inbegrip van een slordig uitgevoerde breed omgeslagen rand, een 1.8 cm hoog cilindrisch halsje (diameter 1.8 cm), dat vermoedelijk eens met een kurkje was afgesloten. Niets bijzonders, ware het niet dat elk der vier opstaande zijden van het fleslichaam van woorden in positieve reliëfletters voorzien is. Respectievelijk kan gelezen worden: (de vroegere inhoud) **MACASSAR OIL** / (de toepassing) **FOR THE HAIR** / (de herkomst) **KIRBY ST LONDON** / (de fabrikant?) **ROWLANDS**. Als je in je jeugd toevallig in Makassar gewoond hebt, op toen nog Celebes, en die olie je uit vervlogen tijden niet helemaal onbekend voorkomt, dan intrigeert dat. Dan biedt de onvolprezen Dikke Van Dale als wel vaker uitkomst: *"vettige olie, geperst uit de pitten van de Indische boom Schleichera trijuga, als pommade, haargroeimiddel en wrijfolie aangewend"*. Dan herinner je je ineens ook de 'antimakassar', een al of niet gehaakt kleedje dat over de rugleuning van hoge stoelen of canapés gehangen werd en diende om die tegen de makassarolie in het haar te beschermen. Ook in de toen nog eersteklasse pluche zetels van de trein (in de jaren dertig) kwamen ze voor, brengt de memorie boven. Over dingen die voorbij zijn gesproken!

Samenvattend is hier toch wel van een opmerkelijk vondstcomplex sprake. Gedateerd zo omstreeks 1800 en wetend dat de objecten in het riool derhalve uit de Weeshuisperiode stammen, is het mogelijk wat vrijblijvend over het geheel te bespiegelen. Zijn de merendeels intacte objecten door onachtzaamheid in het riool terechtgekomen, vanuit een wasgelegenheid? Wellicht is dat met de lepels en de spuit het geval geweest, zo gaat dat nu eenmaal. Dat kan maar behoeft niet te gelden voor die zalfpotjes en flesjes, laat staan voor de gebroken mosterdpot en de pijpenkopjes. Die hadden hun dienst gedaan en werden als verder onbruikbaar vermoedelijk welbewust weggegooid. De lepels kunnen verondersteld worden van weeskinderen afkomstig te zijn en af en toe ging er wellicht één bij de afwas verloren. Of de 'pommade en olie', uit Frankrijk en Engeland afkomstig en dus niet de minste en mogelijk relatief duur, aan weeskinderen toegedacht moeten worden, lijkt onwaarschijnlijk. Dat geldt ook voor de 'opiat' en de (klisteer?)-spuit, die wellicht uit de huisapotheek stamden? Onwillekeurig dringt zich het beeld op van zich van hun waardigheid bewuste Regenten, die ter grotere importantie hun haar of pruik onberispelijk gekamd hadden en van welriekende pommade voorzien. Af en toe werd een pijpje tabak genoten, misschien wel onder een eveneens gepommadeerde knevel? Zomaar en ongebreideld de fantasie laten spreken kan soms vermakelijk zijn.

Archeologisch en Bouwhistorisch
Centrum, het Pandhuis, april/mei 1999

Literatuursignalement

Boeken

Verkrijgbaar in de boekhandel of uitgeverij:

Ogen en oren tekort?: de wetenschap en de audiovisuele media / Bert Hogenkamp. - Utrecht: Universiteit Utrecht Faculteit der Letteren, 1999. - 32 p.: ill.; 21 cm. - Inaugurale rede door B. Hogenkamp gehouden op 12 maart 1999 ter gelegenheid van de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar in de Geschiedenis van Film, Radio en Televisie in Nederland op 1 april 1998. - Nr. 247 uit 500. - ISBN: 90-73446-91-0
In het kader van de leerstoel houdt Bert Hogenkamp zich vooral bezig met het 'Utrecht Project', een micro-historisch onderzoek naar de impact van de audiovisuele media in Utrecht.

Eemnes : geschiedenis en architectuur / Ad van der Zee, Dimitra Hierck en Henk van Hees; eindred. Elisabeth Stades-Vischer. - Zeist: Kerckebosch; Utrecht: Stichting Publicaties Oud-Utrecht, 1999. - 182 p.: ill., plgr., tek.; 21 cm. - Met lit. opg. - ISBN: 90-6720-204-5. - (Monumenten-inventarisatie provincie Utrecht; 22).

Het Zeister verzet: de geschiedenis van Zeist in bezettingstijd / Annemiek Bal. - Rotterdam: Historische Uitgeverij, 1999. - 168 p.: ill., plgr., portr. ; 24 cm. - Met lit. opg. - ISBN: 90-73714-37-0.
Beschrijft de geschiedenis van de periode 1940-1945 in kroniekvorm o.m. naar persoonlijke verhalen.

Paleis Soestdijk en haar bewoners: hechte banden met gemeente Soest "niet koud-historisch, doch warm metterdaad" / [tekst J.W. van Steendelaar]. - [Soest]: Historische Vereniging Soest, 1998. - 120 p.: ill., foto's, portr.; 26 cm. - ISBN: 90-802275-3-6
Het boek geeft een impressie van de banden die door de eeuwen heen tussen de bewoners van Paleis Soestdijk en de gemeente Soest hebben bestaan.

Focus op Amersfoort: stadsbeelden van 1900 opnieuw gefotografeerd / Gerard Raven en Agnes Witte; met medew. van Fotokring Eemland. - Zaltbommel: Europese Bibliotheek, 1999. - 84 p.: foto's; 22 cm. - ISBN: 90288-1417-5.
Dit fotoboek verschijnt bij de gelijknamige tentoonstelling die van 19 juni t/m 10 oktober 1999 wordt gehouden in Museum Flehite. Hierin ziet u paren van foto's waarbij die van 1900 afkomstig zijn uit het Gemeentearchief Amersfoort en die van nu gemaakt zijn door leden van de Fotokring Eemland.

Station Utrecht-Maliebaan / Lex van Marion. - Utrecht: Nederlands Spoorwegmuseum, 1999. - 32 p.: ill.; 21 cm. - Met lit. opg. - ISBN: 90-803670-2-8.
In 1999 bestaan het Maliebaanstation en een deel van de Oosterspoorbaan 125 jaar. Korte geschiedenis van station en spoorbaan. Het monumentale stationsgebouw is nu Spoorwegmuseum.

Personeel aan de Munt van Utrecht 1579-1806 /Janjaap Luijt en Maja Houtman; [eindred. Albert A.J. Scheffers]. - Utrecht: Het Nederlands Muntmuseum, 1999. - 116 p.: ill., portr.; 21 cm. - (Bronnen uitgegeven door het Nederlands Muntmuseum Utrecht; 5). - Met lit. opg., reg. - ISBN: 90-73465-09-5.

Het Weeshuis van Woerden: 400 jaar Stadsweeshuis en Gereformeerd Wees- en Oudeliedenhuis te Woerden 1595-1995 / G.N.M. Vis. - Hilversum: Verloren, 1996. - 285 p.: ill., krt., plgr., tab., tek.,; 25 cm. - Met lit. opg. - ISBN: 90-6550-528-8.
In dit boek wordt o.a. op boeiende wijze het leven van Woerdense wezen in de periode 1600-1800 ontrafeld.

Bouwhistorische aantekening Nieuwersluis Zandpand v.m. Koning Willem III-kazerne c.a. / [D.T. Koen]. - Den Haag: Ministerie van VROM Rijksgebouwendienst, 1998. - 132 p.(34p. tekst, 96 p. afb.): ill., tek; 30 cm. - Met lit. opg. - Bouwhistorisch rapport tot stand gekomen in het kader van de documentatie van monumenten in Rijksdienst. Met als doel inzicht en duidelijkheid te verschaffen over de waarden van de Koning Willem III-kazerne c.a. op (militair) historisch, landschappelijk, architectonisch en stedenbouwkundig gebied.

Een eeuw Mauritsstraat 1900-1999 / tekst Marten Jan Bok...[et al.]; onder red. van Kitty Killian; beelbew. Thierry van Baggem. - Utrecht: Mauritsstraat, 1999. - 64 p.: ill., portr.; 21 cm. - Met lit. opg. - Uitgegeven ter gelegenheid van het buurtfeest gehouden op 26 juni 1999 in de Mauritsstraat en de Dillenburgstraat.

50 jaar revalidatiecentrum De Hoogstraat: 50 jaar revalidatie in Nederland 1948-1998 / Harry Dietz; [onder red. van E. van Amerongen...[et al]; [met bijdr. van T. Andeweg...[et al]]. - Utrecht: Stichting Revalidatiecentrum De Hoogstraat, 1998. - 168 p.: ill., portr. ; 31 cm. - Uitgegeven ter gelegenheid van het 50-jarig

ANNEKE JANSEN

Agenda

bestaan van revalidatiecentrum de Hoogstraat. - ISBN: 90 9010752-5.

Getekend door Jaap van Nijendaal: tekeningen, aquarellen en schilderijen / [tekst Henk Nalis en Niek Miedema]. - Deventer: Stichting Publikaties Gemeentemuseum Deventer, 1998. - 48 p.: tek. ; 21x24 cm. - Met lit. opg. - Catalogus uitgegeven ter gelegenheid van de gelijknamige tentoonstellingen De Drie Haringen, Gemeentemuseum te Deventer van 12 september t/m 25 oktober 1998. - ISBN: 90-73957-06-0.
Jaap van Nijendaal was in 1916 in Wijk bij Duurstede geboren. Tot zijn oeuvre behoren verschillende tekeningen van Wijk bij Duurstede.

Historisch café

Ook op 10 december is er weer het Historisch café!
Bij deze gelegenheid zal Sjarel Ex, directeur van het Centraal Museum spreken over de heropening en de toekomst van het museum.
Café Het Weeshuis, Domplein 16 te Utrecht, vanaf 17.00 uur.

Op 14 januari zal voor één keer het Historisch café op een andere locatie zijn als U gewend bent, nl. in café de Zes Vaatjes, Mgr. Van de Weteringstraat 32, ingang Appelstraat 2.
Spreker zal zijn Hr. A. de Rijk Jr. over dit 120 jaar bestaande proeflokaal. Tijd: 17.00 – 19.00 uur.

Web-site streekarchief Rijnstreek

Graag willen wij onder de aandacht brengen, dat het Streekarchief Rijnstreek over een website beschikt op het Internet.
Op de site staat informatie over o.a. de geschiedenis van de deelnemende gemeente Woerden, Bodegraven, Montfoort en Reeuwijk alsmede een compleet overzicht van de ca. 550 archieven die het streekarchief beheert.
U kunt de site vinden op:
www.woerden.nl/streekarchief.

Tentoonstelling Stedelijk Museum te Vianen

Tot 16 januari 2000 zal in het Stedelijk Museum te Vianen de tentoonstelling "Johan Wolfert van Brederode (1599 - 1655). Een Hollands edelman tussen Nassau en Oranje" te zien zijn.
Johan Wolfert van Brederode, heer van Vianen, Ameide, Noordeloos enz., behoorde tot de oudste en aanzienlijkste geslachten van Holland en leden ervan hebben door de eeuwen heen een vooraanstaande plaats ingenomen in de Nederlandse geschiedenis. Door zijn afkomst, rijkdom en functies in leger en politiek speelde hij een belangrijke rol tijdens het bestuur van Frederik Hendrik en Willem II en aan het begin van het eerste Stadhouderloze Tijdperk.
Bij de tentoonstelling verschijnt een publicatie.
Stedelijk Museum,
Voorstraat 103, Vianen

Prijsvraag over Drinkwater

Nederlands Waterleidingmuseum nodigt scholieren (groep 7) uit mee te dingen naar de prijs van *f* 2.500,--
Eenmaal per drie jaar schrijft het Nederlands Waterleidingmuseum te Utrecht de Ir. F.N. Sikkesprijs uit. Dit jaar is de tweede keer dat deze prijs wordt uitgereikt; in 1996 werd het boek "Versch drinkwater voor de hoofdstad" van Peter-Paul de Baar bekroond.
Deze keer is de Ir. F.N. Sikkesprijs bestemd voor leerlingen uit groep 7 (bovenbouw basisonderwijs). Elke groep 7 kan deelnemen, maar dat moet wel gebeuren in groepsverband. De opdracht is het samenstellen van een werkstuk over drinkwater vroeger, nu of in de toekomst.
De prijs voor het bekroonde werkstuk bedraagt *f* 2.500,--. Dit bedrag wordt toegekend aan de school van de winnende groep. De winnende groep krijgt een dagje Utrecht aangeboden: een bezoek aan een (water)pompstation, een boottocht door de Utrechtse grachten, een bezoek aan het Nederlandse Waterleidingmuseum en uiteraard wordt er wat gegeten en gedronken. Vanzelfsprekend wordt de winnende groep ook uitgenodigd voor de officiële prijsuitreiking.

Voor nadere informatie over de Ir. F.N. Sikkesprijs kan men terecht bij Jos de Meyere, secretaris van de jury (tel: 030 – 2487308; fax: 030 – 2487474)

Presentatie Jaarboek

De presentatie van het Jaarboek zal plaats vinden op zondag 12 december 's middags.
Locatie: Pieterskerk
Tijd: 16.30 uur

Excursie tentoonstelling Leven na de dood. Gedenken in de late Middeleeuwen

Van 11 december tot en met 26 maart a.s. is in het verbouwde Museum Catharijneconvent de tentoonstelling Leven na de dood. Gedenken in de late Middeleeuwen te zien. Deze millenniumtentoonstelling laat zien hoe onze voorouders zich destijds hebben voorbereid op de dood en het laatste oordeel, welke gebruiken daarbij een rol speelden, hoe men over het hiernamaals dacht, en hoe de overleden in gedachten bleven. Prachtige schilderijen, handgeschreven boeken, beeldhouwwerk en andere voorwerpen uit de 15de en 16de eeuw toen de rituelen rond de dood en de dodenherdenking in ons land in de Middeleeuwen.

Lezingen

Zo. 12 december 1999: Roger S. Wieck (The Pierpont Morgan Library, New York): *"The death desired": Books of Hours and the medieval funeral*

Zo. 9 januari 2000: Helen C. Wüstefeld (Museum Catharijneconvent): *Op weg naar het einde tussen hemel en aarde*
Zo. 23 januari 2000: Truus van Bueren (Universiteit Utrecht) *De zorg voor het hier en het hiernamaals: memorietafels in de late Middeleeuwen*

Alle lezingen vinden plaats in het auditorium van Museum Catharijneconvent.
Aanvang 14:00 uur, prijs *f* 10,- (exclusief toegang tot het museum).
Reserveren: tel: 030 – 2313835, fax: 030 – 2317896

Museum Catharijneconvent nieuwe entree:
Lange Nieuwstraat 38, Utrecht
(openingstijden di t/m vrij. 10-17 uur, za, zo en feestdagen 11-17 uur)

geenen cs
bedrijfsjuridische dienstverlening

Mr J.C.V. Geenen

- Contracten
- Contractbesprekingen
- Behandeling én overname van incasso's
- Begeleiding bij aan- en verkoop onroerend goed
- Assurantiën en financiële dienstverlening

Correspondentie uitsluitend
Postbus 12062
3501 AB Utrecht

tel 030-231 68 40
fax 030-233 45 95

Historisch Café

OP VRIJDAG 14 JANUARI 2000 WORDT HET HISTORISCH CAFÉ EENMALIG VERPLAATST NAAR DE LOCATIE VAN
DE ZES VAATJES
MGR. V.D. WETERINGSTRAAT 32
INGANG APPELSTRAAT 2
SPREKER:
HR. DE RIJK JR.
OVER DIT 120 JAAR BESTAANDE PROEFLOKAAL
ZELFDE TIJD 17.00 – 19.00 UUR

De GBU wil de volgende jaarboeken afstoten, t.e.a.b.:

- *Utrechtsch jaarboekje 1892-1918*
- *Utrechts vademecum 1963*
- *Utrechtsche volksalmanak voor 1839, 1840, 1843, 1844, 1858-1860, 1862, 1865-1867, 1869.*

Geïnteresseerde kunnen schriftelijk reageren bij Gemeentebibliotheek, t.a.v. R. Delvigne, Postbus 80, 3500 AB Utrecht

WEB-SITE OUD-UTRECHT

WILT U DE MEEST RECENTE OUD-UTRECHT INFORMATIE? BEKIJKT U OOK DE WEB-SITE VAN OUD-UTRECHT:
www.oud-utrecht.nl.